

УНИВЕРЗИТЕТ „ДОН НЕЗБИТ”

Факултет за културу и медије

ДОКТОРСКИ РАД

КУЛТУРНО ПАМЋЕЊЕ ТРШЋАНСКИХ СРБА

Кандидат:

Радмила Михајловић

Ментор:

Проф. др Миливоје Павловић

Београд, 2016.

Ментор:

Проф. др Миливоје Павловић

Факултет за културу и медије Универзитета „Дон Незбит” у Београду

Чланови комисије:

1. Проф. др Владимир Првуловић

2. Проф. др Љиљана Манић

Датум одбране:

Апстракт

Срби спадају у дијаспоричне народе. Од искона, српски народ се сели из најразличитијих разлога, добровољно или присилно.

Са ужег простора Балкана, од 1459. године теку масовније сеобе Срба о којима постоје трајни историјски записи. Велика миграциона кретања, махом из старе Херцеговине, Старог Паса, са Косова и Метохије, развејала су српски народ на разне стране, у разне државе, намећући му и специфичне економске и културне услове. То раздобље лутања и прихватања амбулантних духовних и политичких престоница траје, са мањим прекидима, све до средине 19. века, када Београд постаје главни град обновљене српске државе. Од тог тренутка стање се мења. Свесно или не, Срби ван Кнежевине Србије прикључују се стремљењима младе државе у којој сви виде остварење националног сна и својих властитих тежњи.

На многим странама где су расејани Срби живели, пружени су докази о потпуном разумевању суштине слободарских покрета из којих се рађала и израстала обновљена српска држава. Једно такво средиште, просвећено, напредно и материјално богато, био је град Трст у коме су од половине 18. века ту досељени Срби изградили углед и богатство у једној од најмоћнијих царевина света. Трст је био највећа лука Аустријског царства у коме су Срби имали водећу улогу, и у пословању, и у култури, без обзира на своју бројчану подређеност.

Тршћански Срби су били храбри људи, изузетних способности, високи професионалци, полиглоте, морепловци светског гласа, књижевници, новинари, политичари. Били су визионари и претече светског модерног пословања и осигурања. Богати, моћни и утицајни, тршћански Срби су били истински европски великани и иза себе су оставили трага у монументалним историјским споменицима

који и данас трају. Себе су сматрали Србима и поносили су се својим пореклом. Патриоте широког срца финансирани су, а неретко су и непосредно учествовали, у бурном обнављању српске државе.

Трст је уз Беч, у то време био духовни центар српског народа и српске заједнице, науке и уметности. Готово сви главни носиоци српског националног препорода прошли су кроз Трст и сви су они у том граду наишли на инспирацију, помоћ и разумевање. У Трсту је учила, израстала и формирала се плејада српских просветитеља. Тршћанска етапа је за њих обично значила реализацију властитих циљева и дела, и била им сигурно уточиште и залеђина.

Тршћанске Србе, истинске дивове српског и европског препорода, надживела су њихова дела. Умели су да стекну богатство и уткају га у миље српског и европског развоја. Просвећени и самосвесни, тршћански Срби заузели су угледно место у формулисању политичких и културних идеала српске нације и тиме себе трајно уградили у наш национални и културни идентитет. Истовремено, усмерили су и обликовали културни идентитет не само града у ком су живели, већ и читаве друштвене заједнице једне од најнапреднијих држава Европе, Аустроугарске царевине. Њихова дела надживела су њихове личне судбине.

Кључне речи: Срби, Трст, Аустроугарска, национални препород, просветитељство, култура, сећање, памћење, духовни круг, црквена општина, асимилација, дијаспора.

Abstract

Serbs can be counted among the diaspora nations. Since ancient times the Serbian people have been migrating for a wide range of reasons, whether voluntarily or involuntarily.

Permanent historical records exist concerning the ongoing mass migrations of the Serbs from the confined territory of the Balkans since the year 1459. Great migrations, mainly from old Hercegovina, Stari Ras, and Kosovo and Metohija, were dispersing the Serbian people in various directions, in various countries, imposing specific economic and cultural conditions on them. That era of wandering and acquiescing to variable spiritual and political capitals continued with minor interruptions all the way to the middle of the 19th century when Belgrade became the main city of the renewed Serbian state. From that moment, the status changed. Consciously or not, Serbs outside the Principality of Serbia joined the aspirations of the young state in which they all saw the realization of the national dream and their own hopes.

In the many places where the Serbs were scattered there was evidence of a total understanding of the essence of the movements for liberty from which the renewed Serbian state evolved and grew. One such centre - enlightened, advanced and affluent - was the city of Trieste in which Serbs, who had settled here from the mid-18th century, built a reputation and wealth in one of the most powerful empires of the world. Regardless of their subordinated numbers, the Serbs had a leading role in both the business and culture of Trieste, the largest seaport in the Austro-Hungarian Empire.

Triestine Serbs were courageous and exceptionally capable people, high level professionals, polyglots, world-class sailors, writers, journalists and politicians. They were visionaries and harbingers of modern

international commerce and insurance. Wealthy, powerful and influential, Triestine Serbs were genuine European titans who left their legacy in the majestic historic monuments which have lasted to this day. They considered themselves Serbs and were proud of their ancestry. Magnanimous patriots, they financed and often directly participated in the tumultuous renewal of the Serbian state.

Besides Vienna, Trieste at that time was the spiritual heart of the Serbian people and the Serbian centre of knowledge and art. Almost all the main heralds of the Serbian national renewal passed through Trieste and all of them found inspiration, assistance and understanding in that city. A pleiad of Serbian enlighteners was formed, grew and studied in Trieste. For them, the Triestine phase normally meant the realization of their own goals and works and certain refuge and protection.

Triestine Serbs, genuine titans of Serbian and European origins, have outlived their works. They were able to achieve wealth and weave it into miles of Serbian and European developments. Enlightened and conscientious, the Serbs of Trieste occupied a distinguished place in the formulation of the political and cultural ideals of the Serbian nation and, thereby, permanently ingrained themselves in our national and cultural identity. At the same time, they directed and formed the cultural identity not only of the city in which they lived, but also the entire social community of one of the most advanced states of Europe - the Austro-Hungarian Empire. Their works outlasted their personal destinies.

Key Words: Serbs, Trieste, Austro-Hungary, national renewal, education, culture, remembrance, memory, cultural circle, church parish, assimilation, diaspora.

С А Д Р Ж А Ј:

УВОД: КУЛТУРА, ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ

Појам културног памћења, методологија и основне хипотезе истраживања

Прошлост као друштвена творевина

Однос историје и памћења

Култура, историја и идентитет у културном памћењу тршћанских

Срба

I. СОЦИЈАЛНИ, ОБРАЗОВНИ И КУЛТУРНИ ПРОФИЛ ТРШЋАНСКИХ СРБА

1.1. Нужност заштите културе сећања од претњи културе заорава

1.2. Историографски почеци повести тршћанских Срба

1.3. Идентитет тршћанских Срба

II. СРПСКА ЦРКВА У ТРСТУ И ЊЕН ДОПРИНОС У УОБЛИЧАВАЊУ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

2.1. Историјско-географски приказ генезе православља на Јадрану

2.2. Нема живота без вере: духовност и култура у истом рангу са
материјалним потребама

2.3. Српска црква Светог Спиридона: поносни храм српске
духовности

2.4. Управа Српске православне црквене општине: у служби
формирања и ширења српске културе

III. СРПСКА ШКОЛА У ТРСТУ: ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА У КОДИФИКАЦИЈИ КУЛТУРНОГ ПАМЋЕЊА

- 3.1. Оснивање и рад српске школе „Јован Милетић" у Трсту
- 3.2. Српска школа у Трсту и њен значај у кодификацији и очувању културног памћења

IV. СРПСКО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО У ТРСТУ:

- 4.1. Доситеј Обрадовић у Трсту
- 4.2. Вук Стефановић Караџић и случај Димитрија Владисављевића
- 4.3. Павле Соларић у Трсту
- 4.4. Тршћански дани Јоакима Вујића
- 4.5. Тршћански корени Николе Ђурковића: белканто у Србији
- 4.6. Тршћанско наслеђе Људевита Вуличевића, песника узвишеног родољубља
- 4.7. Његош у Трсту
- 4.8. Уместо закључака

V. ЖЕЉА И САН: СРПСКА ШТАМПАРИЈА У ТРСТУ

- 5.1. Историографски приказ српског штампарства између 15. и 19. века
- 5.2. Покушаји оснивања српске штампарије у Трсту
- 5.3. Однос Венеције и Хабзбуршке монархије према српском штампарству

VI. СРПСКА БИБЛИОТЕКА У ТРСТУ: ЧУВАР КУЛТУРНОГ БЛАГА НЕПРОЦЕЊИВЕ ВРЕДНОСТИ

- 6.1. Попис и типологија књига у библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту
- 6.2. Посвете на књигама и њихов значај за сагледавање културног профила тршћанских Срба
- 6.3. Најзначајнији актери прикупљања и чувања књига у српској библиотеци у Трсту
- 6.4. Уместо закључака

VII. ПРЕПИСКА: АРХИВСКА ГРАЂА И СВЕДОЧЕЊА ИЗ ПИСАМА ТРШЋАНСКИХ СРБА

VIII. СРПСКО НОВИНАРСТВО ИЗ ТРСТА У КАЛИФОРНИЈУ

IX. ЧУВЕНЕ СРПСКЕ ТРШЋАНСКЕ ПОРОДИЦЕ У ИЗГРАДЊИ СРПСКЕ КУЛТУРЕ - *Non omnis moriar*

- 9.1. Однос историје памћења као епистемолошког језгра културе
сећања на примеру чувених српских тршћанских породица
- 9.2. Историографски приказ породица тршћанских Срба

9.2.1. *Куртовићи*

9.2.2. *Гопчевићи*

9.2.3. *Квекићи*

9.2.4. *Поповићи*

9.2.5. *Шкуљевићи*

9.2.6. *Ризнићи*

9.2.7. *Вучетићи*

9.2.8. *Војновићи*

9.2.9. *Николићи*

9.2.9.1. *Два Ђорђа Николића, стриц и братић: два
српска лекара у служби граду, свету, култури и науци*

9.2.10. *Опухићи*

9.2.11. *Теодоровићи*

X. КАКО СУ И У ШТА ТРШЋАНСКИ СРБИ УЛАГАЛИ: МАТЕРИЈАЛНИ УСЛОВИ И ПОТПОРЕ КУЛТУРЕ

- 10.1. Улога и значај материјалног фактора у култури
 - 11.1.1. *Меценатство и задужбинарство као спонзорство у култури*
- 10.2. Историографски приказ економског развоја и улагања тршћанских Срба
 - 10.2.1. *Предузећа*

10.2.2. *Некретнине*

10.2.3. *Осигуравајућа друштва*

10.3. Значај и улога материјалног фактора у очувању културног памћења тршћанских Срба

XI. СРБИ, БЕРЗА, ГРАД: ПАРАБОЛА УСПОНА И ПАДА

11.1. Одлазак генерације великана

11.2. Асимилација и заборав

11.3. Култура памћења и заорава, интеграција и асимилација

XII. МУЧНИ 20. ВЕК: СРПСКА КУЛТУРА У ТРСТУ У ПРОЦЕПУ ИДЕОЛОГИЈА

12. 1. Идеолошки преврат, промена културног обрасца и значења националног идентитета

12.2. Негативни одраз југословенства на српску заједницу у Трсту и претња тихе асимилације

XIII. СРПСКО ПРАВОСЛАВНО ГРОБЉЕ У ТРСТУ, ТРАЈНИ СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ - *Ars longa, vita brevis*

13.1. Теоријски и појмовни оквир значења смрти, симболика гроба и споменика и њихов удео у композицији културе сећања

13.2. Историографски приказ српског православног гробља у Трсту

XIV. ПРИСУСТВО САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ У ТРСТУ

14.1. Нови став државе матице према дијаспори

14.2. Иницијативе заштите српске културне баштине у Трсту: јачање улоге и деловања историјских институција и подршке рада културних удружења

14.3. Реаговања у Италији и перспективе развоја

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

БИБЛИОГРАФИЈА

УВОД: КУЛТУРА, ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ

*Само уз прошлост постоји будућност,
само тада се срце не мења.**

* Отац Жика, из Храма Св. Уроша у Урошевцу

Појам културног памћења, методологија и основне хипотезе истраживања

Термин *културно памћење* односи се, у ширем смислу, на видове свеукупне јавне употребе прошлости, а у ужем, он обухвата опис, кодификацију, складиштење, чување, тумачење и културну обраду људског сећања. Овај термин има своју културолошку, историографску, политичку и социолошку димензију. Ми ћемо се у овом раду бавити пре свега овом првом, иако је она у тесном преплету с осталима.

Према веома раширеном популарном суду, прошлост настаје у оном тренутку кад постаје очигледна разлика између јуче и данас. Сећање на прошлост упркос томе има снагу живота, а живот често арому успомена. Како је приметио наш нобеловац Иво Андрић у обраћању архивским радницима (1960), „само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непролазним зидом заувек одвојена од садашњице.”¹ Истина је, напротив - наставља Андрић - да је све оно што је човек некад мислио, осећао и радио нераскидиво уткано у оно што ми данас мислимо, осећамо и радимо. Задатак је науке, посебно оних дисциплина које су побројане, да уноси светлост истине у догађаје прошлости.

Историја културе је, дакле, сусрет данашњег доба с минулим епохама, дијалог старе и нове епохе.

Теорија познаје четири области спољне димензије памћења: миметичко памћење, памћење предмета, комуникативно памћење и културно памћење. Миметичко памћење је примитивни облик памћења и обухвата радње које учимо кроз имитирање. Човек памти и предмете којима је окружен и њихово меморисање је једна врста одраза њега

¹ Иво Андрић, „Уметник и његово дело”, 13. књига, у *Сабрана дела*, Београд: Група издавача, 1981, 334.

самога, јер га сећају на његову прошлост, на претке. Истовремено, човек и комуницира, а ту способност, укључујући и језик, није развио самостално, већ у општењу, у комуникацији са другима, интеракцијом са члановима своје и других група.

Најсложенији облик памћења јесте културно памћење, јер оно обухвата све три претходно наведене области и надграђује се као предање смисла. „Када миметичке рутине попримају статус 'ритуала', тј. када поред своје сврхе додатно поседују и смисао, излази се из области миметичког памћења радње. Ритуали спадају у област културног памћења пошто представљају приповедачке и предочавјуће облике културног смисла.”² Ово памћење је културно, јер може да се реализује једино као институционално, тражи кодификацију и систематизацију симбола смисла прошлости, а памћење је јер, у односу на друштвену комуникацију, функционише исто као и индивидуално памћење у односу на свест. Културно памћење је окренуто фиксираним тачкама из прошлости и у њему се прошлост, као таква, не може одржати. Културно памћење врши елаборацију прошлости у симболичке фигуре за које се лепи сећање (о местима, догађајима, личностима, датумима и сл). Оно има и своје специфичне носиоце. То могу бити: свештена лица, учитељи, мислиоци, књижевници, научници, државници и сви други. Другим речима, културно памћење је прецизно одређени функционални оквир за стварање традиције, однос према прошлости и политички идентитет.³

Циљ и сврха ове студије јесте да, на примерима културног памћења тршћанских Срба и њиховом меморијском искуству, научно потврди следеће основне полазне претпоставке:

а) јак културни идентитет мањине снажно утиче, обликује и усмерава друштвена кретања свог већинског окружења, преносећи у нову средину вредности властитог културног памћења;

б) што су српски досељеници у Трст били образованији и што је њихов економски статус био виши, утолико је њихова веза с

² Јан Асман, *Култура сећања*, Београд: Просвета, 2007, 16 -17.

³ *ibid*, 51-53.

политичким, образовним и културним установама у матици била чвршћа, а идентитет боље очуван;

в) у кризним ситуацијама губљења веза са матицом, споменици културе постају епицентар културног памћења и стожер очувања културног идентитета мањине.

Такође, овом студијом желимо научно да докажемо и помоћне хипотезе, односно да:

а) развој савремених средстава масовне комуникације успорава процес асимилације и омогућава социјално, етничко и културно прилагођавање без губљења веза с матицом, и

б) да су нове генерације досељеника из Србије снажан фактор пласирања и афирмације српских културних вредности у Трсту и Италији.

У истраживању су примењене различите редовне истраживачке методе, у пракси потврђене и научно верификоване. Примењене су теоријске и емпиријске методе и технике истраживања, највише аналитичка, историјска, компаративна, нормативна и статистичка. Сходно теми и наведеним хипотезама, методе су прилагођене предмету и циљевима истраживања.

Аналитичком методом размотрен је садржај релевантне научне и стручне литературе која се односи на положај и деловања Срба у Трсту у истраживаном периоду; синтетичком методом рашчлањене анализиране чињенице интегрисаће се у целину, ради дефинисања одређених смерница друштвених токова и понашања.

У истраживању је заступљена и дедуктивно-индуктивна метода у функцији вођења истраживања општег ка којединачном, односно од појединачног ка општем, у циљу доношења адекватних закључака.

Студијом случаја дата је анализа праксе и искустава током смењивања периода у културном памћењу тршћанских Срба.

Истраживање је реализовано анализом садржаја доступне архивске грађе, као и објављених извора. Коришћени су и подаци из примарних и секундарних извора, као и прилози из монографских и

серијских публикација, а такође и посебне студије, извештаји и материјали из електронских фондова.

Резултати истраживања и анализа културне димензије тршћанских Срба треба да значајно допринесу спознаји домета српске културе изван граница матице, њено претакање и допринос целокупној националној култури, али и неумитни утицај на друштво у окружењу. Историја тршћанских Срба је неправедно запостављен сегмент српске националне културе, чије димензије увелико превазилазе уски простор града Трста. Економски утицај и развијена национална свест тршћанских Срба дали су одлучујући допринос српском просветитељству и обнављању српске државе и дубоко и постојано се уткали у савремену српску културу.

Истовремено, желимо да научно прикажемо и потврдимо видове и домете утицаја тршћанских Срба на економски и културни живот града и целе Аустријске царевине, грађен на плодном тлу италијанске културе, и његово ширење у специфичном обличју, обogaћене и оплемењене особеностима изворне српске културе, политичких стремљења, духовних вредности, визионарства, смелости, доследности и моћи, о чему још и данас сведоче величанствени културни споменици које су иза себе оставили.

Прошлост као друштвена творевина

Људско памћење је унутрашњи физиолошко-антрополошки феномен локализован у мозгу појединца додирује област медицине која проучава физиологију мозга, неурологију и психологију те, као таква, не припада само научној грани културологије. Међутим, шта све памћење садржајно прихвата, како те садржаје организује и шта све може да сачува, није пуко питање унутрашњих капацитета и

управљања појединаца, већ спољних, друштвених и културолошких оквира.⁴

Током двадесетих година прошлог века, француски социолог Морис Халбвакс (Maurice Halbwachs, 1877 - 1945) први је развио тезу о друштвено условљеном памћењу. Основни став његове теорије јесте да се памћење код људи јавља тек у процесу социјализације. При томе, увек само појединац може да памти, али је његово памћење увек обележје колектива, групе у којој живи. Група не поседује властито памћење у биолошком смислу, али она одређује памћење својих припадника. Сећања, чак и она лична, настају тек кроз комуникацију и интеракцију у оквиру групе. Дакле, субјект памћења је појединац, али оно што он памти увек је у зависности од његовог друштвеног оквира који организује његово сећање. Другим речима, памћење настаје, живи и одржава се кроз комуникацију. Људи се сећају само онога о чему комуницирају и што могу да локализују у оквиру културног памћења. Појединац се сећа свог протеклог живота, али сећање на њега после његове смрти истиче специфични, културни елемент, садржине сећања на умрлог која остаје у свести колектива. Такво сећање, имплементирано културним обележјем, јесте културно сећање.

Културно сећање дакле, одређено је просторно и временски, идентитетски је конкретно, селективно је и реконструктивно и преноси се преко фигура сећања. *Фигуре сећања* су смисаоне формуле о некој садржини из прошлости. Наиме, сећање је увек конкретно. Да би садржај из прошлости ушао у сећање групе, треба да у конкретном облику представља неки догађај, неку особу или неко место. Да би се садржај задржао у сећању групе, неопходно је да буде обогашен значењем, да се транспонује у неку подуку, појам, или симбол, односно, да добије смисао и постане елемент идејног система неког друштва. Фигуре сећања имају временску и просторну компоненту, везане су за неки конкретни простор и за одређено време па, дакле, имају свој просторно-временски оквир.⁵ У простор спада све оно што

⁴ Асман, 2007, 34-35.

⁵ *ibid*, 35-36.

особу окружује, што јој припада и чини ослонац њеног идентитета (нпр. календар, значајни датуми, одређена места и ствари и др). Тај идентитет је друштвено обележен, јер му значење и вредност даје колектив.⁶

Колективно памћење се држи својих носилаца и не преноси се произвољно. Оно је идентитетски конкретно, јер у њему учествују припадници групе, односи се на становиште једне стварне и живе групе. Фигуре сећања које чине колективно памћење су „модел, примери, они су увек нека врста поуке. У њима се одражава општи став групе; они не само да репродукују њену прошлост, већ дефинишу и само постојање групе, њене особености и слабости.”⁷ С друге стране, „друштвена група постоји као заједница сећања и своју прошлост заснива, пре свега, на основу две историјске тачке: на својој посебности и на свом трајању.”⁸ Група памти тако што реконструише прошлост. Ниједно памћење не може да сачува прошлост у свом оригиналном облику, већ памти и задржава „оно што друштво у свакој епохи може да реконструише у складу са својим спољним оквирима.”⁹

Однос историје и памћења

Широк је распон и број колективних памћења, али је само једна историја. Док група у свом колективном памћењу задржава само садржаје који је обележавају и њена су посебност преко које се препознаје у односу на све друге групе, бришући све остало, историја допушта само оно што сматра повесним фактумима, не допушта празнине и бележи чињенична стања и реална збивања. Историја

⁶ Тодор Куљић, *Култура сећања*, Београд: Чигоја, 2006, 7-14.

⁷ Maurice Halbwachs, *La memoria collettiva*, Milano: Unicopli, 2007, 198; Асман, 38.

⁸ Асман, 2007, 39.

⁹ Halbwachs, 242; Асман, 42.

одбацује сваку везу с једном групом или идентитетом и реконструише прошлост у идентитетски апстрактном приказу. Према томе, „историја није памћење, зато што не постоји универзално, већ увек само колективно и идентитетски конкретно памћење.”¹⁰

Историја и културно памћење се прожимају, али се историја од културног памћења суштински разликује по сазнајној усмерености, критици извора, емпиријској проверљивости, рационалној логичкој аргументацији, обиму и историчности контекста и дискурзивном закључивању.¹¹ Историјско знање увек је свесно сложености дешавања и има довољну дистанцу да сложеност сагледа из више перспектива и прихвати вишезначност (чак и моралну) мотива и начина понашања актера. Историчност подразумева узимање у обзир времена у ком збивања настају, а које се разликује од данашњице. Колективно памћење, међутим, упрошћава, запажа збивања из само једне, властите заинтересоване перспективе и не трпи вишезначност.¹²

На једној страни имамо много прича, у којима исто толико много група настајује своја сећања и слику о себи, а на другој историју, у коју историчари смештају чињенице скупљене из много прича.¹³ Или, како је то дефинисао Асман, тамо где се прошлости не сећају, тамо где она не живи, почиње историја.

Култура, историја и идентитет у културном памћењу тршћанских Срба

Ако културу, у најширем смислу, дефинишемо као људску духовну стварност или као идентитет сваког поједница и народа, онда је култура - са свим вредностима које памти и преноси, ствара и

¹⁰ Асман, 2007, 43.

¹¹ Куљић, 2006, 132.

¹² *ibid.*

¹³ Асман, 2007, 43.

завештава - битан чинилац, па и смисао људске историје, чији је о сновни задатак да облагодари човека и хуманизује свет.¹⁴ Пошто се култура ствара у одређеним оквирима (простор, време, услови, околности и др), она увек има своју спољну и унутрашњу димензију. Ове две димензије културе се у теорији често разликују појмовима *цивилизације* и *духовне културе* или *духовног простора*. У својој књизи *Српска култура 1900 - 1950*, Петар Пијановић каже да се цивилизација дефинише као спољни фактор, спољна димензија културе, оквир који је пружио услове, навео на потребу и створио вољу за исказивањем духовности - покретачке и креативне снаге културних творевина. Унутрашња културна димензија је духовна култура, саткана од суме културних творевина једног духовног простора. „Судбина је цивилизација да настају, троше се и нестају - наставља Петар Пијановић - али оно битно и највредније у њима постаје културни образац који као наслеђе остаје у духовној и културној ризници човечанства.” *Културни образац* друштвене заједнице чини свеобухватан и устаљен систем културе те заједнице, саткан од њене традиције, вредности, мишљење, понашања и поступака њених чланова, као израз наслеђених духовних вредности. Ове вредности формирају, обликују и одређују свест појединца, а он их стиче у властитом друштвеном окружењу, или их усваја из других култура образовањем и социјализацијом. Према томе, културни образац једног народа је скуп чинилаца који га формирају (наука, уметност, морал, вера, обичаји, образовање, привреда, политика итд), а то значи да чини и његово културно памћење као рефлекс историје и изграђеног система вредности, духовни и морални живот и стваралачке тековине, као вредности које га оплемењују.

Појединац, као део друштвене заједнице представља и субјект и предмет културе: он културу најпре прима, да би јој потом дао властито обележје, усавршио је, оплеменио и пренео на друге. Таква усавршенија, оплемењена култура, утиче на своје оквире, развија их и шири, ствара нове околности, мења друштвене услове и потребе,

¹⁴ Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950*, Београд: Службени гласник, 2014, 7-11.

па се тако појам културе у ширем значењу везује и за појам цивилизације, као спољне димензије културе друштвене заједнице. На тај начин појам културе у ширем значењу обухвата и све оно што означава појам цивилизација.¹⁵

Ширина области коју култура обухвата представља тзв. *културни круг*, као предметно подручје културе. „Културни круг је духовно и културно заједништво унутар уже или шире друштвене заједнице. Он је простор зрачења матичне културе једног народа.”¹⁶ Културни круг се обично поклапа са географским простором на ком живи одређена хомогена друштвена заједница, али се често простор културног круга не може свести на простор неке државе. То је посебно случај код дијаспоричних народа или оних просторно и географски расејаних, где се културни круг види као духовни простор и духовно заједништво једног народа, а култура као њихов садржај.

Различите културе се међусобно прожимају са другим културама и на њих угледају. „Унутар једног културног круга постоје разнолике зоне и културни слојеви из сфере националне и наднационалне културе.”¹⁷ Тако се формирају оригиналне, оплемењене културе. Угледање на друге културе не мора да значи пуко преузимање и копирање других, већ обично представља основу за стварање неке нове, оригиналне и специфичне културе. О томе говори Јован Цвијић у студији „Географски и културни положај Србије” (1914), где каже да „примајући утицаје и импулсе из културније Европе, Србија их преиначава, уноси своју садржину и непрекидно тежи да створи тип државе према народноме духу. Истина има доста резултата материјалне културе и науке, који остају исти и унифицирају свет.”¹⁸

Ово преплитање, допуњавање и међусобни утицај различитих култура важи и за српски културни круг. Његов шири оквир је Европа, а ужи је средњоевропска, односно балканско-источномедитеранска

¹⁵ *ibid.*

¹⁶ *ibid.*,13.

¹⁷ *ibid.*

¹⁸ Јован Цвијић, „Географски и културни положај Србије”, у *Сабрана дела*, књига 3, Београд: САНУ, 1987, 232.

културна зона. На овој територији су - како примећује Пијановић - упоредо са српском, настајале и у међусобном прожимању трајале и културе других народа.¹⁹ Средиште српске културе и српског културног круга пратило је српску државу, да би се током историје померало и у тешким моментима привремено везивало за неку од граничних тачака тог круга у културној историји Срба. Једна од тих тачака био је и град Трст, подручје којим се бави ова студија. Тематика јој је усмерена на културно памћење тршћанских Срба чије почетке налазимо у првим деценијама 18. века, да би се то културно памћење тршћанских Срба сагледало као стваралачка вредност која се својим утицајем битно креативно одразила на националну историју. Смисао студије је да се појам српске културе, преко анализе културног памћења тршћанских Срба, доведе у везу и са појмом националног идентитета, имајући у виду одлучујућу улогу културе у његовом формирању.

Појединац или друштвена група кроз културно памћење формира властити културни идентитет. Без културног памћења, приморани смо на униформисање у туђе моделе личности и група, на прихватање туђих вредности. Одатле се закључује да губитак културног памћења значи губитак културног идентитета, а тиме и губитак аутономије и слободе, било појединца, било друштвене групе.²⁰ Сећање, као основ и услов културног памћења, од виталног је значаја за опстанак друштвених група и народа. То је посебно важно уколико су друштвене групе мање и у ситуацијама већих друштвених потреса и миграција. Раздвојени од матице и у окружењу већинског народа, оне често не успевају да одрже и сачувају своје културно памћење и идентитет, па се асимилију и губе, а каткат и дефинитивно нестају са историјске сцене.

Срби спадају у дијаспоричне народе. Њих карактерише велика и трајна покретљивост између једног и другог географског простора. Од

¹⁹ Пијановић, 2014, 14.

²⁰ Куљић, 2006, 11.

искона, српски народ се сели из најразличитијих разлога, добровољно или присилно.

Са ужег простора Балкана, од 1459. године теку масовније сеобе Срба о којима постоје трајни историјски записи. Велика миграциона кретања, махом из старе Херцеговине, Старог Раса, са Косова и Метохије, развејала су српски народ на разне стране, у разне државе, намећући му и специфичне економске и културне услове. То раздобље лутања и прихватања амбулантних духовних и политичких престоница траје, са мањим прекидима, све до средине 19. века, када Београд постаје главни град обновљене српске државе. Од тог тренутка стање се мења. Свесно или не, Срби ван Кнежевине Србије прикључују се стремљењима младе државе у којој сви виде остварење националног сна и својих властитих тежњи. После дугих векова, стекли су се услови да се појединачни интереси подреде колективним.

На многим странама где су расејани Срби живели, пружени су докази о потпуном разумевању суштине слободарских покрета из којих се рађала и израстала обновљена српска држава. Једно такво средиште, просвећено, напредно и материјално богато, био је град Трст у коме су од половине 18. века ту досељени Срби изградили углед и богатство у једној од најмоћнијих царевина света. Трст је био највећа лука Аустријског царства у коме су Срби имали водећу улогу, и у пословању, и у култури, без обзира на своју бројчану подређеност.

Тршћански Срби су били храбри људи, изузетних способности, високи професионалци, полиглоте, морепловци светског гласа, књижевници, новинари, политичари. Били су визионари и претече светског модерног пословања и осигурања. Богати, моћни и утицајни, тршћански Срби су били истински европски великани и иза себе су оставили трага у монументалним историјским споменицима који и данас трају. Себе су сматрали Србима и поносили су се својим пореклом. Патриоте широког срца финансирани су, а неретко су и непосредно учествовали, у бурном обнављању српске државе.

Трст је уз Беч, у то време био духовни центар српског народа и српске заједнице, науке и уметности. Готово сви главни носиоци

српског националног препорода прошли су кроз Трст: Доситеј Обрадовић, Петар Петровић Његош, Вук Караџић, Павле Соларић, Јоаким Вујић, Никола Ђурковић, Људевит Вуличевић - и сви су они у том граду наишли на инспирацију, помоћ и разумевање. У Трсту је учила, израстала и формирала се плејада српских просветитеља. Тршћанска етапа је за њих обично значила реализацију властитих циљева и дела, и била им сигурно уточиште и залеђина.

Тршћанске Србе, истинске дивове српског и европског препорода, надживела су њихова дела. Умели су да стекну богатство и уткају га у миље српског и европског развоја. Просвећени и самосвесни, тршћански Срби заузели су угледно место у формулисању политичких и културних идеала српске нације и тиме себе трајно уградили у наш национални и културни идентитет. Истовремено, усмерили су и обликовали културни идентитет не само града у ком су живели, већ и читаве друштвене заједнице једне од најнапреднијих држава Европе, Аустроугарске царевине. Њихова дела надживела су њихове личне судбине, односно, како би казао Хипократ, *Vita brevis, ars longa, occasio praeceps, experimentum periculosum, iudizium difficile.*²¹

²¹ „Живот је кратак, дела трају, прилика је краткотрајна, подухват опасан, а суд немилосрдан” - Хипократ, *Афоризми*, 1,1.

**I. СОЦИЈАЛНИ, ОБРАЗОВНИ И КУЛТУРНИ ПРОФИЛ
ТРСЋАНСКИХ СРБА**

1.1. Нужност заштите култура сећања од претњи културе заборава

Сећање је захват у прошлост из угла садашњице. Уз помоћ сећања, а посредством одабраних прошлих садржаја, стварамо оквире тумачења и значења за садашње време. Само сећање се превасходно везује за појединца, за његов емотивни и спознајни однос према искуству и прераста у памћење кроз неки друштвени и културни апарат, у којима се учинак сећања складишти. Памћење служи да задржи сећање о моментима који су за нас најважнији, који чине основ и корене нашег идентитета. При томе, културном памћењу тршћанских Срба, као незаобилазном поглављу у формулисању и изградњи српског националног идентитета, припада значајно место.

За разлику од сећања, које обухвата и ненамерно опажање и несвесно реаговање, памћење је смишљени, култивисани однос према прошлости, који може да формира како појединац, тако друштвена група. Складиштење, чување и културна обрада сећања води ка формирању културног памћења. Култура је складиште и носилац сећања, укупног прошлог искуства. Дакле, памћење није само испољавање културе, него је и стварање културе, веровања и вредности у свакодневном животу.²²

Самовиђење појединца не почива на слободном, него на друштвено признатом памћењу. При томе, што је упадљивија разлика између прошлости и садашњости, културно памћење постаје важније. Овај моменат је нарочито наглашен у очувању и обнављању културне тековине тршћанских Срба, с обзиром на амбис који дели социјални,

²² Куљић, 2006, 277-279. О овоме и Марија Богдановић и Аљоша Мимица, *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике, 2007, 270.

образовни и kulturni profil nekadashnje srpske zajednice od danashnje. Trshanski Srbi, nekadashnji osnivachi i „dizajneri“ srpske, trshanske, austroугарске - a time i evropske kulturne, nestali su. Posle vishedecenijske praznine, zamенили su их новопридошли Srbi, из чије свести је избрисана спознаја о делу њихових trshanskih претходника, без обзира што иста несумњиво чине, и јесу, део њиховог kulturnog идентитета.

Познато је да културу сећања увек прати култура заборава и искривљавања, па и кривотворења. Људска природа је подложнија заборава него сећању, те је заборав понекад функционалнији од сећања. С друге стране, позитивни моменат за обнављање и заштиту kulturnog памћења trshanskih Srba видимо у чињеници да се светла прошлост упорније негује, а неславна брже заборава.

Претње заборава и манипулације kulturnom памћењу су вишеструке. Осим тога, прошлост је непоновљива. Тодор Куљић подвлачи да је прошлост завршени моменат и да се не може егзактно проверавати. Пошто не може да се понављањем проверава, прошлост пружа широки спектар употребе (и злоупотребе) прошлости. Од капитализма и наполеонске демократизације, омогућавана је легализација бројних верзија прошлости, што је отворило врата планском заборава који активно обликује спонтано селективно памћење. Основа сваког „новог почетка“ постала је злоупотреба или демонизација прошлости.²³

Ако се памћење схвати као активирана прошлост из мноштва друштвених ангажмана, онда је очигледно да прошлост непосредно утиче на живот савременог човека. Прошлост се не чува само у музејима, библиотекама, архививима, кроз споменике и гробља, већ га чине и породичне успомене и генерацијске вредности. Запамћена прошлост утиче на структуру појединачног и групног запажања, она гради и уобличава идентитет личности и друштва, управља процесима размишљања, просуђивања и одлучивања и разумевањем упрошћава сложене ситуације. Савремен човек је онај који је свестан властите

²³ Куљић, 2006, 273.

прошлости, особа способна да види и саглед самог себе у свеобухватним историјским терминима. Баш због тога се историјско и културно памћење тршћанских Срба, као значајан сегмент савременог националног идентитета, не сме препустити забораву.

1.2. Историографски почети повести тршћанских Срба

Прича о тршћанским Србима почиње пре више од два и по века, када је царица Марија Терезија, својим царским указом од 20. фебруара 1751. године (Патент о толеранцији), Србима у Трсту доделила право да оснују верску заједницу и саграде своју цркву. Трст је у то време био слободна лука, а 27. априла 1769. проглашен је за слободни поморски град. То значи да је био политички аутономан: имао је свог гувернера, посебне статуте и законе, па је за кратко време постао најважнија лука Царства.

За само неколико деценија од доношења Повеље о привилегијама, у Трст се доселило преко 150 српских породица. Дошли су из Херцеговине, из Босне и Далмације, из Славонаје, Бачке, Барање, Срема и Баната, из Боке Которске и из Црне Горе, да би све до 1914. године били покретач и мотор економског развоја овог дела Евопе, а себе уградили у трговачку славу и културу града.

Економска експанзија Трста започела је првих година 18. века модерном трговачком политиком аустријског цара Карла VI који је 1717. године прогласио слободу пловидбе по Јадрану и заштиту и гаранцију бродовима под царском заставом (Патент о трговини), да би 1719. године град Трст прогласио за слободну луку. Из свих крајева Евопе и Отоманског царства, у град су похрлили трговци, пословни људи, бродовласници и морепловци, али и сви остали, жељни брзог богаћења и социјалног успона. Тако је већ у другој половини века, у

Трст годишње стизало у просеку од 5 до 6 хиљада бродова, а извозена је роба у вредности од тада баснословних 6 милиона форинти.

Богатство је резултирало демографским растом становништва. Формирале су се нове етничке мањине, а међу њима и српска. Званични датум формирања српске мањине у Трсту везан је за Српску православну црквену општину Светог Спиридона, основану најпре у заједници са Грцима, а потом самостално од 1781. године.

Први српски досељеници били су људи пустоловне храбрости и изузетних способности. Сви високи професионалци, морепловци светског гласа. За њима су врло брзо дошли и књижевници, новинари, политичари. Невероватном брзином израстала је заједница утицајних пословних људи на светским размерама, истинских визионара модерног пословања и осигурања. Њихове пословне мреже распростирале су се широм Европе, Азије, Африке, Северне и Јужне Америке.

Тршћански Србин, Јово Куртовић, први је у свету 1782. године увео директну поморску трговинску везу са Северном Америком (заједно са Фламанцем Ферпортемом), а прва ратна морнарица Аргентине је формирана од лађа које је аргентинска влада купила 1841. године од тршћанског Србина, поморца и бродовласника, Спиридона Гопчевића.

Богати, моћни и утицајни, тршћански Срби су били истински европски великани и иза себе су оставили трага у именима која и данас носе најлепше градске палате и споменици. Себе су сматрали Србима и поносили су се својим пореклом, а њихово богатство, достојанство и смисао за лепоту, дубоко и значајно је уткано у миље једног од најлепших градова на Јадрану.

Тршћански Срби су били и велики родољуби. Зна се да је Спиридон Гопчевић муницијом помагао Његошеву војску, а да је Ђорђу Стратимировићу, вођи српских побуњеника у Војводини, 1848. године послао помоћ од 1.500 пушака, 8 топова, 2.000 пиштоља, преко

15 тона барута и још многог другог војног материјала.²⁴ По Доситеју Обрадовићу су тршћански Срби послали вожду Карађорђу и српским устаницима помоћ од преко 12.000 форинти, суму за коју се тада могао да купи једрењак средње величине, а међу истакнутим Карађорђевићим официрима био је и Мостарац, тршћански трговац Никола Шкуљевић.²⁵

Родољубље тршћанских Срба не треба нимало да чуди. Сасвим природно, сва она политичка збивања која су на Балкану од краја 18. века и у првим деценијама 19. века водила остваривању великог идеала, какав је био обнова српске државе, морала су у богатој и напредној црквеној општини у Трсту да наиђу на живи одјек. Штавише, не изненађује ни легенда која је настала, а забележили су је Руси у време од 1806. до 1809, по којој је завера за подизање устанка у Шумадији организована у Трсту.²⁶ Уосталом, у којој су мери везе Карађорђеове устаничке Србије већ постојале са Србима у Трсту, најбоље сведочи писмо које им је 7. августа 1806. године упутио Совјет. У том писму, које открива сву трезвеност и мудрост устаника, Правитељствујушчи совјет, између осталог, поручује тршћанским Србима:

„Сад браћо Триешћани видите, а чрез вас нека узнају сва проча браћа јединоверна наша буди под коим именом били, код нас е све једно Србљин, Грк, Бугарин, Влах, сви смо браћа и синови једне цркве, сад видите шта ми от вас свију, кои благородну у себи крв осећате, иштемо. Ми ћемо воевати, а ви кои сте богатством славна обшчества можете нам помоћи, доносећи нам оружје, муницију и храну, кое нитко учинити не може, него ви кои сте богата обшчества, и коих ће имена као света у срдцама нашим и у актама сербским остати. И то све од вас страдајушче отечество ваше не иште на поклон, да

²⁴ Marija Mitrović et al., *Cultura serba a Trieste*. Lecce: Argo, 2009, 168.

²⁵ Радован Самарцић, „Срби у Турском царству 1699-1716. и Босна и Херцеговина у 18. веку“, у *Историја српског народа*, том 4, свеска 1, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, стр. 484.

²⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, „О помоћи тршћанских Срба Карађорђу и устаницима“, у *Гласник*, службени гласник СПЦ, књ. 25, Београд, 1955, 123.

поклоните, но само као људи богати, да кредитирате отечество ваше, као што разумни Англизи сами свом отечеству кредитирају, и само себи дугују, а не туђину, и за то и отечество им славно тои и сваки е утјешен и срећан. Зар не моће тако исто и Србија срећна бити? Зар је благородство и великодушие само Англичаном привезано и својствено.»²⁷

У овом контексту изузетан је пример доприноса српском устанку Тома Милиновића (1770-1846), пореклом из Мориња у Боки Которској, поморског капетана који се доселио у Трст. Милиновић је врло брзо стекао значајно богатство и уложио га у трговину. По избијању Првог српског устанка, Милиновић се придружио устаницима и преселио у Београд са женом и сином. Ступио је у Карађорђеву службу као конструктор топова и артиљерац у биткама. У израду топова за српску устаничку војску Милиновић је уложио сву своју имовину и први у свету конструисао расклопиви топ. Овакве топове су Срби на рукама носили и то је практично била прва лака брдска артиљерија у Европи. Захваљујући њима, на бици на Делиграду 1806, пресудној за успех устаника насупротив регуларних турских трупа, Милиновић командује артиљеријом и изводи праву револуцију у артиљеријској тактици, која решава битку у корист Срба. Лаком артиљеријом Срби су могли да врше брзе маневре у брдском подручју и униште неупоредиво јачу турску војску. Бечки архиви о догађају чувају детаљне извештаје аустријских обавештајаца. Интересантан је податак да су један српски расклопни топ Турци као највреднији ратни плен изложили 1813. на царском Топкапи сарају. Европске војске су тек касније, по угледу на Србе, формирале прве јединице лаке брдске артиљерије.²⁸

Томо Милиновић је био и претеча шефова српске тајне службе. Као командант српске артиљерије, био је изузетно вешт у

²⁷ *ibid*, 124.

²⁸ Бранко Богдановић и Ненад Љубинковић, „Срби топове носили на рукама“, у *Војна историја Балкана*, Београд, Фонд "Руски витезови".

скривању тајни и идентитета. У Србији се крио иза надимка Тоша и прави се невешт и неук. Одатле је у Србији у народу остала изрека „прави се Тоша”.²⁹

После пораза Првог српског устанка, Томо Милиновић ће избећи у Трст, да би одатле, по Карађорђевог налога, отишао у град Акерман у Бесарабији (Билхород Дњестровски). Његов блиски пријатељ био је Сима Милутиновић Сарајлија који је у свом спеву „Србијанка” забележио Милутиновићева казивања о устаничким данима и устаницима. Одатле се сазнаје и да су многи били Срби „пречани” у редовима Карађорђевих артиљеријских поручника. За најистакнутије, наводи имена Новосађанина Павла Поповића и механичар-сајцију Милисава Петровића из Баната. Павле Поповић је међу устанике дошао заједно са Милиновићем и 1807. излио први устанички топ у Београду. Милиновићеви артиљерци су до краја 1813. излили укупно 150 топова. Као тополивци, ангажовани су најбољи звоноливци, а за израду лафета војвођански колари и столари.

Томо Милиновић је био и књижевник. Познато је да је написао две књиге: „Умотворине” и „Историју славенског приморја”. Прва књига је објављена у Београду 1847, а рукопис друге је изгубљен.

Умро је као изгнаник 1847. године. Сазнавши за његову смрт, Сима Милутиновић се одмах ангажовао код српске владе да се његово тело пренесе у Србију. Када је одобрење стигло, било је већ прекасно, па је остала неиспуњена последња жеља овог великог Србина.³⁰

Срби из Трста били су познати и као мецене уметности, нарочито књижевности. Вук Караџић их је сматрао за *најзнатније и најродољубивије у роду своме*.³¹ Малена, али моћна колонија српских трговаца и бродовласника је испомагала, подржавала и бодрила српске интелектуалце и уметнике. У Трсту су боравили и радили, између осталих и Доситеј Обрадовић, Павле Соларић, Јоаким Вујић, Вук Стефановић Караџић, Петар Петровић Његош, Људевит Вуличевић,

²⁹ Бранимир Субашић, „Срби топове носили на рукама”, у *Вечерње новости*, Београд: 23.02. 2013, репортажа.

³⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Tomo_Milunovi%C4%87, 19/04/2016.

³¹ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд: Нолит, 1979, 39.

Никола Ђурковић, Вићентије Ракић, читава плејада српских просветитеља, те се Трст појављује и као незаобилазна база у стварању модерне српске културе.

Трудили су се тршћански Срби да поставе трајан темељ српства, да одрже свој језик, писмо и веру, да се на њихова дела надограђују генерације нових Срба. Нажалост, потомака тих славних српских породица данас више скоро да нема. Нестали су под ударима асимилације, највероватније због тога што нису схватили да, у окружењу већинских народа, етничка мањина може да опстане и развија се искључиво преко живог и сталног контакта са матицом, кроз стабилне културне, уметничке и политичке институције и организације, хорова, друштва, гласила и удружења. Без тога неминовно настаје утапање у већину, асимилација и нестајање, баш као што је на то својевремено опомињао Људевит Вуличевић:

„Валови се мијешају; мале и велике ријеке престају на обали мора; човјечност срка народност; неограничен укинуће ограничена.“³²

Прича о тршћанским Србима је прича ране емиграције, а величанствена српска црква Светог Спиридона нам остаје као најзначајније обележје, сећање, тестамент и завет њиховог постојања, на вечно памћење и захвалност.

1.3. Идентитет тршћанских Срба

Колико је Срба било у Трсту у то време? Тршћански Срби су самостално водили стриктну евиденцију о својим људима, највише да

³² Радован Томашевић, „Отргнути мирисни цвет бујнога нашег врта“, у *Историјске свеске*, број 3, март 1998.

би импресионирани аустроугарске власти бројношћу и богатством заједнице и добили концесије попут других далеко бројнијих заједница, пре свега оне грчке. Ту евиденцију су називали "табелама". Табеле су биле једна врста књиге са прецизним подацима о досељавању, именима, статусу, иметку и професији досељеника, о члановима њихових породица, о иметку који су у Трст донели или стекли, о донацијама и слично.

Статистике кажу да је 1762. године у Трсту живело 30 до 40 Срба, да би њихов број већ за четири године, дакле 1766, порастао на стотинак. Године 1780, када је Трст имао нешто више од 20.000 становника, укупни број Срба у Трсту био је 162 и то: 68 мушкараца, 28 жена, 42 деце и 24 чланова послуге. Од мушкараца, по професијама, двојица су били свештеници, четворица племићи, тридесет је било трговаца, седморица богатих људи, једанаест занатлија, четворица су били власници радњи, двојица поморски капетани, један је био трговински помоћник, један црквењак и три физичка радника.³³

У поређењу са Грцима, који су били бројнији, али несумњиво слабији по имовном стању, двадесет три Србина били су власници својих кућа, а Грка само четири. Међу Србима није било просјака, међу Грцима их је било 48. Грци су имали укупно 12 царских диплома (патената), Срби 29. Ниједан Србин није пао под стечај, док се двадесет тројици Грка то десило. Током десет година, од 1. јануара 1766. до истог датума 1776, Срби су за властити рачун увезли робе у вредности од 1.620.223 форинте, док су Грци у истој врсти послова имали обрт од само 378.841 форинти. Грци су били успешнији у увозу робе за туђ рачун - 1.009.240 форинти према само 507.611 код Срба, али их у укупном збиру Срби премашују за 507.753 форинте.³⁴

Већ 1805. године, српских породица у Трсту било је 85 са укупно 309 чланова породица, а 1821. се број породица смањио на 66 и

³³ Архив СПЦО у Трсту, 34, Списак породица досељених у Трст 1748-1828, I, 171.

³⁴ Fulvio Babudieri. *Industria, commerci e navigazione a Trieste e nella regione Giulia dall'inizio del settecento ai primi anni del novecento*. Milano: Giuffrè Editore, 1982, 71.

још је самаца било 23, све у свему, српска заједница је бројала 301 члана. Између 1830. и 1845. године, број тршћанских Срба је варирао од 247 до 272 особе, у односу на укупну популацију града од 60.000 становника. Током наредних година, српско присуство се значајно увећало, али број породица стабилно настањених у граду никада није био већи од стотинак, а број њихових чланова бројао је од 400 до 500 особа.³⁵

По професијама, међу тршћанским Србима најбројнија је била категорија трговаца. Они су поседовали властиту кућу и имали породицу: жену, децу и послугу. Следили су по бројности поморски капетани који су, уместо у некретнине, капитал махом улагали у бродове. То је било разумљиво, јер је прекоморска трговина била главна привредна грана у Трсту и околини. Трст је био највећа лука Аустроугарског царства. Упркос томе, српски трговци из Трста улагали су своје огромне зараде у различите секторе, а не само у куповину и продају робе и у транспорт исте властитим бродовима. У том циљу су, врло брзо, основали прве приватне банке и прве осигуравајуће заводе: крајем 18. века, од четрнаест осигуравајућих завода у Трсту, осам је било у власништву Срба.

Професија поморског капетана није уживала неки већи друштвени углед. У рубрици „царски капетани“, Табела из 1780. године наводи свега два имена: Никола и Јово Николић из Дубровника, пореклом из Сарајева. Никола је био и лекар. Браћа нису била аустријски држављани, јер се тај услов у то време није захтевао за упис у регистар „царских капетана“. Држављанство је постало обавезан услов тек 1786. Тада је и Никола Николић, лекар и морепловац, поднео молбу за добијање држављанства, јер иначе не би могао да буде

³⁵ Мита Костић, „Српско трговачко насеље у Трсту 18. века“, у *Историјски часопис*, књига 5, Београд, 1955, 178-9, 184-5. Оригинални документ *Списак породица досељених у Трст 1748-1828*. чува се у архиви (Стара архива, 34) Сремско-карловачке митрополије. Табеле се чувају у Архиву Српске црквене заједнице у Трсту: *Списак породица досељених у Трст 1748-1828*, Стара архива, 34.

заведен у регистар, без чега, иначе, не би могао да плови.³⁶ Др Никола Николић је био удовац, ожењен претходно извесном Маријом.

Ђорђа Николића (1852-1925), потомка др Николе Николића, затичемо у Трсту такође као лекара и то надалеко чувеног стручњака, уролога који ће у аустријском царству установити урологију као самосталну медицинску грану и написати први италијански стручни приручник. Стручњак светског гласа, с правом се сматра оцем италијанске урологије. На њега и данас подсећа биста у Великој градској болници (Ospedale Maggiore). Треба подвући и да је оснивач ове болнице, највеће после оне у Бечу у целој царевини, био опет Србин, у Трст стигао из Војводине, др Димитрије Фрушић.

Интересантно је и да је један од првих управника ове болнице био опет тршћански Србин, др Еуђенио Гузина, рођен у Перасту 1863, а умро у Трсту 1930. После студија медицине завршених у Грацу 1888. године, посветио се првенствено психијатрији.

Лекар и чувени неуролог је био и тршћански Србин Марин Гопчевић, рођен 1899, син Томе, капетана Аустријског Лојда и Гркиње Марије Фока. Марин је дипломирао медицину 1830. на универзитету у Падови, али је претходно студирао у Паризу где је од 1925. до 1930. био асистент у оно време чувеног психијатра, проф. Алажумина у болници Салпетријер. У Трсту, др Марин Гопчевић оснива неуролошки одсек, али и даље предаје у Падови, а после II светског рата и у Паризу. Умро је 28. маја 1965. године.³⁷

Чим се уђе у тршћанску болницу која је и данас једна од најугледнијих у Европи, камена плоча лево од главног улаза показује пут ка „Гопчевићевом одсеку“, а мало даље, с десне стране, уздиже се биста другог тршћанског Србина, др Ђорђа Николића.³⁸

По друштвеном статусу, поморски капетан је био у рангу физичког радника, јер су се његове радне активности сводиле на утовар, транспорт и истовар робе. Ако би током година успео да

³⁶ Ugo Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine: Del Bianco Editore, 1992, 74 ss.

³⁷ Медаковић, Милошевић, 1987, 54.

³⁸ *ibid*, 55.

накупи довољно капитала, обично је куповао квоте власничких деоница брода, које су се звале „карати“. Поморски капетани су тежили да постану бродовласници, а посебно трговци. И често су у томе и успевали. Капетан, бродовласник и трговац био је, на пример, Петар Андрић, који је половином '60-тих година 18. века командовао властитим једрењаком вредним 4.000 форинти. То је био и капетан Лазар Љубибратић из Дубровника, који је на своје синове Антонија и Јова пренео професију, али не и брод, који је продао грофу Јову Војновићу и Јову Куртовићу.

За Србе Тршћане и поморце везане су бројне приче. Ево тек неколико епизода. Октобра 1816. године, Србин из Боке, капетан Антоније Ђуровић одликован је златном медаљом у тршћанском „Новом лазарету“, у присуству највиших аустријских царских власти. Одликован је зато што је септембра претходне године, у сукобу са три пиратске лађе, једну успео да потопи, а друге две да натера у бекство.³⁹

У историју Трста и Италије, међутим, ушао је и поручник бојног брода Петар Павла Вучетић, који је 1. новембра 1918. торпиљерком из састава бивше аустријске морнарице одвезао једну делегацију грађана у Венецију кроз миниране воде. Тиме је прокрчио пут италијанским бродовима, који ће два дана касније искрцати прве трупе на стари мол Сан Карло, сада назван „Аудаче“ по имену разарача који се ту први усидрио. То је, вероватно, била и прва оперативна мисија јеног ратног брода под заставом нове државе Срба, Хрвата и Словенаца.⁴⁰

„Илирски“ капетани били су познати и по својим трговачким подвизима. Ево шта о томе прича Ђироламо Агапито, Тршћанин и познати историчар, литерата и новинар на прелому 18. и 19. века:

„У јесен 1816, аустријски бродови под командом илирских капетана, испловивши из Трста натоварени дрвеном грађом и

³⁹ Медаковић, Милошевић, 33.

⁴⁰ Milossevich, Giorgio et al., *I serbi di Trieste: storia, religione, arte*, Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli, 1978, 30-32.

гвожђаријом домаће производње, прошли су такозвани Богаз (ушће Нила) преко дамијате, избегли опасно место Розету и, окружени дивљењем Египћана, први продрли до Болака на Нилу, где његове воде почињу да расту.”⁴¹

У овом лучком граду, боље рећи у главној луци аустријског царства, поморска активност била је од првенствене важности, али се њима нису исцрпљивали интереси српских помораца и трговачких магната са оперативним центром у Трсту. Један од најчувенијих из ове групе Срба, пословних пионира у Трсту, био је Јово Куртовић. Помиње се да је он у тршћанској луци пословао још од 1737. године, да је постао аустријски поданик 1763, а власник брода 1766. године.⁴² Истовремено, Јово Куртовић је пословао целом флотом унајмљених бродова које је, потом, све откупио. Та флота је од Турске (Смирна и Чешме) до Амстердама, преносила робу између пословница којима су управљала његова два брата. Одатле се роба усмеравала копном до Беча и Прага, где је пословнице водио његов трећи брат. Углавном, на пореском листу тршћанске луке из 1780. године⁴³, записано је да су Срби били власници 8 лиценци поморских капетана, свих осам издатих на име Јова Куртовића, за исто толико бродова у његовом власништву. Записано је такође да је током последњих годину и по дана, Јово Куртовић извезао својим бродовима своје робе у вредности од 1.139.747 форинти и још за 197.386 форинти по туђем налогу. Флоту Јова Куртовића и браће ништа није могло да заплаши и заустави им пословање. Из санитарног регистра⁴⁴ тог времена резултира да су упловљавали и испловљавали и из лука забрањених због епидемија, одакле су доносили огромне товари памука и сушеног воћа.

⁴¹ Girolamo, conte Agapito, *Descrizione storico-pittorica della fedelissima città e porto-franco di Trieste*, Vienna 1826, 86

⁴² Медаковић, Милошевић, 21.

⁴³ Државни архив у Трсту (Archivio di Stato di Trieste, C.R. Governo, b. 68)

⁴⁴ *ibid*, Регистар санитарног инспектората: „Specifica delle Merci arrivate in questo Porto franco dalle Parti interdette. del Levante alla Consegnа degli Illirici domiciliati e non domiciliati...” од 1.1.1779. до 10.5.1780.

Још једна „историјска“ породица српских досељеника у Трст су Ризнићи. Од тројице Ризнића, најпознатији и најуспешнији био је Јован Ризнић. Он је трговао и преко мора и преко копна, јер је робу носио и у Угарску и био чувени трговац још у време раздвајања грчко-српске тршћанске заједнице. У пословима му је помагао млађи брат Стефан, који ће бити један од протагониста и тршћанске и европске привреде у наредним деценијама.

Развој српске заједнице пролазио је кроз срећне и кроз мање срећне прилике. Није увек све било ружичасто. Велику кризу условила је, од 1809. до 1813. године, трећа француска окупација града, када је дошло до слома тршћанске економије, па су се многи Срби одселили. Повратак аустријске власти 1814. године донеће економски препород и у Трст се враћају бродови носећи товари робе са истока: уље, дуван, штофове, памук, јужно воће, вино, сваку врсту зачина и сувог воћа.

**II. СРПСКА ЦРКВА У ТРСТУ И ЊЕН ДОПРИНОС У
ФОРМИРАЊУ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ**

2.1. Историјско-географски приказ генезе православља на Јадрану

Јадранска обала је простор историјских сусретања, цивилизација, религија и култура. Она је виђена и као имагинарна линија раздвајања латинског и словенског света, али и као територија вишевековних додира, размене и симбиозе духовног и материјалног између народа који су долазили, туда пролазили или остајали. Посебно је у томе специфична источна јадранска обала, јединствени простор историјских фрактура, спајања и прожимања у језичком, верском и културном смислу.

Политичке територијалне поделе интересних сфера значиле су и на овом простору формирање друштвених, културних и верских граница. У 6. веку историја бележи масовни продор словенских племена на источну обалу Јадрана. Тадашња византијска Истра и Далмација прихватиле су Словене уз међусобно прилагођавање и сукобљавање које, међутим, није било посебно драматично. Формирале су се *sclavinie*, прва груписања и насеобине словенских племена, а потом и њихова територијална повезивања и организован простори који су, током времена постале федерални делови Византијског царства.⁴⁵ Мир у Ахену је 812. одредио границе између Франачког царства и Византије, па су Истра и Далмација дошле под политичку надлежност Каролинга, иако је утицај источне византијске литургије био веома изражен. Политичко-верска борба за превласт источног и западног дела Римског царства дала је, на Концилу у Сплиту 925. године, надмоћ оном западном у Далмацији. Међутим, Константинопољ се током наредног века наметнуо словенском живљу у унутрашњости кроз прозелитизам Тирила и Методија, који су саставили словенско писмо глагољицу, превели на словенски језик

⁴⁵ Egidio Ivetic, *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia*, Roma: Viella, 2014, 34.

најважније црквене списе и Словенима омогућили увођење литургије на словенском језику.

Истовремено са латинском и, као што је горе наведено словенском литургијом које су истовремено постојале на истом простору, и грчко-византијска литургија је служена на просторима источне обале Јадрана. Од своје аутокефалности 1018, Охридска митрополија је била центар православног света насељеног у доњем Јадрану, Епиру, данашњој Албанији и Црној Гори. Разарање Константинопоља 1204, дало је прилику српској цркви 1219. да постане аутокефална. Тако је у јадранском залеђу српско српско православље заменило словенско-византијско. Важно је при томе подвући да је српско краљевство признавао не само православни патријарх, већ и римски папа. Између истока, кога је сада представљала српска православна црква и латинске литургије на западу, Босна је била простор транзиције, географски изолован између планина и мора, на који су се обрушавале анатеме римског папе.

Тако је било све до најезде Турака 1463. и ислама. Од тог момента, границе католичанства почињу да се поклапају са политичким границама доминације Венеције и Аустрије и Мађарске. Са друге стране Хабсбуршке војне границе, венецијанске Далмације и Дубровачке републике било је врло мало католика. Отоманско царство није признавало другу сем своје вере, са изузетком грчког православља оличеног у Охридску митрополију. До преокрета ће доћи 1557. године када ће Порта признати српској православној цркви црквени суверенитет и патријаршију са седиштем у Пећи. Простор надлежности српске православне цркве обухватао је цео северозападни Балкан под турском влашћу: данашњу Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Далмацију, Славонију и Мађарску.

У овом периоду доћи ће до новог великог померања становништва које ће се снажно одразити на верску хомогеност. Престају венецијанске привилегије ускоцима и велике масе православног народа се померају са Венецијанских територија ка Војној граници. Тамо се у масама крећу и велике српске групе са

простора под Отоманском царевином. На овај начин хабсбуршка Војна граница и венецијанска граница у Далмацији престају да буду линија разграничења католика од српских православаца.

За овај период везана је и масовна исламизација на просторима под турском доминацијом, али и снажна милитаризација граница према Отоманском царству. Истовремено, из унутрашњости према мору померају се масе православних Срба (ускока) који насељавају просторе напуштене од ускока католика који се повлаче ка Истри. Долази до новог мешања људи, вера и говора.

Све до краја 17. века, Венеција ће неговати одбојност према православцима, када ће их, по први пут, равноправно прихватити у своје редове јер јој је неопходна војска, потребни су јој способни морнари који се у венецијанским редовима боре против Турака на Пелопонезу. Осим тога, Срби се уз Венецију боре против Турака у Далмацији и на копну (битке код Новиграда 1648, Шибеника 1647, у Лици и 1665-/1667). У Далмацији се формира Православна Далмација, како овај простор насељен Србима између Обровца, Книна и Врлике називају ту настањени Срби и српски православни клер. Православни Срби насељавају и залеђе Задра и Шибеника и захвата територију све до саме морске обале.

С друге стране, и Хабзбурзи у овом периоду и из истих разлога, прихватају и пружају бенефиције српском живљу које у маси насељава просторе дуж Војне границе.

Венеција, међутим, није на својој територији признала српску православну цркву и Пећку патријаршију, за разлику од Хабзбуршке царевине на чијем простору постоји српска митрополија у Сремским Карловцима. Положај и деловање Карловачке митрополије, основане 1708. године, Аустријска царевина је и званично потврдила. После турског укидања Пећке патријаршије 1766, Карловачка митрополија постаје верски и културни центар свих православних Срба расејаних у три царства. У оваквим условима, слободан град Трст, својим статусом и положајем, задобија за Србе посебну привлачност.

Трст се као град са самосталном управом без већих потреса развија на маргинама италијанског средњег века. Као и други стари градови у региону (Пула, Пореч и Горица), Трст је седиште бискупије и током времена је изградио своју специфичност приморског трговачког града. Трст ће све до 1374. остати независан, да би септембра 1382. године определио за доминацију Аустрије, а не Венеције, за разлику од свих осталих, ближих и даљих градова на Јадрану, који потпадају под Венецију. Градовима под својом доминацијом Венеција је наметнула свој модел управе. Аустрија, међутим, Трсту признаје широку аутономију и слободе.

Својеврсни вид аустријске концесије Трсту била је слобода употребе италијанског језика, па је Трст постао пример аустријске доминације са системом управе на италијанском језику. Био је то резултат аустријског модела тзв. управног прагматизма. Италијански језик и култура су били предоминантни и слободно су се развијали на тршћанском и, уопште, на аустријском јадранском подручју. Немачки је постао језик елите и био начин комуникације са Бечом и царском администрацијом, а његово знање и употреба је означавала разлику социјалног статуса грађана са широким перспективама успона.

Трст је, дакле, наставио да буде слободан град, а 1719. га је цар Карло VI прогласио и за слободну луку. Испрва изразито католички град, у ком важно место заузима ред Фрањеваца, Трст нагло почиње да мења своју физиономију насељавањем других етничких заједница другачије вероисповести. Прве групе српских досељеника почетком и средином 18. века Трст дочекује као град у експанзији са око 25.000 становника, мултиетничког састава, модерних визија и бескрајних могућности.

2.2. Нема живота без вере: духовност и култура у истом рангу са материјалним потребама

У перцепцији српских досељеника у Трст, материјална добит била је у тесној вези са задовољењем духовних потреба. Духовни живот Срба био је под јаким утицајем њихове цркве. Она је била битан чинилац духовног живота и колективног духа без кога нема традиције. Током векова, свештенство је у српском народу одржавало националну свест и живи дух прошлости, традиционалне вредности и српски идентитет.⁴⁶ У том смислу је говорио и царски указ Марије Терезије из 1751, донет на захтев како грчког архимандрита из Трста, тако Карловачке митрополије, поднетих скоро истовремено: богати трговци, спремни су да се из венецијанских и турских простора доселе у Трст, под условом да им се тамо омогући да имају своју цркву и свог свештеника.

Познато је да се 5. јануара 1749. године карловачки митрополит Исаија Антоновић преко Илирске дворске депутације обратио царици Марији Терезији за дозволу да се православни људи, трговци из млетачких и турских области, могу населити у Трсту да ту уживају слободу вероисповести, држе свештеника и подигну цркву, стичу непокретна имања и слободно тргују.⁴⁷ У свом захтеву, митрополит се позива на привилегије које је царица потврдила илирском народу 20. јуна 1743. године, па су Срби *in pacifico usu* тих привилегија у царевини где год живе. Но, пошто српске привилегије у Трсту још нису јавно проглашене, нити је *usus religionis* још био заведен, то митрополит моли да Илирска дворска депутација код царице испослује да се привилегије које су дале државне власти прошире и на Трст и нареди да се свештенику, кога он буде послао, и

⁴⁶ Пијановић, 2014, 104.

⁴⁷ Костић, 1955, 169.

свим верницима „који ће постепено од њега бити послати да се тамо стално населе”, дозволи *exercitium religionis* као у Бечу, а трговцима и занатлијама слобода рада и трговине, уз сваку потребну заштиту.⁴⁸ У завршетку своје молбе, митрополит истиче да она „иде у корист религије и државе, јер би се многи трговци из млетачких области и Турске, који тргују с Аустријом и новац из државе напоље износе, настанили у Трсту кад би имали своју цркву и свештеника.”⁴⁹ Ту молбу поновио је 12. јануара 1749. плашћански епископ Павле Ненадовић, упутивши је преко Илирске дворске депутације.⁵⁰

Године 1762, Срба је у граду било свега неколико породица, али пред аустријским властима, они одлучно траже испуњење својих права: „У Трст смо пренели послове и многи други српски трговци биће спремни да следе наш пример, али они у Трст неће доћи, ако не буду сигурни да ће у граду имати српског православног свештеника; а ми ћемо се сви одселити одавде из истог разлога...” - чита се у писмима Дамјана Ризнића и Јова Куртовића, које је у прилогу свог писма владика Данило Јакшић послао аустријским властима.⁵¹

Тешко је поверовати да би Јово Куртовић из верских разлога напустио Трст, у ком је изградио толики углед и створио онолики капитал. Али је исто тако истина да је једној групи сарајевских трговаца већ кренулих у селидбу у Трст, био довољан разлог да одустану од пресељења у слободну луку то што у граду није било српског свештеника.⁵²

Притисци су се множили, а уочи коначног решења аутономије српске цркве и духовне службе у Трсту 1771, тршћански Срби су наново владарки ставили на знање да ће послове и породице преселити у Беч, или на неко друго место у Царевини, где ће им бити могуће да задовоље своје духовне потребе, баш као и оне материјалне.

⁴⁸ *ibid.*

⁴⁹ Picot, Agostino, *Enciclopedia monografica del Friuli-Venezia Giulia*, Udine: Istituto geografico De Agostini, 1983, 166-168.

⁵⁰ Миодраг Ал Пурковић, *Историја српске православне црквене општине у Трсту*, Трст: Српска православна црквена општина, 1960, 49-52.

⁵¹ Pozzetto, Marco, „Gli uomini che hanno fatto Trieste”, in *La bora*, anno IV, numero 5, 1980.

⁵² Пурковић, 27.

Сигурно је да аустријске власти нису дозволиле формирање у граду српске цркве и долазак српског свештеника не зато што су се уплашиле, импресиониране српским *смерним претњама*. Али, чињеница да су Срби ишли дотле да те претње и формулишу, показује колико им је до своје цркве и свештеника било стало и колико им је то значило.

Царска привилегија додељена тршћанским Србима наравно да има друге пориве. Привилегију црквене заједнице у Трсту Марија Терезија је доделила 1751. године грчким поданицима царевине, који су у Трсту чинили највећу етничку мањину. При том је било незамисливо да се иста привилегија не дозволи Србима, од којих се очекивало да поткрепе аустријску трговачку снагу и постану њени поданици, а да црквена јурисдикција тих истих Срба остане у Отоманском царству, у Цариграду, и не пресели се у Хабсбуршку монархију. Одатле одлука да се сви Срби у Војној крајини и широм царства ставе под црквену јурисдикцију Митрополије у Сремским Карловцима, дакле, на аустријску територију. Тако је малена српска заједница у Трсту добила своју цркву, а 1759. године и свог првог пароха.

Далеко већу тежину од економског момента имао је за царску одлуку онај политички, намера да се српска национална компонента и њена црква интегришу у хабзбуршку државну администрацију, па дакле, да се ставе под контролу.

Интересантан је податак да су се, у протоколима за натурализацију, Срби православци у Трсту чак деценијама после 1781. изјашњавали као „Грци - Илири“, или као „Грци“, или као „Илири“, или пак као „Грци источњаци“. Уосталом, још пре раздвајања српске од грчке верске заједнице и упркос свађи око тога у току, Србин Јово Куртовић је у више наврата био биран за гувернера (председника) грчке заједнице у Трсту. А и након те поделе, Срби су често тестаментом остављали своја добра и грчкој цркви и сиромашним Грцима. У свету пословања, Срби су трговали са свима, али су Грци били и остали њихови најчешћи пословни партнери.

2.3. Српска црква Светог Спиридона - поносни храм српске духовности

Прва српска православна црква у Трсту посвећена је Светом Спиридону и Светој Тројици и саграђена је у заједници са Грцима 1753. године, на најскупљем делу градског земљишта и уз новчану помоћ царице Марије Терезије⁵³, две године после „Повеље о привилегијама“ коју је царица доделила Грцима и Србима у Трсту својим царским потписом и печатом дана 20. фебруара 1751. Црква је подигнута у близини Великог канала (Canal Grande), на месту где су биле старе солане. Прво служење је одржано 1755. године. Царски Указ је налагао оснивање заједнице српске и грчке православне цркве. Стога су Срби и Грци 1756. године сазвали скупштину и усвојили Статут који је 1772. године такође званично одобрила аустријска царица.

Међутим, врло брзо су између бројнијих Грка и шачице поноситих и срчаних Срба избиле несугласице око свештеника и језика литургије. Срби нису имали свог свештеника, па је служио грчки свештеник, на грчком језику. Грци су оспоравали да у цркви служе српски свештеници, а бунили су се и против захтева српског епископа Данила Јакшића да му црквени тутори положе рачуне. Биле су бројне представке и протести обе стране царским властима. Грци, на пример, у једном свом протесту царици, наводе да не могу плаћати српског свештеника, пошто треба да отплаћују држави кредит добијен за градњу цркве. Истина је, међутим, да је за отплату тога дуга међу првима Србин, Јован гроф Војновић, дао 1.000 форинти, Јован Куртовић 500 форинти, а да се његов брат Максим Куртовић први

⁵³ Marija Mitrovic et al., *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009, 82.

потписао као јемац за тај дуг.⁵⁴ На све ове представке, као и на пожуривања да се грчко-српски спор коначно реши, царске власти су ћутале, оклевајући да донесу било какву конкретну одлуку.

Када је 1781. године коначно стигао одговор, царска одлука је била да се служба, у заједничком храму Светог Сприрдона, служи на оба језика наизменично - на грчком и на старословенском - те да црква треба да има два свештеника: грчког и српског. Апсолутно незадовољни, Грци су, пред Божић 1782. године напустили заједницу са Србима.

Ствар је решена и мир је коначно наступио тек када су Грци продали Србима заједничку цркву, добивши дозволу тршћанске губерније да подигну себи посебну богомољу. Постигнут је компромис да Срби, којима је остао заједнички храм, исплате Грцима њихов део. За откуп заједничке цркве Грцима су највише новца дали Јово Куртовић, гроф Јово Војновић и Јован Милетић, који су се и раније највише ангажовали у овом немилу спору. Срби су потом завршили градњу свог храма и уредили фасаду и ентеријер.⁵⁵

Унутрашњост своје цркве Срби су богато украсили. Међу драгоценостима се истицало скупоцено сребрно кандило, дар будућег руског цара Павла I Петровића Романова и његове супруге Марије Фјодоровне. Нажалост, терен на ком се црква налазила био је порозан и, већ првих година по завршетку градње, настали су проблеми: црква је почела да тоне. Стога је 1850. године срушен десни звоник цркве, а десет година касније и цела црква. Годину дана пре дефинитивне одлуке да се црква из сигурносних разлога мора рушити, расписан је конкурс за пројекат нове цркве на који су се пријавиле бројне угледне архитекте из Беча, Венеције, Милана, Минхена, из Рима и из Фиренце, па чак и из Петрограда.

Интересантна је епизода везана за овај догађај. Српска православна црквена општина у Трсту расписала је конкурс за пројекат нове цркве отворен за све, па је могућност да би православна црква

⁵⁴ Медаковић и Милошевић, 63.

⁵⁵ *ibid*, 68.

могла бити саграђена по пројекту архитекте неправославца увелико забринула врх тадашње Српске православне цркве. Свестан колико су Срби у Трсту малена заједница и, као таква изложени западним утицајима, карловачки патријарх Јосиф Рајачић, под чијом јурисдикцијом су били и тршћански Срби, похитао је да их поучи и опомене на стил у ком треба да граде своју нову цркву. Тако је патријарх Јосиф Рајачић 9. септембра 1859. године упутио оштро писмо Управи тршћанске црквене општине, протестујући што су се на конкурс пријавили пројекти људи „сваке друге вере сем православне”. У истом писму, патријарх захтева и да му се пошаљу на увид сви примљени пројекти, да их он лично преконтролише и одобри, како се не би у изглед цркве унео какав детаљ „супротан духу православне цркве”.⁵⁶

Овакво писмо патријарха Рајачића неугодно је изненадило црквену општину у Трсту, а њен одговор није био нимало опор и неугодан. Поносни представници тршћанских Срба одговорили су патријарху тек месец дана касније, 19. октобра 1859, и у писму, између осталог, подсетили „најпонижније Његову светост, патријарха, да је ова црквена општина, по свом правилнику, потпуно самостална, те да одлично уме да препозна све што је у духу наше цркве, па стога на себе преузима сваку одговорност да до каквога кршења не дође.”⁵⁷

Пада у очи горда самосвест братственика који одлучно бране своје право да суде о ваљаности поднетих пројеката, о њиховој стилској чистоти у духу старе православне уметности.

Сачуван је и одговор патријарха Рајачића од 6. новембра 1859, али пријем истог никада није заведен у регистар тршћанске црквене општине, па се не налази у њеној архиви, већ у ризници. У одговору представницима тршћанских Срба, патријарх срдито пита који ће то владика доћи да благослови новосаграђену цркву „без да ју је пре тога видео”⁵⁸, да изјављује да прекида сваку везу са тршћанском

⁵⁶ Пурковић, 136.

⁵⁷ *ibid.*

⁵⁸ *ibid.*, 139.

црквеном општином, доказ више колико га је дубоко увредио став тршћанских Срба.⁵⁹ Патријарх Рајачић је умро пре завршетка градње и посвећење цркве је обавио епископ Герман Анђелић⁶⁰ који је, као млади ђакон, служио у старој цркви Светог Спиридона и одлично познавао тршћанске Србе.

Углавном, пројекти су сви били јавно приказани, а победио је пројекат Карла Мађакинија⁶¹ из Милана. Овога пута на здравим основама, отпочела је 1861. године градња новог српског храма у Трсту. Предрачун грађевинских радова без украса и мозаика износио је 276.650 форинти. Црква је зидана ломљеним каменом, а фасада је обложена клесаним блоковима од камена довоженог са Бриона и из Вероне. Храм је званично отворен 20. септембра 1869. године, а о важности догађаја за град сведочи и текст у локалним новинама „Осерваторе триестино“ (Osservatore triestino) под насловом „Посвећење српске источњачко-православне цркве“.⁶²

Двадесет година је требало да се потпуно оконча градња цркве високе 40 м, дуге 38 м, а широке 31 м, која је могла да прими чак 1.600 верника. У срцу града уздигло се велелепно здање, изгледа које лако подсећа на италијанску романику, богато украшено по примеру византијских цркава у Равени и цркве Светог Марка у Венецији. Изнад централног дела, између четири звоника, надвија се купола подупрта луковима, а са стране три полукуполе. Орнаменти у бојама дело су уметника Антонија Каремија. Живопис је урадио сликар Ђузепе Бертини, док је мозаике са златном позадином урадила компанија из Мурана према цртежима Беринија, Бизија и Помпеа Бертинија. Кров храма је од олова који се на светлости пресијава у нијансама голубије сиво-плаве боје.

⁵⁹ *ibid*, 137.

⁶⁰ Герман Анђелић. (Сремски Карловци 1822 - 1888), будући патријарх Српске православне цркве (1881 - 1888), ђакон у српској цркви Светог Спиридона у Трсту од 1848. до 1850.

⁶¹ Carlo Francesco Masciachini (1818 - 1899), академац из Брере (Уметничка академија коју је 1776. основала царица Марија Терезија), један од најпознатијих италијанских архитеката тог времена.

⁶² Градска библиотека Трста, Одељење "Osservatore triestino", година 1869, 1803.

Спољашњост храма одликује се префињеним украсима: на главној фасади налази се мозаик Светог Спиридона изнад којег се уздижу скулптуре светитеља са цветним декорима и мотивима, дело вајара Емилија Бизија. Мозаици су и на северној и на јужној фасади цркве.

Унутрашњост храма плени величанственошћу византијске уметности са бројним украсима на блиставој златној позадини. На централној куполи је приказан Христос Пантократор на звезданом небу. Из централног дела храм се шири на четири стране формирајући крст, а над крацима крста су богато украшене полукуполе. На олтарској апсиди насликан је Христос на престолу окружен апостолима и на украсном венцу налазе се два анђела.

Посебну пажњу пројектант је посветио олтарској прегради. Да не би њена висина угрозила живопис у олтарској апсиди, решено је да иконостас не буде изведен у духу вишеспратних барокних иконостаса уобичајених на подручју Карловачке митрополије.

Иконостас представља границу између „видљивог“ и „невидљивог“ света. Иконе и богослужбени предмети служе тајни свете Литургије у којој иконе имају најважнију улогу. Иконостас је наручен и сазидан 1794. још за стару цркву уз помоћ финансија грофа Димитрија Војновића, тадашњег председника заједнице који је, истовремено, био и први директор српске школе „Јован Милетић“. Сачињен је од чврстог материјала и подељен је на три дела. На највишем делу иконостаса, у првом реду приказано је распеће Христово, са леве стране је Васкресење, а са десне крштење Христово. На предњем делу, у другом реду иконостаса су иконе српских владарасветитеља. Ту су иконе Св. Симеона Мироточивог, Св. Саве, Св. Стефана Првовенчаног и Св. Цара Уроша, док се на најнижем делу, у трећем реду налазе иконе Св. Спиридона, Богородице са Христом младенцем, Исуса Христа и Благовести. Ова последња је дар, заједно са иконом Св. Јована са крилима која се сада налази у Парохијском дому, Кристифора Риста Опухића. Он је 1850. године дао да се за ове иконе у Москви сачине скупочени рамови од сребра. Сребрни оклови на

иконама су израђени у Москви између 1846. и 1850. године. На царским дверима су приказане Благовести.⁶³

Олтар цркве се налази иза иконостаса. Изнад Часне трпезе приказано је Распеће на мермеру, украшено сребром и драгим камењем са Пресветом Богородицом, Св. Јованом Богословом и Св. Спиридоном. Предња страна Часне трпезе украшена је репродукцијом Да Винчијеве „Тајне вечере“ у бронзаном барелефу сачињеном у Венецији између 1860. и 1880. године. На часној трпези налазе се четири сребрна трокрака чирака, украшена црвеним и жутиим каменчићима, поклон Венеранде Параскеве и Јована Шкуљевића.

У лађи храма налази се осам великих свећњака. Четири су дар Јована Куртовића учињен 1763. године, са угравираним именом дародавца и посвете цркви. Друга четири, са симболима Јеванђелиста, анђела и ликом Св. Спиридона је цркви поклонито 1899. године Ристо Шкуљевић. Велики војвода Павле Романов, касније руски цар Павле I, поклонито је приликом посете Српској православној црквеној општини у Трсту 1782. године сребрно кандило са угравираним посветом, а породица Вучетић је 1857. године поклонила цркви скупочени московски прибор за службу са пехарима у злату.⁶⁴

У веће драгоцености храма Св. Спиридона у Трсту свакако су и два јеванђеља. Једно штампано у Русији 1784. године, са сребрним корицама које је 1796. у Венецији израдио златар Родолфо Филипи по наруџбини монаха Симеона Куртовића. Како је Симеон још у току израде сребрног окова највероватније умро, јеванђеље је у Трсту задржао јеромонахов брат Јован, угледни члан црквене општине и познати добротвор.⁶⁵

И друго јеванђеље које се чува у ризници српског православног храма Св. Спиридона у Трсту је руског порекла. Штампано је 1792. године у Москви и оковано је највероватније у некој венецијанској златарској радионици. Не зна се како је ово

⁶³ Медаковић и Милошевић, 94-98.

⁶⁴ Marisa Bianco Fiorin, *La chiesa di San Spiridone e la comunità serbo-ortodossa a Trieste*, Trieste: Rotary club Trieste, 2014, 38.

⁶⁵ *ibid*, 32-33.

јеванђеље дошло у посед цркве. Претпоставља се да је поклон неког богатог ктитора.

У ризници цркве је и скупоцени путир од позлаћеног сребра богато украшен сценама из Христовог живота. Израдио га је у Москви 1847. године златар чији су иницијали Г. А, а цркви су га даровали 1857. године Стефан и Лариса Вучетић из тршћанске породице Вучетића. Изненађује податак да у данашњој збирци српске црквене општине у Трсту нема ни једног дела неког српског мајстора.

Црква је имала и свој хор којим су дириговали чувени уметници. Међу њима се истиче Франческо Синико, његов син Ђузепе и, у скорије време Ђорђо Киршнер.⁶⁶ Куриозитет свакако представља податак да је Франческо Синико специјално за српску заједницу у Трсту компоновао једну литургију чији се делови и данас изводе.⁶⁷ Лепа је и значајна посвета коју је маестро Синико написао на првој страници нотног текста тадашњем председнику заједнице, Ђорђу Мекши. Исписана китњастим рукописом, посвета каже:

„Ова моја творевина, каква год била, коју имам част да Вам предам, први је мој покушај на пољу духовне музике, настао из почести која ми је учињена да служим цењеној Грчко-илирској заједници. Многи су ме разлози навели да Вама посветим ову композицију, као дело које по правилу никоме другом не треба да буде посвећено до Вама; расуђујемо ли правилно, довољан ће бити уместо свих осталих овај разлог: да сте наше црквено појање Ви засновали, те да захваљујући Вашој успешној сарадњи може данас да се похвали таквом постојаношћу да се може оставити потомцима у завештање. Ваш најпонижнији и најзахвалнији слуга, Франко Синико, капелник.

24. децембар 1840. ”⁶⁸

⁶⁶ Francesco Sinico (Trieste 1810-1865) и његов син Giuseppe Sinico (Trieste 1836-1907) били су композитори и диригенти и припадали самом врху италијанске музике свога времена. Giorgio Kirschner (Trieste 1923 - Roma 2002) био је чувени хорски диригент. Између осталих, дириговао је и хором Националне академије „Санта Тећилија“ у Риму, хором опере у Трсту, у Болоњи и Каљарију.

⁶⁷ Giorgio Milossevich et al., 30-32.

⁶⁸ ibid, 51.

Уз цркву су одмах никли српско гробље, библиотека и школа. У прошлости су мртви били сахрањивани у порти, док данас Српска православна црквена општина има гробље у делу града који се зове Света Ана.

Српска школа „Јован Милетић“ била је активна још од 1782. године. На зиду цркве наспрам олтара узидана стоји спомен плоча са текстом на латинском и на ћириличном писму, а подсећа на годину оснивања школе и на добротвора Јована Милетића који је огромно богатство тестаментом наменио оснивању школе. Натпис је стајао на зидовима два звоника још у старој српској цркви. Оба звоника на старој цркви су подигнута опет новцем Јована Милетића. Натпис на српском језику био је на десном, а онај на латинском на левом звонику:

*Joannes Mileticus de Saraeva Bosniae ortus monumentum
hoc integri sui in S. Spiridionem cultus in aede ei
Tergesti sacrata. Pos. an. 1782⁶⁹*

У погледу доприноса српској тршћанској заједници великог родољуба, мецене и добротвора Јована Милетића, Дејан Медаковић и Ђорђе Милошевић подвлаче и да „нико није никада тачно израчунао све доприносе Јована Милетића српској цркви из XVIII века, када је, по одвајању од Грка, овај храм постао искључиво власништво *илирске нације*. Два звоника подигнута су искључиво о Милетићевом трошку.”⁷⁰

У школи се учило српско писмо, граматика и књижевност, музика, аритметика, немачки, италијански и латински језик, а врата школе су била отворена не само за српску децу, већ и за децу сваког народа и вере.

⁶⁹ M.Bianco Fiorin, „La prima chiesa di San Spiridone. Notizie storiche e testimonianze artistiche”, in *Genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 185; Agapito, 1824, 68.

⁷⁰ Медаковић и Милошевић, 43.

2.4. Управа Српске православне црквене општине и њена улога у формирању и ширењу српске културе

У својој локалној димензији, српски идентитет у граду се усредредио на цркву и на парохију, регулисану правилником - Статутом донетим 1793. године, ког се ригорозно придржавало. Етнички моменат се идентификовао у групи верника досељеника, крштених у Српској православној цркви, којима је Трст био стално или привремено боравиште. То је била српска заједница, много шири појам од „братства“ које је чинило њен стабилни део, онај који је пустио корене у граду.⁷¹

Чланови братства, дакле стално настањени Срби у граду учлањени у Српску православну црквену општину, плаћали су црквеној општини чланарину и бирали председништво (управу) од 18 чланова.⁷² Чланови председништва плаћали су двоструко већу чланарину од сабраће, имали су једногодишњи мандат и бирали су председника, двојицу потпредседника и једног секретара, којима је припадала част и одговорност управљања црквеном општином.

Управљање је подразумевало и издвајање у добротворне фондове, исплату плата учитељима у српској школи, а нарочито, финансијску бригу и покривање сваке материјалне потребе цркве. Једном речју, председништво Српске црквене општине је представљало друштвену елиту српске тршћанске мањине. У њега су бирани само богати људи, чији су углед и искуство били гаранција да ће се новац на прави начин употребити, а чије је лично богатство била залога за покривање ванредних трошкова одржавања и украшавања цркве. Ти исти људи, Петар Паликућа, Јово Куртовић, Стефан Ризнић и многи други, тестаментом су оставили велико богатство Српској

⁷¹ Медаковић и Милошевић, 71.

⁷² *ibid*, 72.

православној црквеној општини у Трсту, цркви Светог Спиридона и школи.

У свом раду, управа се руководила и деловала у строгим оквирима које су наметала правила прихваћена на скупштини 1772. године. Та правила су била нешто измењени првобитни статут заједничке Грчко-српске општине из 1748. године, а поднета су царским властима да их потврде. Одговор никако није стизао, али то тршћанске Србе није одвратило од одлуке да текст свог статута штампају. Аустроугарске царске власти потврдиле су статут 1. септембра 1793, а српска тршћанска заједница их је 1798. године штампала у Будиму („Установлениа“) и тако их учинила приступачним свој српској јавности. Године 1905, за време председничког мандата Риста Шкуљевића, текст Статута је преведен на српски говорни језик и штампан у Задру („Статути и правила нације и братства илирскога формираних у граду и слободној луци Трсту" - Statuti e Regolamenti della Nazione e Confraternita Illirica stabilita nella città e Portofranco di Trieste), па је тако добио највећи могући публицитет.

Интересантни су мотиви који су црквену општну навели да измени своја стара правила и затражи потврду нових. Већ на почетку, то се објашњава мирно и трезвено, не доводећи у сумњу оправданост њихових побуда. Мотиви за измене су јасни и полазе од новонасталог стања деобе Грка и Срба, које захтева да се стара правила прилагоде духу једне јединствене црквене општине. Био је то још један корак напред ка потпуној независности Српске црквене општине и нова потврда њене зреле грађанске свести. Суштина измена своди се на јасно ограничавање владичанске власти у црквено-општинским пословима, а посебно његових права у вези са прегледом општинских рачуна. Општина је потпуно аутономна у свом раду, а за себе је узела право и да бира свештенике, да им заповеда и прописује дужности, па чак и начин како ће „свештенодејствовати“, док је и раније имала право „да у свако доба може отпуштати своје свештенике, не питајући

за то владике”⁷³. Сукоб са црквеним властима окончан је дефинитивно 7. септембра 1795. у корист црквене општине, чиме је практично престала свака црквена власт над православном црквеном општином у Трсту, која је постала потпуно независна.

Занимљива је уредба по којој је практично била искључена могућност да се изабрани члан не прихвати ове дужности.⁷⁴ Члан 12. статута (правилника) којих се црквена општина строго придржавала прописује да:

„Одборници, који се не би хтјели примити избора, или ако га и приме, па без законитог узрока и без невоље хоће да се одрекну службе, биће од исте ослобођени, али под увјетом, да сваки плати глобу од петнаест форината непосредно у касу братства народнога.”

Мудри саствљачи првила предвидели су и могућност од избијања несугласица и неспоразума. У том случају, како се наводи у последњем пасусу овог члана, крајња реч се препушта скупштини целог братства:

„Ако би се породило какав неспоразум или размирица, биће дужност одбора препустити о томе расправу већини гласова тијела свеопћега народнога братства, чија ће одлука, увршетна у записник одбора, имати исту силу и моћ, као да би било изрично одређено у овим првобитним установама.”

Као што је већ речено, управи црквене општине је припадало право да доведе и да отпусти пароха. То се одређује у члану 23. „Установлениа и Правила”, где се каже:

„Будући да су нужна два учена свештеника и један ђакон за вршење богослужења у овој нашој цркви Светог Спиридона, Одбор (Управа) ће имати дужност и бригу обратити се преко управитеља и прокуратора господину Епископу или Архиепископу које српске епархије у држави, молећи га, да изволи одредити избор двају свештеномонаха и ђакона од народног племена и примјерног владања, који су способни да врше службу капелана (пароха) и ђакона, тако и на

⁷³ Giorgio Milossevich e Marisa Bianco Fiorin, 30-32.

⁷⁴ Медаковић и Милошевић, 72.

тачно вршење службе и дужности њихових. И у случају да би зашли на странутицу, опоменуће их кроз управитеља и прокуратора, а ако се не би поправили, имаће одбор власт да их отпусти и пошаље у њихов манастир, заискавши претходно друга лица начином и путем назначеним у чланку 23-ем.”

Крајње строга правила и могућност брзог отпуштања неподобних свештеника и ђакона, довели су и до дога да је у тршћанској српској црквеној општини владао готово примеран ред и да су у њену службу ступали свештеници који су у своме народу били на гласу као високо умни и честити.⁷⁵

Наравно, чланови управе и председник су само људи и могу и да погреше. Зато „дубоко хуман и праведан утисак оставља ”⁷⁶ члан 32, који каже:

„Ако би управитељ, или ма који од прокуратора, или којигод од званичних лица учинио какву кривицу у надлежности своје службе, осудиће се већином гласова одбора на пријатељски укор, а у случају нове погрешке оштро ће се поновити укор, а ако и ово не би користило, може га одбор искључити, али већином гласова, пошто саслуша и претресе оправдање кривчево.”

Управљање је подразумевало и издвајање у добротворне фондове, исплату плата учитељима у српској школи, а нарочито, финансијску бригу и покривање сваке материјалне потребе цркве. Једном речју, председништво Српске црквене општине је представљало друштвену елиту српске тршћанске мањине. У њега су бирани само богати људи, чији су углед и искуство били гаранција да ће се новац на прави начин употребити, а чије је лично богатство била залога за покривање ванредних трошкова одржавања и украшавања цркве. Ти исти људи, Петар Паликућа, Јово Куртовић, Стефан Ризнић и многи други, тестаментом су оставили велико богатство Српској православној црквеној општини у Трсту, цркви Светог Спиридона и школи.

⁷⁵ Медаковић и Милошевић, 74-75.

⁷⁶ *ibid.*

Наравно да је црквена општина, способна да сагради величанствену цркву попут оне Светог Спиридона, била изузетно богата. Али не само то. Од ње се тражило и да буде крајње мудра и спретна у управљању властитом имовином. Бројни су и сложени били проблеми које је деценијама морала да решава. Пре свега, водила је политичку битку у којој је од Беча испословала право на црквену службу на старословенском језику, а потом добила и самосталност, правом на раздвајање од грчке цркве. Подсећамо да су 1751. године Срби и Грци кренули заједнички да граде цркву, да су се 1781. године две црквене заједнице раздвојиле, а да су се тек 1799. године окончали преговори о исплати Грка, који су од тршћанских Срба добили суму од 20.000 форинти како би себи саградили другу цркву.⁷⁷

Током година, проблеми су се множили. На пример, до краја 19. века, кроз цркву је прошло 51 свештеник и ђакон. Било је изузетно тешко пронаћи свештенство које би задовољило пробирљиву Српску црквену заједницу у Трсту. Парохија је припадала Карловачкој митрополији, од које се тражило свештенство са знањем: немачког, италијанског и латинског језика, високог образовања и културе, са писаном препоруком неке угледне личности и још низ реквизита. Многи свештеници су већ после неколико месеци боравка у Трсту писали Митрополији, тражећи да их хитно премести, или да их врати у стару парохију одакле су дошли. Разлози које су наводили били су разни: проблеми да се навикну на климу, на храну, на обичаје. Стварни разлог био је што нису успевали да одговоре на очекивања уског и захтевног амбијента тршћанских Срба. Често је свештеник истовремено требало да буде и учитељ, и хоровођа и појац, па је непрекидно био изложен контроли и критикама вођства црквене општине. Статут из 1793. се стриктно примењивао и поштовао, а предвиђао је потписивање једногодишњег уговора са свештеником. Уколико управа црквене општине не би била њиме задовољна, свештеник је морао да напусти парохију и поново би се од црквених власти тражио свештеник.

⁷⁷ Пурковић, 49.

Првих деценија 19. века, свештеници никако нису успевали да задовоље очекивања Српске црквене заједнице у Трсту, па је интервенисао и карловачки митрополит Лукијан Мушицки, човек велике културе, песник и интелектуалац.⁷⁸ У једном писму из 1831. године које се чува у архиву тршћанске Српске православне црквене општине, он покушава да објасни управи црквене општине колико је тешко обичном српском свештенику, одраслом на селу, да се привикне на град, стално стрепећи да би већ после пар месеци могао остати без намештења, с обзиром на стални, строги надзор чланова црквене општине. Одговор управе црквене општине митрополиту био је да се она управља по Статуту, да је обавезна да га се стриктно придржава, те да не сме другачије чинити.

Очигледно је да су у питању два различита виђења ситуације и сукоб два различита културна нивоа. Управа тршћанске црквене општине је одлично знала колико су велике жртве и напори уложени у подизање велелепног тршћанског српског храма, а посве тога и колико знања и умећа треба за управљање црквеном заједницом у амбијенту у ком су Срби били мањина. За успешно суочавање са моћном Католичком црквом, православци су морали да у свему предњаче и да буду бољи, и то не само као свештеници и учитељи, већ и као грађани. Обичан свештеник, одрастао и образован у средини у којој су Срби били већина, ретко је био у стању да задовољи и оправда очекивања тршћанских Срба.

Богатство тршћанских Срба се гомилало и чувало и преко изукрштаних родбинских веза. Многи су бракови били склопљени

⁷⁸ Лукијан Мушицки (Темерин 1777 - Карловац 1837) владика, просветитељ, песник, научник, полиглот, био је један од најученијих Срба свога доба и предствник српске интелигенције у Војводини. Јанез Копитар га је називао „српским Хорацијем“, Шафарик „кнезом српских песника“, Његош је записао за Мушицког да је „геније српског рода“, а Даничић да је „отац новије српске књижевности“. Овај великан српског рода је неправедно заборављен. О стогодишњици смрти Лукијана Мушицког, Васа Стајић је 1938. саставио избор његових песама и то је једина књига у којој савремени читалац може шире да се ибавести о његовом књижевном раду, препуном снажног српског патриотизма, чиме је највише утицао на савременике. Своје искрено родољубље је исказивао и као песник и као црквени човек. Српским народом он је сматрао све Србе „од Будима даље до Његуша“, национално образовање за њега је било важније од верског. Оно што је 1826. године записао, важи и за сав његов песнички рад: „Ја Сербин сербски читам, пишем/ И духом сербским к Роду дишем/ Па песмом серпбском дижем Род...“ Поводом његове смрти 1837, Његош му је спевао песму.

између најбогатијих породица, а где то није било могуће, прављена су кумства. Захваљујући тим кумствима између богатих српских тршћанских породица настала је најмоћнија финансијска група у граду, пословно и рођачки повезаних милионера који су заједнички иступали на широком тржишту царства. Међутим, такво размишљање имало је за циљ само локалну акумулацију капитала и економску експанзију. Појам народа био је за тршћанске Србе далеко шири и обухватао је целокупан српски род, без обзира где се он налазио.

Овакво размишљање најбоље се види на дирљивом примеру тестаментa Петра Паликуће који је заоставштину поделио српским црквеним установама и српским школама широм Хабзбуршке монархије и Турске царевине, линијом која је полазила из Трста и у њега се враћала преко Ријеке, Карловца, Загреба, Сремских Карловаца, Сарајева, Мостара, Требиња и Дубровника. Човек који је своје баснословно богатство поделио српским школама, није знао ни да чита, ни да пише: на тестаменту, баш као и на сваком уговору, договору, депозиту, једном речју, на сваком документу пословне и приватне природе, потпис Петра Паликуће био је нацртан крст.⁷⁹

⁷⁹ Државни архив у Трсту, Трговински поморски суд, б. 152.

**III. SRПСКА ШКОЛА У ТРСТУ: ЗНАЧАЈ ОБРАЗОВАЊА
У КОДИФИКАЦИЈИ КУЛТУРНОГ ПАМЋЕЊА**

3.1. Оснивање и рад српске школе „Јован Милетић“ у Трсту

Срби у дијаспори су одувек много држали до образовања, а у односу на друге италијанске градове из тог времена, аустријски Трст је могао да се похвали врло напредним школским системом. Током периода просветитељства, у Трсту као и у свим осталим деловима Аустријског царства, дошло је до корених промена у школству. Наиме, претходно црквено школство је било једини облик школовања у ком је, у Трсту, значајну улогу имао католички свештенички ред исусоваца. Овакав систем школства је замењен јавним школским системом, световног и црквеног типа, у другој половини 18. века, дакле у периоду у ком се формирала српска тршћанска заједница. Нови, модерни модел тог просвећеног јавног школства сачинио је Иван Фелбигер.⁸⁰ Прве школе су по овом моделу отворене 1771. године у Бечу, а у Трсту већ 1776. Прва је била на немачком језику, а одмах потом су отворене још две на италијанском језику, па је говорни језик дефинитивно у школама заменио латински, на ком се до тада држала настава.

Прва тршћанска српска школа је незванично била отворена 1. јануара 1782. године, а њено постојање и рад су званично потврђени десет година касније, владиним декретом од 21. јула 1792. Наиме, угледни представници српске заједнице у Трсту, гроф Јован Војновић, Јово Куртовић, Јован Ризнић и Јован Милетић, потписали су уговор са српским учитељем Василијем Витковићем, који је требало да учи

⁸⁰ Ivan Ignjat von Felbiger (1724 - 1788). Немачки реформатор школства, педагог и опат августинског реда. По његовој замисли, 1774. године је у Хабсбуршкој монархији спроведена реформа школства по којој је држава преузела главну улогу у школовању деце. Реформа је названа по његовој методи *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen*.

српску децу да читају, пишу, певају, да им предаје граматику, веронауку и латински језик.⁸¹ Богати и поштовани, тршћански Срби, трговци, бродовласници, банкари, били су свесни потребе да заштите, очувају и што је више могуће развију своју националну културу и обичаје, па су већ од половине 18. века почели да издвајају значајне финансијске ресурсе за развој српске заједнице, у чијем контексту је већ било предвиђено оснивање српске школе. Међу њима, највише се за установљивање српске школе залагао Јован Милетић, богати трговац пореклом из Сарајева.

Јован Милетић (? - 1790) се још од ране младости у Сарајеву бавио трговином коже. Врло брзо је пословање проширио на Дубровник, Сплит, Венецију и Трст, а касније на Лајпциг и Беч, стекавши велико лично богатство. Тестаментом од 16. маја 1787. године,⁸² он је „илирској“ заједници у Трсту оставио суму од 24.000 форинти која је требало да буде употребљена искључиво за оснивање школе за српску децу и омладину. Умро је у Бечу 8. септембра 1790, а извршиоци његовог тестамена били су гроф Јован Војновић и гроф Димитрије Војновић. Пошто је Јован Војновић преминуо 4. јануара 1791, Управа српске заједнице је одредила грофа Марка Војновића да га замени, а потом 17. фебруара исте године и Јову Куртовића, за још једног извршиоца тестамена Јована Милетића.⁸³ Нова школа, названа именом свог добротвора, започела је са радом 1. јануара 1792, иако су - као што је већ претходно речено - њено постојање и рад званично потврђени пола године касније царским указом од 21. јула 1792, како се чита у Правилима Српске заједнице која је, у знак захвалности човеку који је омогућио оснивање и рад школе, поставила три спомен плоче: 1782, 1865. и 1882. године.

„Формални план“ или Правилник о Српској школи у Трсту сачињен је 1. јануара 1792. године и чува се у Архиву тршћанске

⁸¹ Архив СПЦО у Трсту, уговор је заведен под: V.A. II, f. 178, n.252.

⁸² У Архиву СПЦО у Трсту није сачуван оригинални тестамент написан на српском језику, већ само превод истог на немачки и на италијански језик: V.A. IV, f. 316.

⁸³ Архив СПЦО у Трсту, *ibid*, f. 322.

српске заједнице.⁸⁴ Аустроугарска је 1. септембра 1793. одобрила правилник Српске православне црквене општине у Трсту документом „Статути и правила нације и братства илирскога формираних у граду и слободној луци Трсту" (Statuti e Regolamenti della Nazione e Confraternita Illirica stabilita nella città e Portofranco di Trieste). Правилник (са правилима) је био исписан у 68 параграфа, а касније проширен на укупно 77 чланова (параграфа). Први председник Заједнице био је гроф Марко Војновић, а први чланови Управе били су гроф Димитрије Војновић, Стеван Ризнић и Петар Паликућа.

Унутрашњи живот школе, као и целе Српске црквене општине, био је одређен овим Правилима која су регулисала све секторе њеног рада. Исти су претходно били прихваћени на скупштини заједнице 1772. године. Посебни параграфи у Правилима односе се на школу, за чији је рад коришћена наменска фондација Јована Милетића. Занимљиве су одредбе које се односе на школски простор и станове двојице учитеља. У параграфу 36. тачка 4. наводи се да су ова питања регулисана са намером да се за живот школе осигура трајно и спокојно решење.⁸⁵ Тако се каже:

„Ако речено народно братство намјерава, да са што већом ревношћу буде на руку тако великом добру своје ђеце, за мјесто или дом, гдје се држи речена школа, да се не би оптеретили теретом кирије плодови главнице и уздржавања исте, одредило је још од године 1791. једногласно, бесплатно, један дио куће, која припада братству, подигнуте у порти цркве Светог Спиридона, то јест једну примјерну дворницу за држање речене школе, са два одијељена стана за становање двојице учитеља и један стан за послужитеља, као и свако друго мјесто и просторије, подесне за употребљавање и за разне школске потребе."

⁸⁴ *ibid*, f. 178, 338.

⁸⁵ Медаковић и Милошевић, 76.

Циљ тршћанских Срба био је да се заштите и сачувају српски језик, писмо и култура, па се још половином века започело са прикупљањем новца у ту сврху. Када је богати бечки трговац Јован Милетић тестаментом⁸⁶ оставио Српској црквеној општини у Трсту огромну суму од чак 24.000 форинти и назначио да се мора употребити искључиво за оснивање српске школе, пројекат је кренуо. Милетић је тако отворио период великих донација. По његовом примеру и други богати српски трговци широм света почели су да поклањају српским школама и улажу новац у образовање и културу младих Срба.⁸⁷ Димитрије Анастасијевић⁸⁸ поклатио је велики део свог капитала Карловачкој гимназији, Сава Вуковић⁸⁹ Лицеју у Новом Саду, Сава Текелија⁹⁰ је у Пешти основао „Текелијанум“ за сиромашне и најбоље српске ђаке и студенте из свих крајева у којима живе Срби, Јован Бован⁹¹ поклања школу Шибенику, Бошковић, Ђуровић и Лакетић⁹² Херцег Новом, а Словенац Филип Облазер оставља легат српској школи у Трсту.

Прво седиште српске школе у Трсту било је у просторијама саме Српске православне црквене општине, али већ почетком 19. века, школа добија властиту зграду. У школи се учила књижевност, српски

⁸⁶ Тестамент Јована Милетића је написан у Бечу 17. маја 1787. године.

⁸⁷ Marija Mitrović. *Cultura serba a Trieste*. Lecce: Argo, 2009, 43.

⁸⁸ Димитрије Анастасијевић - Сабов (1724 - 1803) је Карловачкој Митрополији даровао 20.000 форинти у сребру (данашњих 3 милиона евра), што је омогућило отварање Карловачке гимназије, прве гимназије у Срба. Гимназија је отворена 1. новембра 1791, у време митрополита Стефана Стратимировића. Анастасијевић је био толико богат да је позајмио 30.000 форинти аустријском цару Јосифу II.

⁸⁹ Сава Вуковић (1737 - 1810), угледни новосадски трговац, даровним писмом из 1810. приложио је 20.000 форинти за оснивање гимназије у Новом Саду. Убрзо се његовом примером повео велики број Новосађана, па се прикупила сума од 100.000 форинти, колико је било потребно за отварање лицеја. Ово је био први српски лицеј коме је Аустријска царевина признала „право јавности“: њени су свршени ђаци могли без пријемног испита да се уписују у било коју академију или универзитет у царевини, без полагања пријемног или диференцијалних испита.

⁹⁰ Сава Текелија (1761 - 1842), основао је 1838. у Пешти задужбину „Текелијанум“ са циљем да се у њој школују сиромашни и најбољи српски ђаци и студенти из свих крајева у којима су живели.

⁹¹ Јован Бован (1736 - 1806) тестаментом је завештао део имовине за оснивање прве српске школе у Шибенику. Школа је отворена 15. септембра 1807. и била не само прва српска школа у Далмацији, већ уопште прва школа на словенском језику.

⁹² Заслугом Бокелја Јована Бошковића, Ђура Ђуровића и Јевросиме Лакетић и њиховој задужбини, отворена је 1858. прва српска школа у Херцег Новом. То је била и прва српска школа морепловства. Интересантан је податак да је Јован Бошковић био једно време пословни ортак са Јовом Куртовићем, а да је Ђура Ђуровића смрт затекла у Трсту.

језик и граматика, певање, аритметика, немачки, италијански и латински језик. Школске године 1807/08, школа је имала око четрдесетак ђака старости од 4 до 12 година, деце српских тршћанских породица.⁹³ Настава се одржавала двократно, пре подне и после подне.

Тројица директора школе, Стеван Ризнић, Мојсије Магашиновић и Јован Ћетковић, изабрани међу члановима Управе српске заједнице, без икакве надокнаде су обављали надзор над радом и дисциплином школе. Њихов задатак био је и да брину о свим материјалним питањима везаним за школу и да сваке године Управи подносе годишњи писмени извештај. Обавезе и дужности директора биле су предвиђене „Специјалним упутствима“ објављеним 12. августа 1792. године.⁹⁴

Школа се развијала и за њен рад често није био довољан само фонд Јована Милетића, па се прибегавало донацијама богатих и угледних чланова српске заједнице: Јове Куртовића, Стевана Ризнића, Теодора Мекше, Петра Теодоровића, његове браће Ђорђа и Драга Теодоровића, Јована Мирковића, Јована Рајовића, Николе Мирковића, Антонија Квекића и многих других. У периоду између 1790. и 1832. године, укупне донације су достигле суму од 58.799 форинти.

Наравно да мали број Срба у Трсту, у то време их је било неких 200 до 300 особа, није у свом кругу могао да пронађе адекватан школски наставни кадар, а нарочито је било тешко обезбедити сталне предаваче, што је значило и континуитет наставе. Како је већ претходно било речено, да удовољи молбама тршћанских Срба често би се нашао у невољи и Карловачка митрополија. Професори су тражени и по другим српским колонијама, по Будиму и Бечу. Српски језик и књижевност често би на дужи период предавао понеки ђакон послат из Сремских Карловаца.

Први је за учитеља примљен 1782. године један млади Србин, Василије Витковић, који је српску децу требало да учи читању, писању и певању. Од отварања школе па до 1960. године, школа "Јован

⁹³ Државни архив у Трсту, Централни државни регистар, б. 898.

⁹⁴ Архив СПЦО у Трсту, V.A. II, f. 178, 856.

Милетић" је променила 23 учитеља. Ако се узме у обзир да су у школи предавали и бројни свештеници и ђакони, те да су за наставу италијанског и немачког језика запошљавани и други предавачи, закључује се да је и управљање овом школом био подухват у који је малена српска заједница улагала огромне напоре. Испод су наведена имена предавача у српској школи „Јован Милетић", од њеног оснивања до избијања Првог светског рата, са назнаком периода у ком су радили:

Василије Витковић (1782-1783)
Стеван Јелачић (1783-1786)
Михаило Јовановић (1792-1802)
Симеон Димитријевић (1832-1848)
Славољуб Стајић (1854-1855)
Теодор Илић (1855-1859)
Јован Поповић (1802-1809)
Сава Стојишић (1806-1810)
Павле Поповић (1811)
Димитрије Владисављевић (1812-1858)
Михаило Радонић (1814-1819)
Јевтимије Поповић (1819-1831)
Јован Димовић (1859-1903)
Миливоје Берберовић (1901-1918)
Зорка Бубало (1905-1906)
Кристина Радумировић (1906-1908)
Катарина Суботић (1908-1953)
Ристо Мисита (1910-1913)
Милош Кулачић (1913-1929)⁹⁵

Индикативно је како су српску тршћанску школу видели Тршћани савременици. Један од њих, гроф Ђироламо Агапито, писао је:

⁹⁵ Архив СЦШО у Трсту, 2. мај 1809 (V.A.II f. 171, 550).

„Ова школа, са седиштем у контради Светог Спиридона на горњем спрату парохијске зграде, саграђена је 1790. године захваљујући добротинству Јована Милетића, рођеног у Сарајеву у Босни, са правилником из 1793. Има два национална директора: трговца Филипа Ћетковића и др Димитрија Фрушића, лекара великог угледа. По важећим правилима за аустријске јавне школе, ученици су подељени у четири разреда, а осим веронауке коју предају свештеници, ђаци уче српски, немачки и италијански језик, географију, аритметику, историју, општу и природу, и краснопис. Школа има два учитеља: г. Димитрија Владисављевића и г. Јеронима Поповића, а сваки од њих држи по два разреда. Примају плату од Заједнице, а број ђака се годишње креће око 50. Дуж целе аустријско-илирске обале, ово је једина српска школа у коју не само да хрле млади из овога града који се овде бесплатно школују, већ се у њу уписују ђаци из Хрватске, Словеније, Далмације, из Боке Которске, па чак и из Босне.“⁹⁶

Треба подсетити и да је Вук Стефановић Караџић из Беча, у ком је живео, послао сина Димитрија на школовање у српску школу у Трсту, а исту је у другом издању свог Рјечника српског језика (1852) под термином „школа“ навео као „најбољу школу у Аустријском царству“.

⁹⁶ Girolamo Agapito, *Descrizione storico-pittorica delle fedelissima città e porto franco di Trieste: unitamente alle sue vicinanze, dei pubblici passeggi suburbani*, Vienna, 1823; Trieste: "Italo Svevo", 1972, 98-99. Гроф Ђоролано Агапито (Girolamo Agapito, 1783 - 1844), професор реторике и историје, библиотекар у Љубљани, занимљива фигура тршћанског амбијента у првој половини 19. века. Наведени запис је из 1824. године.

3.2. Српска школа у Трсту и њен значај у кодификацији и очувању културног памћења

Свесна политичке, културне и пословне важности града Трста и своје моћне заједнице у њој, Краљевина Србија је фебруара 1884. у Трсту именовала свог првог почасног конзула.⁹⁷ Од тог момента, захваљујући деловању својих дипломатских представника, држава Србија је добијала редовне информације о раду Српске православне црквене општине у Трсту и о тешкоћама са којима се суочавала српска школа.

О томе сведочи и писмо Марка Мариновића, српског конзула у Трсту, упућено 17. јануара 1892. министру спољних послова Краљевине Србије, Михаилу К. Ђорђевићу, у вези са незавидном ситуацијом у којој се школа нашла у погледу наставног програма, застарелог и неусклађеног са оним у земљи матици. У писму се наводе и намере нове дирекције школе да спроведе потпуну реформу школе која би установила шест разреда за дечаке и четири за девојчице.⁹⁸

Лазар Аничих, тадашњи директор српске школе у Трсту, у говору поводом свог постављења 25. маја 1892. године, износи тешко стање у ком се школа у то време нашла, од потребе за грађевинским поправкама, па до ревизије наставног програма и смањивања броја ђака. Тај текст је конзул Мариновић такође послао у Београд.⁹⁹

На поверљиво писмо конзула Мариновића, министар Ђорђевић одговара 12. марта исте године и пита га „које су намере нове Управе Српске православне црквене општине у Трсту, а посебно у вези са школом, те да ли је учињено нешто да се у школу доведу нови предавачи и одакле су.“¹⁰⁰ Овај пример јасно одражава значај

⁹⁷ Ana Kos, Djurdjija Borovnjak et al., „La scuola serba 'Jovan Miletic' di Trieste 1782-1914“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 163.

⁹⁸ *ibid.*

⁹⁹ *ibid.*

¹⁰⁰ Архив Србије, МИД, ПП, 1892, р 394.

српске школе у Трсту за Краљевину Србију и њену заинтересованост да што боље упозна прилике и сагледа могућности подршке образовању на српском језику и по српском наставном програму у једном од највећих центара српског расејања тога времена.

У међувремену, нови председник Српске општине, Ристо Шкуљевић, са циљем да удовољи педагошким наставним потребама школе, а на основу одобрења аустроугарске Националне комисије за школство, побринуо се за реконструкцију школске зграде финансирајући радове својим властитим новцем. Да би приволео чланове српске заједнице да децу што масовније уписују у српску школу, заједно са парохом цркве, оцем Саватијем Кнежевићем, је лично ишао од једне до друге српске породице у Трсту и са њима разговарао. Размишљало се у то време и о оснивању читаонице унутар зграде Српске општине.¹⁰¹

Исто тако су се и у Србији чинили напори да се помогне српској школи у Трсту. Свест државе Србије о значају снажне и образоване дијаспоре у Трсту одражава и чињеница да се деловало брзо, ефикасно и да је брига о српској школи у Трсту вођена на највишем државном нивоу. Да би се помогло спровођење реорганизације школе у складу са плановима и правилником о раду школских установа у Краљевини Србији, Министарство иностраних дела Краљевине Србије је 25. августа 1892. упутило Министарству просвете и Министарству за вере у Београду захтев да пошаљу српској школи у Трсту Правилник о организацији основних школа у Србији, наставне програме и копију свих уџбеника који се користе у Србији.

Већ 11. новембра исте године, министар за просвету, Јован Бошковић, обавестио је Министарство иностраних дела да су у Трст послати и сви тражени уџбеници.¹⁰² Конзул Србије у Трсту, Мирко Мариновић, обавестио је 26. маја 1892. и председника владе Србије, Николу Пашића, о новој атмосфери у српској тршћанској општини. У писму се, између осталог каже: „Постоји нада да ће се овде једног дана

¹⁰¹ *ibid.*

¹⁰² *ibid.*

поново пробудити успавани дух српски, који се међу српским синовима више не негује, иако су они овде у великом броју, неки веома добростојећи."¹⁰³

Веза која је преко образовања успостављена и учвршћена између центра расејања и матице преточила се у сарадњу која је дала видљиве резултате. Српској школи у Трсту је тих година удахнута нова лимфа. Тако су током последње деценије 19. века многи били и Словенци који су упутили молбу српској школи у Трсту за упис своје деце.¹⁰⁴ За то је свакако заслужан и став пароха српске цркве, оца Саватија Кнежевића, који је у свом говору 15. септембра 1892, на дан отварања нове школске године 1892/93, рекао:

„Врата школе су отворена за све. Ако је коме потребан савет, образовање и васпитање, у нашој школи ће их пронаћи. Наша школа је отворена не само за децу чланова Српске православне црквене општине, већ и за све друге, без обзира на њихову националност и вероисповест."¹⁰⁵

Године 1888. се у српску школу у Трсту по први пут уводи Светосавска прослава.¹⁰⁶ Она је у Србији проглашена за школски славу 1840. са наредбом „да се има у свим школама најсвечаније прослављати."¹⁰⁷ Међутим, као редовна школска прослава и празник, Дан Светог Саве ће у српској школи у Трсту бити уведен тек 1893. године, на иницијативу нове Управе Српске православне црквене

¹⁰³ *ibid.*

¹⁰⁴ Крајем 19. века, словеначко становништво Трста је упутио локалним властима захтев за отварање школе на словеначком језику, с обзиром да је у то време у граду живело око 26.000 Словенаца. Захтев је одбијен, па су тршћански Словенци, у знак протеста, бојкотовали италијанске школе и своју децу уписивали у приватне школе, међу којима и у српску. О овоме извештај конзула Србије у Трсту Марка Мариновића министру ИД Јовану Авакумовићу од 16. октобра 1882. (Архив Србије, МИД, ПП. 1882, 394).

¹⁰⁵ Архив Србије, *ibid.*

¹⁰⁶ Ana Kos, Djurdjija Borovnjak et al., 164.

¹⁰⁷ Савиндан је као школска слава установљен одлуком Совјета Књажевства Србског 2. јануара 1840, на предлог Атанасија Николића, ректора Лицеја у Крагујевцу. У одлуци Попечитељског просвештенија, представници државне и црквене власти су прописали да „се Свети Сава проглашава за патрона свих наших школа" и да се од тада 27. јануар има у свим школама најсвечаније прослављати. Црна Гора га уводи 1856. под кљазом Данилом. Савиндан ће се прослављати све до 1945. када је одлуком власти укинута. Поново је успостављен 1990. као школска слава и празнични нерадни дан.

општине, а посебно залагањем њеног новог председника Риста Шкуљевића.

Свест о значају повезивања са матицом и учвршћивања културног памћења преко образовања била је веома развијена у редовима тадашње српске тршћанске интелектуалне елите. Ојчати српски културни идентитет у Трсту, значило је збити редове и учинити сваки напор у развијању културних обележја снажне интеграционе снаге привлачења.

Празници имају посебан значај за интеграцију, јер чувају „конвенционалне 'главне приче' које стварају заједнице сећања". Постоје мишљења да су празници, тј. календар, "најспектакуларнија страна колективног памћења, као збир празника којим се друштво сећа значајних догађаја. У њему су најупадљивији и најсветији периоди групне колективне прошлости. Институционализовањем празника, учвршћује се годишњи круг памћења. Празници служе друштвеном усклађивању појединачних памћења, јер свеукупна заједница сећања скреће пажњу на исте тренутке прошлости."¹⁰⁸

Међутим, број Срба у Трсту је и даље прогресивно опадао, баш као и број чланова Српске црквено-школске заједнице. Многи су главни проблем видели у губљењу матерњег језика међу децом тршћанских Срба. С намером да се ова проблематика ублажи, у оквиру српске тршћанске школе биће отворено, 20. марта 1911. године, прво српско забавиште. У овом подухвату највише треба захвалити напорима учитељице Зорке Бубало погођене чињеницом да српски малишани у Трсту често не знају свој матерњи језик, те да је неопходно да га науче пре него што пођу у редовну школу. На свечаном отварању забавишта, тадашњи председник Српске православне црквене општине, Алекса Мичић је, између осталог, рекао:

„Обраћам се свима вама родитељима, преклињући вас и срдечно вам препоручујући, свима вама, да доведете вашу вољену дечицу у ово наше забавиште и, када буду стасали за школу, да их

¹⁰⁸ Куљић, 2006, 172.

упишете у српску основну школу. Тако чинећи, ми ћемо бити сигурни да смо добро уложили све наше напоре."¹⁰⁹

Заслугом способног и предузимљивог председника српске општине, Алексе Мичића, отворена је и читаоница 1909. године, а о куповини српских књига за српску младеж бринула се Управа заједнице.¹¹⁰

Српска школа у Трсту престала је са радом 1941. године, а отворена је поново у јесен 1945. Одлуком Управе Српске православне црквене општине од 26. маја 1973. године, због малог броја ђака, школа је променила статус, те престала да ради као редовна школа. Од тада па до данашњих дана делује као допунска школска установа са 60 ђака. У школи се учи ћирилично писмо, историја и географија, а примарни јој је циљ очување српских корена и културе код деце српских усељеника.

¹⁰⁹ Архив СПЦО у Трсту, V.A, 1911, f.I.

¹¹⁰ Ana Kos, Djurdjija Borovnjak et al., 164.

IV. СРПСКО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО У ТРСТУ

4.1. Доситеј Обрадовић у Трсту

Трст је био град на раскршћу светова и лука у цвату. Туда су пролазили и на краће или дуже време се задржавали многи српски духовници, филозофи и просветитељи наилазећи на гостопримство богатих српских породица.

Међу свима, истиче се име Доситеја Обрадовића, кога је жеђ за знањем одвела из родног Баната на студије у Хале и Лајпциг. Као учитељ и домаћи васпитач, пропутовао је скоро цео Балкан и Малу Азију, Италију, Немачку, Француску, Енглеску, Аустрију и Русију. Полиглота, писац и преводилац, Доситеј се 1802. године настанио у Трсту с наком да ту оснује штампарију. То је трећи и најдужи Доситејев боравак у Трсту, у ком ће остати све до 1806. године.¹¹¹

За град Трст је везано и прво Доситејево штампано дело, „Писмо љубезном Харалампију“, које се сматра за манифест српског просветитељства. Наиме, Доситеј се приликом свог боравка у Трсту 1779. године упознао са месним парохом, Харалампијем Мамулом, иначе Србином из Хрватске, па њему из Лајпцига, априла 1783, шаље своје чувено програмско писмо, својеврсни филозофски есеј, у коме у виду манифеста излаже своје основне просветитељске идеје.

У то време, у Трсту је живело 85 српских породица, чланова Српске православне општине.¹¹² Божидар Ковачевић наводи да је тада у граду, који је без предграђа имао око 33.000 становника, живело око 800 Срба, највише Бокелја, Херцеговаца, Личана и Крајишника из Книна. Било је доста радника, слуга, калфи и занатлија, али и моћних

¹¹¹ Доситеј је претходно два пута боравио у Трсту, 1771. и 1779. године, али се није дуже задржавао.

¹¹² Пурковић, 27.

трговаца који су припадали привредно најјачем слоју.¹¹³ Италијански језик Доситеј Обрадовић је знао од раније, говорио је да га је научио у Книну, да би га касније, на Крфу, усавршио. Тако је, уз материјалну потпору више тршћанских трговаца, а посебно фамилије бродовласника Теодоровић која му је пружила гостопримство и годишњу плату од 2.000 форинти, Доситеј приходе надопуњавао преводима трговачких докумената и уговора. Пример је сачувани уговор који су браћа Јован и Димитрије Ћирковић децембра 1805. склопили на српском језику и текст уговора је, ради завођења у судски регистар Трста, морао да се преведе на италијански. Италијанска верзија уговора на дну странице носи запис: „Верно од речи до речи преведох ја, Доситеј Обрадовић, учитељ језика.“ Квалитет Доситејевог превода са своје стране потврдио је написмено парох цркве Светог Спиридона, властитом писменом изјавом на дну документа речима: „Да је текст верно и тачно преведен са српског језика гарантујем ја, Вићентије Ракић.“¹¹⁴

Доситеј у Трст стиже на врхунцу славе и у позним годинама, имао је 63 године. Са свих страна где су живели Срби стизале су му похвале, сматрали су га српским Сократом. Својим образовањем, мудрошћу, човекољубљем, племенитошћу и дружељубивошћу остављао је снажан утисак не само на своје сународнике, него и на странце. Јован Скерлић предочава да је руски слависта Андреј Кајсаров, који га је упознао у Трсту 1805. године, написао: „То није обичан човек.“¹¹⁵ Надао се да ће овога пута у Трсту, поред посла који ће му омогућити да пише, наћи и мецене за издавање својих књига. У време када је Доситеј боравио у Трсту, тамо је био и Јоаким Вујић, који је радио као приватни, кућни учитељ у кући богатог трговца Антонија Квекића.

¹¹³ Божидар Ковачевић, *Доситеј Обрадовић у првом српском устанку*, Београд: Просвета, 1953, 9.

¹¹⁴ Dogo, 2009, 26; Државни архив у Трсту, Поморско-трговачки суд (Tribunale Commerciale Marittimo, b.174.) Вићентије Ракић је за пароха српске цркве Светог Спиридона у Трсту постављен 1798. године.

¹¹⁵ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Рад, 1953, 79.

Током боравка у Трсту, Доситеј Обрадовић је био гост у кући Драгутина (Драга) Теодоровића, у лепој троспратној згради на тргу Понте росо (Piazza Ponte Rosso). Драго Теодоровић (1765-1818) је са породицом живео у другој кући. Доситејев домаћин био је изузетно богат човек. Поседовао је 40 галија. Пропутовао је свет и био један од највећих књижевних мецена свога времена. Имао је обичај да се претплаћује на готово све српске књиге. Куповао је повећи број примерака, да би их касније делио онима који себи нису могли да приуште да их купе. Осим Доситеја, Теодоровић је помогао и Павла Соларића и Атанасија Стојковића.¹¹⁶ По одласку из Трста, Доситеј је често писао брачном пару Теодоровића. Волео је да се дружи и да разговара са изузетно образованом и лепом Драговом супругом Софијом, ћерком „великокупца“ Теодора Мекше, а на расстанку ју је молио „да му пише бар понеки пут.“¹¹⁷ Доситеј је наставио да одржава контакте са Драгом и Софијом Теодоровић и по свом доласку у Београд одакле је у писмима предлагао да Драго или неко од његове браће купи кућу у Београду.¹¹⁸

Око Доситеја се у Трсту створио песнички круг, толики да Милорад Павић уводи појам „тршћанска песничка школа“ и пише о њеном стиху и о њеним песничким формама.¹¹⁹ На прелому 18. и 19. века, тамо су боравили и Захарије Орфелин, Атанасије Стојковић, Јован Дошеновић, Павле Соларић, Јоаким Вујић, Вићентије Ракић, Викентије Љуштина, Јефтимије Поповић, Вук Стефановић Караџић, издавач и лекар Димитрије Фрушић.

Шест месеци од доласка Доситеја у Трст, избиће Први српски устанак и Доситеј се од почетка ставља у службу српских устаника. Пре него што ће, у јесен 1806, не марећи за своје поодмакле године, кренути у Београд да се придружи устаницима, Доситеј у Трсту прикупља прилоге за помоћ.

¹¹⁶ Јован Дошеновић, *Численица или наука рачуна*, Будим: Штампарија Краљевског угарског универзитета, 1809.

¹¹⁷ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, Београд: Просвета, 1961, књ. III, 298.

¹¹⁸ *ibid*, 305.

¹¹⁹ Милорад Павић, *Историја српске књижевности предромантизма*, Београд: Научна књига, 1991, 30-41.

У Трсту у то време није било нити једног Србина из Србије, па је тиме још већи значај чињенице да су се сви чланови српске заједнице у Трсту једногласно одазвали позиву српских устаника и то на начин широкогрудји од онога што се од њих очекивало. Прикупљено је 12.750 форинти, а највећи приложници били су тројица браће Теодоровића: Петар, Ђорђе и Драго, два брата Ћирковића: Јован и Димитрије и, наравно, Јово Куртовић.¹²⁰ Колико је велика прикупљена сума била може да послужи просто поређење да је за тај новац тада могао да се купи једрењак средње величине. Сам Доситеј је приложио помоћ од 400 форинти: била је то половина његове целокупне имовине.

Помоћ српском устанку и Карађорђу, осим верског и културног, приказује још један аспект српске заједнице у Трсту, аспект етничке идентификације и повезаности, оличен војним и политичким догађајима без преседана.

За тршћанске трговце, царске аустријске поданике, јавно новчано помагање српског устанка није представљало већу политичку опасност. Устаници су са Аустријом одржавали вишеструке везе, сарађивали су с аустријском војском током последњег рата са Французима, били главни снабдевачи свињама трговаца с оне стране Саве и Дунава, где се масовно народ из Србије склањао од турске одмазде. Сам Доситеј је у устаничку Србију стигао аустријским пасошем, а међу официрима Карађорђевој војске био је 1808. године и Никола Шкуљевић из Мостара, бивши тршћански трговац и аустријски поданик. У то време је Аустрија, више него Русија, била природни политички референт Србима, иако се добро чувала да не буде умешана у конфликт с Турцима, док је Русија храбрила - да их после изневери - амбиције устаника о независности.

Било је то време у ком се у Трсту српска национална свест и солидарност стабилизовала, отварајући локалној српској заједници нове хоризонте националног идентитета и спознаје своје националне

¹²⁰ Мита Костић, „Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века“, у *Историјски часопис*, V, Београд, 1955, 183.

припадности. Тадашњи српски национални профил у формирању нимало није био у сукобу са верношћу Аустрији. Исто тако, код Срба у Трсту није било ни трунке лицемерја нити менталних резерви, већ потпуно искрено убеђење у заклетву о подаништву, којом су, октобра 1814. године, након Бечког конгреса, угледни тршћански Срби потврдили верност аустријском цару и држави.

У Трсту ће, у јесен 1804, Доситеј Обрадовић спевати и своју најчувенију и најлепшу песму, „Пјесан на инсјурекцију Сербинов“, познату као химна „Востани Србије.“¹²¹ Штампана је у штампарији Пане Теодосија у Венецији, у то време јединој у Италији са ћириличним словима. Песму је као књижицу Доситеј штампао о сопственом трошку у 20 примерака и посветио је вожду Карађорђу и српским устаницима, како је на корицама записао: „Србији и њеним храбрим витезовима и синовима и војводи Георгију Петровићу“.

Доситејева „Востани Србије“ се сматра за једну од најлепших српских родољубивих песама, по емотивном набоју и лепоти лирике равној „Санта марија дела салуте“ Лазе Костића или Црњанској песми „Ламент над Београдом“. Ова Доситејева песма поникла у Трсту, у тадашњем језгру српских родољубивих снага изван матице, стецишту и упоришту српске интелигенције, спевана међу Србима који су у Карађорђу и устаницима видели реализацију вишевековног сна о слободној Србији, била је синтеза стремљења српске борбе за слободу. Пуна оптимизма и одушевљења позивала је Србију да се дигне из вишевековног мрака не само оружјем, већ и умом и знањем. Осим тога, Миливоје Павловић у својој *Књизи о химни* сматра да је „Востани Србије“ претеча, *ante literam*, југословенске идеје: она изражава Доситејеву „упечатљиву визију јужнословенске сарадње и братства много пре илирских првака“¹²²

Доситеј овом песмом исказује врхунац свесрпских емоција, настојања и уверења, а потврђује свој горући патриотизам, слободарске идеје и мудрачку далековидост, јер је за српски народ и

¹²¹ Андра Гавриловић, „Доситеј у Трсту“, у *Годишњица Николе Чутића*, 23. књига, Београд, 1905.

¹²² Миливоје Павловић, *Књига о химни*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1990, 143-144.

Србију ова песма и данас актуелна. Он се њоме обраћа мајци Србији и позива је да се пробуди, подстиче буђење националне свести у Срба.

*Востани Србије! Востани царице!
дај чадом твојим видет твоје лице.
Обрати серца их и очеса на се,
И дај њима чути слатке твоје гласе.*

*Востани Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала,
Сада се пробуди
И Сербље возбуди!*

*Ти воздигни твоју царску главу горе,
Да те опет позна и земља и море.
Покажи Европи твоје красно лице,
Светло и весело, како вид Данице.*

*Востани Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала,
Сада се пробуди
И Сербље возбуди!*

*Теби сад пмаже и небесна воља
И сад ти се показује судбина боља.
Сви ближњи твоји теби добра желе
И даљни се народи твом добру веселе.*

*Востани Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала,
Сада се пробуди
И Сербље возбуди!*

*Босна сестра твоја на тебе гледа
И не жели теби никаква вреда.
Ко тебе не навиди, не боји се Бога,*

Од којег теби иде помоћ многа.

Востани Србије!

Давно си заспала,

У мраку лежала,

Сада се пробуди

И Србље возбуди!

Херцегова земља и Чернаја Гора

Далеке државе и острови мора,

Сви теби помоћ небесну желе,

Све добре душе теби се веселе.

Востани Србије!

Давно си заспала,

У мраку лежала,

Сада се пробуди

И Србље возбуди!

Доситеј је песме писао ретко, а оне су обично настајале неком пригодом. „Востани Србије“ је апсолутни изузетак у његовом песничком стваралаштву, настала у тренуцима врхунског емотивног набоја и одушевљења српском ослободилачком борбом и вером у победу.

Примерак ове песме је Доситеј приложио писму Карађорђу и послао у Србију. Песма се међу Србима тако брзо рашчула и раширила, да је за кратко време постала химна српских устаника. Толико је снажно деловала на српски род да је у Аустроугарској била забрањена, а у Русији је, као српска устаничка химна, била преведена на руски језик и као таква 1806. штампана у Петрограду.

Нажалост, није сачуван ниједан оригинални примерак песме, па се за оригинал обично узима текст који је у првом делу Доситејево књиге „Живот и прикљученија“ објавио Глигорије Возаровић, први српски књижевник и издавач. Он је у Србији Милоша Обреновића отворио прву књижару у којој је, 1832. основана Народна библиотека Србије.

Од 1833. па до 1845, Глигорије Возаровић је издао целокупна дела Доситеја Обрадовића у 10 томова.

Учени људи су ширили „Востани Србије“ не само по Србији, већ свуда по свету где су Срби живели и помно пратили и помагали устанак. Песма се учила у свим српским школама, изговарала се на свечаностима, скуповима, у свим приликама. Посебно су је често говорили предавачи у Великој школи, претечи високошколског образовања у Србији, коју је Доситеј основао у Београду 1808. године. Предавачи у Великој школи су били млади Срби школовани на европским универзитетима, тадашња српска интелигенција: Иван Југовић, Сима Милутиновић Сарајлија, Миљко Радонић, Лазар Војновић. Млади људи који су потражили знање у Достијејевој Великој школи биће генерација „нове Србије“: они ће касније, у раздобљу владавине кнеза Милоша Обреновића, бити истакнуте личности јавног живота и пружити значајан допринос развоју обновљене Србије. Свакако је најпознатији ђак Високе школе био будући реформатор српског језика, Вук Стефановић Караџић. Песма „Востани Србије“ је имала огроман утицај на српско песничко стваралаштво и после ње су настале и друге чувене родољубиве песме: „Ој Србијо, мила мати“, „Радо иде Србин у војнике“, „Боже правде“ и друге, које су наставиле и одржавале живо и увек свеже Доситејево одушевљење и јунаштво Карађорђа и српских устаника.

Химна српских устаника је дуго времена остала без мелодије. Она је била изговарана, рецитована, али не и певана. Тако ће остати све до друге половине 20. века када настају три музичке верзије ове песме. Пишу их композитори Вартекс Баронијан, Љубомир Манасијевић и Златан Вауда.

После распада СФРЈ, песма „Востани Србије“ је уз „Боже правде“ и „Марша на Дрину“ на референдуму од 31. маја 1992. године била кандидат за нову српску химну. На гласње је изашло 60 одсто

бирача, али ниједан од три предлога није добио већину гласова довољну да би постао химна.¹²³

Устаничке борбе су снажно деловале на Доситеја а у којој мери указује и његово мишљење о ратницима које он, понесен осећањима родољубља, ставља испред филозофа и научника, које је иначе највише ценио, зато што они оно што је најдрагоценије - сопствени живот - дају за отаџбину.¹²⁴

Мита Костић указује да је Доситеј отишао из Трста са раније осмишљеним планом који је ускладио са реалним потребама Србије, а који је поред оснивања веће школе и штампарије подразумевао издавање: опширне књиге о земљорадњи и сеоском домаћинству коју треба написати у складу са особеностима српског земљишта и климе, затим књиге о занатству и ручном раду, о трговини и морепловству, као и из математике, опште статистике, природног права, описа нарави, обичаја и живота старих народа, путовања младог Анахарсиса по Грчкој, природну историју о човеку, као и критички написану популарност и опширну народну историју.¹²⁵

У Трсту је Доситеј написао „Етику“ и други део „Собранија“. По доласку 1802. године у Трст, Доситеј је с оригинала на грчком језику превео избор из проповеди Никифора Теотокиса, астраханског епископа пореклом са Крфа, но превод никада није штампан, можда зато што митрополит Стефан Стратимировић није допустио да се тај превод користи.¹²⁶

У Трсту је Доситеј написао и стихове госпођи Софији Теодоровић, младој супрузи трговца Драгутина Драге Теодоровића, према којој је гајио изузетну наклоност. Након што је читао и тумачио „Етику“ у кући свог добротвора и домаћина, написао је у стиху:

¹²³ Миливоје Павловић, *Српска знамења*, Београд: Чигоја, 2007, 47- 49. Због неповољне политичко-културне климе, референдум није поновљен, а химничну функцију је у Србији и даље вршила званична југословенска химна „Хеј, Словени“. Ни издвајањем Црне Горе из Србије, маја 2006. године, није се променио уставно-правни статус песме „Хеј, Словени“. Тако ће бити све до 11. маја 2009. године, када је, Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне, Народна скупштина одредила да је званична химна Републике Србије песма „Боже правде“, која је на неуспелом референдуму од 1992. добила највећи број гласова.

¹²⁴ Доситеј Обрадовић, „Мезимац“, у *Сабрана дела*, Београд: Просвета, 1961, књ. II, глава VI, 320.

¹²⁵ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи 18. и 19. века*, Београд: САНУ, 1952, 88

¹²⁶ *ibid*, 83.

*Етика нам показује што јест чинит ружно
да се од тог сви клонимо као да је кужно.*¹²⁷

Због штампања „Етике“, Доситеј је у јесен 1803. отишао у Венецију, где су се у штампарији Панае Теодосијева књиге штампале на ћирилици. Тамо ће остати до 1804. Том приликом је заједно са Атанасијем Стојковићем у више наврата посетио у Падови Павла Соларића. За Соларића су то били „свети дани у којима се највише говорило о човекољубљу и о оданости према веома вољеним сународницима.“¹²⁸ Описом ових сусрета у Падови ће Павле Соларић започети свој обимни предговор на 54 стране за књигу Петера Вилома, коју је превео и за коју је сматрао да би требало да се нађе у сваком „племену српском као хлеб засушни.“¹²⁹

Уочљиво је да је Соларић прихватио Доситејеве идеје у вези са развојем образовања и културе српског народа. Разговори које ће у Падови водити тројица српских просветитеља, Обрадовић, Соларић и Стојковић, оставиће дубоки траг у њиховом каснијем раду: утицаће на Соларића да се потпуно посвети књижевности, а на Доситеја да ради на остваривању идеје о оснивању школе. Планирано је да се подстакне писање низа књига најпотребнијих за образовање народа. Тако је Стојковић до 1803. објавио тротомно дело „Физика“, „простим језком писано за род славено-србски“, Доситеј је штампао „Етику“, а Соларић написао „Ново грађданско земелописаније“. Те и друге књиге из природе, рачунице, разне граматике требало је да буду, а касније су и биле, уџбеници у будућој Доситејевој школи.¹³⁰

¹²⁷ Нада Савковић, „Боравак Доситеја Обрадовића у Трсту (од лета 1802. до 13/25. јуна 1806)“, у *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад: Матица српска, 2008, књига LVI, 610.

¹²⁸ Павле Соларић, „Предисловије“, у Петер Вилом, *Своеврх воспитанија к' човекољубију*, Венеција: Штампарија Панае Теодосија, 1806, 5-6.

¹²⁹ *ibid*, 40.

¹³⁰ Божидар Ковачевић, *Доситеј Обрадовић у Првом српском устанку*, Београд: Просвета, 1953, 12-13.

Као најученији и најпросвећенији Србин свога времена, Доситеј ће постати први српски министар просвете, организоваће школе, мирити и саветовати устаничке вође, усмеравати српску спољну политику, водити најважније дипломатске разговоре, бити члан Правитељствујушћег совјета и лични Карађорђево секретар и саветник.

Доситеј Обрадовић је умро у Београду у четвртак 28. марта 1811. године и сахрањен је истог дана. Сахрана оца српског просветитељства била је величанствена. На последњи пут га је испратила бескрајна поворка. На челу те поворке, за отвореним ковчегом, корачао је Карађорђе и устаничке војводе. Сахрањен је на гробљу које се некад налазило поред Саборне цркве. Када су, по наредби краља Александра Обреновића, 1891. године из Беча у Београд пренете кости Вука Карацића и сахрањене с леве стране улаза у Саборну цркву, у гроб са десне стране улаза су пребачене кости Доситеја Обрадовића, где се и данас налазе. На надгробној плочи се чита натпис који је Доситеј за живота сачинио:

Овде леже његове српске кости.

Он је љубио свој народ.

Вечна му памјат.

4.2. Вук Стефановић Карацић у Трсту и случај Димитрија Владисављевића

Кроз Трст су прошли и оставили свој белег и други великани српске културе: Павле Соларић, Јован Дошенић, Јоаким Вујић, Атанасије Стојковић. Свима њима су тршћански Срби великодушно и

безрезервно подарили и материјалну и моралну помоћ. О томе сведоче бројне посвете и стихови на ћириличним књигама штампаним у Венецији, Бечу, Будиму, Лајпцигу: са једним јединим изузетком. Тршћански Срби су врло тешко прихватили да помогну Вуку Стефановићу Карацићу, према коме су показали неповерење и, последично, били далеко мање издашни. Када му је, коначно, српска тршћанска заједница помогла, не значи и да је прихватила његове реформе. Не заборавимо, Вукове реформе биле су радикалне, имале су за противнике, пре свих, новосадску Матицу српску и Српску православну цркву. При томе, Вук је добио помоћ од Русије која са Бечом баш и није била у љубави. Тршћанским Србима, као лојалним Хабзбуршким поданицима, било је важно шта се у Бечу мисли, а као Србима, није им падало на памет да се супротставе Матици српској и хијерархији српске цркве.

Вук је у Трсту имао два велика пријатеља, лекара Димитрија Фрушића и учитеља Димитрија Владисављевића. Доктор Димитрије Фрушић био је родом из Војводине. Већ током студија у Бечу је са Димитријем Давидовићем водио „Новине сербске“. По свршеним студијама добија намештење у Земуну, али га већ 1819. налазимо у Трсту, граду у ком ће живети до смрти. Његово име је трајно уписано у историју града Трста јер је, као лекар, дао изузетан допринос на санитарном плану у изградњи нове велике болнице (Ospedale Maggiore). После оне у Бечу, ова болница је била највећа и најмодернија у Хабзбуршкој царевини. Исто тако, др Фрушић је био и управитељ културног удружења „Минерва“, основаног 1810. године и једног од најстаријих у Италији.

Доктор Фрушић ће упознати Вука Карацића са Јернејом Копитаром, славним филологом са великим везама у високим круговима широм Европе. Фрушић је непрекидно ургирао при тршћанској српској заједници да се помогне Вуку Карацићу, али увек без већег резултата. Тако ће бити све до дефинитивног разилажења Вука Карацића са Милошем Обреновићем, када је доктор Фрушић

успео да од тршћанских Срба за Вука изради доживотну помоћ од 100 форинти годишње.

Чудна је то била ситуација. Све док је Вук могао да се врати у своју земљу, тршћански Срби - аустријски поданици - оклевали су да му помогну. Тек кад је постао изгнаник, помоћ је постала ефективна. Наравно да се намеће питање зашто је статус Вука Караџића код тршћанских Срба био различит од Доситејевог и од других просветитеља од пар деценија раније? Просветитељство је представљало важан културни и филозофски правац у Хабзбуршкој монархији. Сви представници српског просветитељства из претходних генерација, међутим, били су аустријски поданици, док је Вук долазио из друге земље, непознате и немирне, земље која је изазивала подозрење.

Упркос првобитном оклевању и подозрености, Вук Караџић је у Трсту врло брзо стекао бројне пријатеље и помагаче, од оних који су се претплаћивали на његове књиге, па до људи који су га звали у госте и новчано помагали. „Ја сам уверен да нигде таквих немам пријатеља као ту” - писао је 1833. године Вук за тршћанске Србе. Отуда не изненађује што у своме спису „Црна Гора и Бока Которска” каже: „Трст је најзначајнија приморска општина народа нашега (по броју душа може бити и најмања, али је по богатству прва у своме народу).”¹³¹

У првом броју Вуковог часописа „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона” наведена су и имена 53 пренумераната из Трста. Пренумеранти су били претплатници на књиге и часописе пре него што би исти били штампани и захваљујући њима су покривани трошкови штампе. Тако сазнајемо да су се преко Димитрија Владисављевића унапред на овај часопис били у Трсту претплатили: свештеници Никола Вуиновић и Данило Вуић, као и ђакон Герман Анђелић. Претплатили су се и господа: Димитрије

¹³¹ Вук Стефановић Караџић, *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, Беч: штампарија Јерменског манастира, 1849, 27; о овоме и Дурковић, 118.

Ђирковић, Александар Бајовић, Никола Рађенковић, Димитрије Рајовић, Александар Мариновић, Лука Трипковић и Андрија Стојковић. Преко Општине српске у Трсту су се претплатили, господа: браћа Никола и Јован Квекић, Никола Шкуљевић, Драго Павловић и Димитрије Владисављевић. Нешто каснији су се претплатили: Верне Домпропст, Симон Рудмаш, Матија Доленц, Неданел Анђело др. Леви, Едвард Филипи, капетан пјеш. помор, Иван Мацун, привр. учитељ, Никола Франовић, Емилије Репешић и Евгеније Поповић.

Уз имена пренумераната, у првом броју часописа "Ковчежић", Вук је записао и ово:

„Многи од ове господе нијесу се пренумерирани управо на ову књигу, него на пословице (јер су ми многа имена дошла прије него је ова књига и оглашена); али ја и њихова имена овдје штапам надајући се да ће и ову књигу радо узети.“¹³²

Тужна је судбина другог Вуковог великог тршћанског пријатеља, учитеља Димитрија Владисављевића, од почетка поборника Вукове реформе. Цео свој радни век, Димитрије Владисављевић је провео као учитељ тршћанске српске школе. Стога се његова бујна преписка са Вуком Караџићем (сачувано је 251 писмо)¹³³ види не само као сведочанство о односима учитеља потпуно посвећеног своме раду и просветитеља, реформатора српског књижевног језика и граматике, већ и као документ о културном животу тадашњег друштва.

Учитељ Владисављевић не само да је за своје ђаке писао уџбенике по новом, реформисаном Вуковом језику, већ је и своје радове тако писао, уз проблеме и препреке које се само могу замислити. У преписци он посебну пажњу поклања књигама граматике које је написао. Ради се о три књиге: српској граматизи за Италијане, српској граматизи - уџбенику написаном за своје ђаке и о италијанској граматизи за Србе. Од септембра 1836. када ове књиге по први пут

¹³² Вук Стефановић Караџић, 1849, 129.

¹³³ Вук Стефановић Караџић, *Сабрана дела, Преписка*, књига II, Београд: Просвета, 1989.

помиње, он не престаје да о њима прича. У писму Вуку од новембра 1848. учитељ Владисављевић изражава бојазан да ће његове граматике остати необјављене. Тако се и догодило. Он тестаментом оставља суму од 1.500 форинти Вуку Карацићу, молећи њега и Ђуру Даничића да се побрину за објављивање свих његових рукописа у заоставштини.¹³⁴

Димитрије Владисављевић је преминуо 1858. године, а две године касније, извесни Андрија Стојковић најављује скоро објављивање „Српске граматике за Италијане“. При томе не даје име аутора, али је лако претпоставити да се ради о толико најављиваној и никада објављеној граматички учитеља Владисављевића. Андрија Стојковић се писмом обраћа Вуку Карацићу с измишљеном причом да су сви рукописи учитеља Владисављевића продати на лицитацији, те да је неко њему понудио да купи ту граматичку за стотину златника, али да он није хтео да за њу потроши више од 50-60. Вука је то писмо, са очигледно лажном причом, дубоко погодило и потресло и у два наврата безуспешно је покушавао да добије одговор о заоставштини Димитрија Владисављевића. На Вукову претњу да ствар хоће до краја да рашчисти, па чак и правним средствима, преписка се прекида.¹³⁵

Стојковић Андрија (?1808 - Трст 1865) је личност о којој се мало зна, при чему су мишљења опречна. Љубомир Дурковић-Јакшић, који се половином 20. века бавио проучавањем присуства Срба у Трсту, дефинише Стојковића као „угледног литерату“. Међутим, из његове преписке са учитељем Владисављевићем и Вуком Карацићем произилази профил особе полуписмене и недостојне. Једно време се Стојковић у Трсту бавио издаваштвом, али и притоме је врло слабо поуздан. Тако издање Његошеве књиге „Лажни цар Шћепан Мали“ из 1851. гласи на његово име, на корицама пише да је књига штампана у Трсту, а на 3. страници пише „Тискалица браће Жупан у Загребу“.

Поставља се питање како и зашто, за овакву судбину радова чувеног и поштованог учитеља српског језика, Димитрија Владисављевића, његових безбројних и редовно неуспешних

¹³⁴ Mitrovic, 46-47.

¹³⁵ *ibid.*

покушаја да објави своје радове и уџбенике, све ригорозно написане по новој, Вуковој граматици. Сам податак да је живот провео као учитељ српске школе у Трсту (1812-1852), апсолутна је гаранција његове високе стручности и културе. Једино објашњење јесте да је Димитрије Владисављевић остао жртва своје дубоке вере у Вуков јединствени подухват. У размимоилажењу са директорима школе у којој је радио и са управом српске заједнице у Трсту, којој је школа припадала, ни у једном моменту није могао да рачуна на њихову помоћ и подршку. Вуков правопис и грамика уводе се у српско школство тек 1868. године, дакле десет година после смрти учитеља Владисављевића.¹³⁶ А учитељеви драгоцене рукописи бивају изгубљени за сва времена.

4.3. Павле Соларић у Трсту

Павле Соларић, чувени српски лингвиста, географ, археолог и песник, изданак српске свештеничке породице из Бјеловара, уз Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића, сматра се за највећег просветитеља свога доба. Између осталог, аутор је и књиге „Ново грађанско земљописаније“, прве географије написане на српском језику, која је имала огроман одјек у тадашњем српском свету и култури.

Соларићев боравак у Трсту тесно је везан за две личности: за Доситеја Обрадовића, са ким ће се баш у Трсту упознати у јесен 1803. године, и за тршћанску породицу Теодоровић. Пребогати трговци пореклом из Требиња били су у самом друштвеном врху тршћанске елите. Од три брата Теодоровића, посебно се истиче најмлађи међу њима, Драго, који се 1802. издвојио из породичне трговине и

¹³⁶ Mitrovic, 42.

осамосталио. Исте године, у Трст стиже Доситеј Обрадовић и Драго му без оклевања међу првима пружа материјалну помоћ. Врло брзо, за само годину дана, Драго ће постати велики пријатељ и мецена Павла Соларића, Доситејевог следбеника. У знак захвалности, Соларић ће тројници браће Теодоровића: Петру, Ђорђу и Драгу, посветити своје капитално дело "Ново грађанско земљописаније".

Однос Доситеја и Павла Соларића био је више од односа учитеља и следбеника. Био је то однос искреног пријатељства и обостраног високог уважавања. Доказ о томе је равноправна сарадња на књизи под насловом „Мезимац“. Наиме, највећи део материјала за последње велико дело Доситеја Обрадовића прикупљен је у трогођу између 1803. и 1806. године, иако ће књига тек постхумно бити штампана у Бечу 1818, дакле седам година после Доситејеве смрти, у редакцији Павла Соларића, који ће написати предговор и дати књизи наслов. Дело садржи осамнаест од планираних двадесет глава друге књиге „Собранија разних наравоучетелних вештеј в позлу у увеселеније“ и требало је да буде круна Доситејевог рада и његова „лабудова песма“, као одраз духовне и интелектуалне зрелости.

У годинама између 1803. и 1806, развија се и учвршћује пријатељство двојице интелектуалаца и просветитеља на дистанци између Трста и Венеције. Соларић је време Доситеја оценио као доба просветљења нашег ума, доба када су Срби о свачему слободно мислили и када су почели употребљавати књижевност.¹³⁷

Дана 13. јуна 1806, Доситеј Обрадовић напушта Трст и одлази у устаничку Србију. Вече пред полазак, опростио се са својим пријатељима и сарадницима, међу којима је и Павле Соларић, који то вече описује у предговору књиге „Мезимац“ Доситеја Обрадовића коју објављује 1918. године у Будиму. Од својих тршћанских пријатеља, Доситеј се опростио у чувеној кафани „Звезда северњача“ (Stella Polare). И данас је то један од најпознатијих и најлепших тршћанских кафеа, а налази се у згради крај српске цркве Светог Спиридона и још је у њеном власништву. Ову зграду је Александар Вуксановић

¹³⁷ Соларић., 1809, 29.

завештао Српској црквеној општини. У кафани су се овде састали после вечере, у ужем кругу најближих пријатеља. Било их је укупно тринаесторица, па је неки тршћански господин присутан у кафани приметио да је то нека „тајна вечера“.¹³⁸ Соларић пише да је Доситеј говорио какав би требало да буде положај учених људи у ослобођеној Србији, да треба удесити да они не живе у беди и оскудици. Одлазак Доситеја био је инспирација неком од српских песника да напише песму „На одлазак Г-на Доситеа Обрадовича из Триеста“. Андра Гавриловић претпоставља да би могући аутор могао бити Соларић, Јован Дошеновић,¹³⁹ Вићентије Ракић или Тома Милиновић, јер су се сви они *служили стиховима и песници били* и наводи стихове:¹⁴⁰

*На одлазак Г-на Доситеја Обрадовича из Триеста
случив. в среду јунија 13-го 1806. года.*

Луна сије...

*Са висине
Блага неба зорно гледа,
Гди и перси сердце преда
У сузам' се сладким купа -
Јер Он од нас сада ступа!*

И зорњача...

*Ведро лица
Всу селену сада здрави,
И пријазним воздух прави,
Али једно само чује:
С богом! С богом - он путује.*

¹³⁸ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, Београд: Просвета, 1961.

¹³⁹ Јован А. Дошеновић (1781-1813), српски песник, преводилац и један од првих српских естетичара.

¹⁴⁰ Андра Гавриловић, *Доситеј у Трсту*, Загреб: Наклада и штампа „Српске штампарије“, 1903, 246.

Сунце сија...

Са висине

Блага неба зорно гледа,

Гди у перси сердце преда,

Уздах се у души скрио -

Срећан пут! му свуда био!

Било је то и њихово последње виђење. Доситеј је силно желео и инсистирао на доласку Соларића у Србију, до чега неће доћи. Исте године, Соларић је оболео од тада неизлечиве туберкулозе. Опет ће му у помоћ широкогрудо прискочити породица Теодоровић, која и том приликом исказује величину свог поштовања и љубави према младом српском просветитељу. Целу 1807. годину, Соларић ће провести у Трсту као гост породице Теодоровић.

Из овог тршћанског периода датирају две Соларићеве поеме, обе посвећене породици Теодоровић: „Посланица Драгу Теодоровићу Тријешћанину“ из 1808. и „Пјесма о путешествију из Тријеста у весни“ написана такође 1808. Обе поеме су ода пријатељства према породици - добротвору и према граду Трсту. Из „Поеме о Трсту“ провејава дивљење према тршћанским женама чија имена се у поезији не наводе. Сигурно је да је међу њима блистава фигура Драгове супруге Софије Теодоровић, рођене Мекша, коју у „Посланици Драгу Теодоровићу“ Соларић приказује као пример жене, супруге и мајке. Софија Теодоровић је била двадесет година млађа од свог супруга Драгутина. Била је лепа, образована, духовита и, осим српског и италијанског, говорила је и немачки језик. Софија Теодоровић ће током времена одржавати сталне контакте са Соларићем. Њој ће 1809. песник посветити превод са француског (оригинал је на енглеском) књиге „Мирољубац индијски“ Филипа Честерфилда¹⁴¹ и то је последња посвета породици Теодоровић.

¹⁴¹ Philip Dormer Stanhop Chesterfield (1694-1773) енглески политичар и књижевник, блиски пријатељ Волтера и Монтескијеа.

Павле Соларић ће умрети у Венецији, на Богојављање, 18. јануара 1821. године, у тешком сиромаштву и у самоћи. О његовој смрти карловачком митрополиту Лукијану Мушицком, писмом од 2. фебруара 1821, јавља тршћански лекар, др Димитрије Фрушић:

„Наш велики пријатељ и благодјетел, господин Соларић, престабио се на дан нашега Богојављенија. Боловао је од суве болести више од 4 месеца не дигавши се са постеље. Крајња га је нужда морила до саме глади. Све га је оставило живо, што је наше било. А од Енглеза лорда Гилфорда помоћи примати у штерлингама одбацивао је под изговором да, код своји, у нужди неће пропасти. А пред саму смрт, кад је амо преко мене писао молећи за 200 форинти сребра у зајам да добије, није ни добра одговора дочекао. Да није мене било, мога пријатеља Косте Радосављевића, касира Ризнићева, и Максима Ножинића, лајтнанта ликанске регименте, који смо му месечно 20 форинти - има веће 7 месеци - шиљали, и последњи пут на два дана пред смрт његову 100 форинти изричито дали, заиста би, управо рећи, од глади умрети морао.“¹⁴²

Овом великану српске културе не зна се за гроб.

4.4. Тршћански дани Јоакима Вујића

Неспорно је да су Трст и тршћански амбијент оставили трага на Јоакима Вујића. Јоаким Вујић (Баја 1772 - Београд 1847) је по први пут за Трст пошао из родне Баје, пешке и у сред зиме, фебруара 1796.

¹⁴² Здравко Крстановић, „Животопис Павла Соларића“, у *Гозба: сабране песме Павла Соларића*, Београд: СКД „Зора“, 1999, књига I.

године, понесен примером Доситеја Обрадовића, жељом да путује, да види света и научи стране језике, нарочито италијански и француски.

У Трст ће Јоаким Вујић стићи тек четири године касније, када буде по други пут кренуо за Трст. Путовање бурно, уз многе перипетије, узбуђења и договорштине, попут препада хајдука на крчму у шуми у којој се зауставио да преноћи, негде између Загреба и приморја.

Јоаким Вујић у Трст стиже на покладе, 14. новембра 1801. године. Захваљујући препорукама, најпре ће му пружити гостопримство, а потом и запослење, богати тршћански трговац Антоније Квекић. У његовој кући, Вујић ће боравити као приватни учитељ и подучавати му синове, брата и супругу за плату од 300 форинти годишње, бесплатан стан и храну. Захваљујући породици Квекић, био му је обезбеђен и бесплатан курс италијанског и француског језика.¹⁴³ Изузетно даровит, Вујић је, како је с поносом записао, „италијански научио за само четири месеца“, што потврђује и диплома издата 18. априла 1802. са потписом „учитеља језика Ђованија Сироле“.¹⁴⁴ Нешто потом, превешће на српски језик италијанску приповетку која ће, нешто касније, освојити публику као оперска представа „Излишна љубав Ирине и Филандра“.¹⁴⁵

Шест месеци ће Јоаким Вујић учити француски језик и у Трсту ће написати прву француску граматiku у Срба. Намеран да се у овом граду дуже задржи, полаже и посебан испит, како би могао да се кандидује за учитеља надалеко чувене (и захтевне) тршћанске српске школе.

Немирног духа, радознао, жељан знања, Јоаким Вујић ће већ годину дана по доласку у Трст, 1802. године, пропутovati целу Италију. Тиме се, међутим, неће задовољити. Напустиће убрзо учитељску службу и као бродски писар ће се 1803. године укрцати на брод „Оријент“ у власништву свог добротвора, Антонија Квекића.

¹⁴³ Mitrovic et al., 126-127.

¹⁴⁴ Пурковић, 135.

¹⁴⁵ Stefano Pavesi, *Il trionfo dell'amore, ossia Irene e Filandro*, полуозбиљна драма за музику у два чина, прво представљање 1811. у Напуљу (Teatro Nuovo).

Отпловиће најпре у Одесу, а потом у Мореју (Пелопонез) и обићи цео грчки архипелаг, Малу Азију, Цариград, Крим, видеће Солун, стићи чак до Африке и на Нилу посматрати лов на крокодиле.¹⁴⁶

На повратку у Трст, његов брод су напали турски гусари. Битка се окончала захваљујући интервенцији једне енглеске лађе, па се Јоаким Вујић 1805. године срећно враћа у Трст, где га дочекује радосна вест да је издавач у Будиму прихватио штампање његове „Француске граматике“.

Исте године када је Јоаким Вујић стигао у Трст, отворено је ново велико градско позориште, „Театро Нуово“. Велелепно здање је и данас једна од највећих европских позоришних грађевина. „Познате српске породице: Ризнићи, Војновићи, Јанковићи и други, биле су претплатници ложа у новом позоришку, које је имало шест галерија. У граду је постојала дуга музичка и позоришна традиција, а у новом театру су гостовали познати уметници и добре европске позоришне трупе, играни су комади Голдонија, Гоџија, Волтера, Бомаршеа, али и Гетеа и Шилера. Веома често су одржаване оперске представе, изведено је много опера домаћих, тршћанских композитора, али и дела Чимарозе, Перголезија и Моцарта.“¹⁴⁷

Заљубљен у позоришну уметност још из студентских дана у Братислави и Пожуну, Јоаким Вујић и у Трсту редовно похађа театар и упознаје се са савременим италијанским позориштем, новим драмским делима, са опером и балетом. Трст ће му бити драгоцену искуство приликом отварања првог стабилног позоришта у Србији. Трст је био велика школа театра за Јоакима Вујића и дефинитивно је означио његову животну мисију. Сигурно је да се баш у Трсту у души Јоакима Вујића рађа идеја да са лепотом позоришне уметности упозна и свој народ.¹⁴⁸

Уз сјајан позоришни репертоар који му је био на располагању, била су ту и многа познанства која је склапао. У Трсту је

¹⁴⁶ Mitrovic et al., 127.

¹⁴⁷ Савковић, 609.

¹⁴⁸ Mitrovic et al., 131.

Јоаким Вујић упознао Викентија Ракића, свештеника, писца и преводиоца драмских дела на српски језик, па и сам почиње са својим првим преводима. Његова француска граматика и преводи врло брзо су постали необично популарни, тако да је Јоаким Вујић био једини српски писац који је у периоду 1804/1805. године могао да се похвали са пет књига у штампи. Својим преводачким и списатељским радом, он ће постати један од ретких посредника италијанске и српске културе.

Јоаким Вујић је из Трста отпутовао за Будим, да прати штампање својих књига, с намером да се у овај град врати. Међутим, Трст ће остати само као жеља овог великог човека, који ће 1813. године превести и поставити прву световну грађанску позоришну представу на српском језику. Била је то представа аутора Августа Коцеуба¹⁴⁹ „Папагај“ коју је Вујић на српском језику назвао „Крешталица“. Није случајно да је радњу комедије Јоаким Вујић сместио баш у град Трст.¹⁵⁰ О овом делу ће „Новине сербске“ из Беча извести и написати критику у броју од 28. августа 1813. године. Биће то прва позоришна критика написана на српском језику.

Једна за другом, нижу се представе, увек по преводима Јоакима Вујића. Баја, Сегедин, Нови Сад, Земун, Панчево, Темишвар, Арад, Сремски Карловци, где је изведена, по први пут на српском језику, представа „Инкле и Јарика“ у сали „Код римског цара“. Представа је изведена 7. марта 1833. године, а за њу је одштампан плакат на немачком и српском језику. Ово је најстарији плакат у историји српског позоришта. Ускоро ће Јоаким Вујић постати директор првог сталног театра у Србији, Књажевско-србског театра у Крагујевцу, престоници младе српске кнежевине.

Вујићеве представе у Србији представљају посебну епоху и саставни су део историје наше културе. Он је први у Србији покренуо мисао о позоришту, први је пробудио у нашем народу жељу за представама. Својим српским представама, где год да су биле

¹⁴⁹ August von Kotzebue (1761-1819) немачки писац и драматург.

¹⁵⁰ Mitrovic et al., 131.

приказиване, Вујић је гледао да у ондашње српско друштво унесе нову, корисну забаву и да, истовремено, популаризује позоришну уметност коју је ценио више од свега, трудећи се свим силама да на виши ступањ подигне умно и морално стање српског народа. Ваља истаћи и његово крајње некористољубље. Увек је знатне делове, некада и целе приходе од представа, давао у добротворне сврхе, чак и онда када је и сам гладовао.

Као писац, Јоаким Вујић улази у ред најплоднијих српских књижевника. Стално на путу и променљиве и незахвалне судбине, успео је да Србима остави 26 штампаних дела и још 24 у рукописима. Превео је и прерадио 27 позоришних комада.

Последње године живота провео је у Београду, у великом сиромаштву. Умро је очекујући да види први повезани примерак своје нове књиге „Ирина и Филандар“. Ондашње „Српске новине“, у броју од 10. новембра 1847. године, донеле су овакав извештај о његовој смрти:

„Прекјуче у два и по сата после подне, преселио се у вечност многозаслужни за род српски, списатељ Јоаким Вујић, у 75-ој години живота свог, после кратког тродневног боловања од слабости, праћене старошћу и изнемоглим животним силама.“

Погреб Јоакима Вујића бејаше свечанији од најсвечанијег му дана у животу.¹⁵¹

¹⁵¹ Андра Гавриловић. *Знаменити Срби 19. века*. Загреб: Наклада и штампа "Српске штампарије", 1903.

4.5. Белканто у Србији: тршћански корени Николе Ђурковића

Мало ко зна да је Никола Ђурковић човек који је италијанску оперу и белканто увео у српско друштво и својим радом поставио основе српске хорске и оперске музике. Син Стевана и Марије из Пераста, родио се у Трсту 1812. године и ту завршио српску школу и пар година гимназије. Са родитељима је 1826. године био принуђен да напусти град и школу.

О Ђурковићу се ништа неће знати све до 1840, када у Београду налази запослење на двору кнеза Михаила Обреновића као дворски професор музике. Већ следеће године прелази у Панчево као диригент хора панчевачке Успенске цркве и постаје први српски хоровађа, скоро пола века пре Стевана Стојановића Мокрањца. Толико је успешан, да хор већ годину дана касније прераста у Српско црквено певачко друштво које организује и школу за музику и певање.¹⁵² Успех панчевачког хора под вођством Николе Ђурковића прећи ће државне границе, па ће 1845. године хор гостовати на српском двору у Београду, на прослави рођендана кнеза Александра Карађорђевића.

У то време је у панчевачкој Успенској цркви службовао рођени Панчевац, прота Васа Живковић (Панчево 31. јануар 1819 - Панчево 25. јун 1891), изданак српске граничарске породице, који се сматра за претечу српског романтизма. Свештенички син, студирајући филозофију у Сегедину, са 19 година је објавио своју прву песму. Завршио је права у Пешти и Пожуну, богословију у Вршцу, али ни у једном моменту није престао да се бави лириком. Његова поезија је унела нов начин изражавања у српску књижевност и осавременила је једноставним језиком и стиховима на народном језику. Уз музичко умеће Николе Ђурковића, протини стихови су добили музичко рухо.

¹⁵² Mitrovic, 250-251.

Песме су убрзо постале толико популарне, да су постале део редовног репертоара војвођанских Срба. Певали су их сви и посвуда. Песме протe Живковића са мелодијама Николе Ђурковића могле су да се чују приликом свих светковина и славља, али и туговања и борби. Прота Васа Живковић је, иначе, био и учитељ и пријатељ Михаила Пупина, човек који га је упутио на школовање у Пожун.

Никола Ђурковић је компоновао музику за око двадесет песама протe Васа Живковића које се и дан-данас певају. Таква је песма „Радо иде Србин у војнике“ чији је оригинални наслов био „Граничарска песма“. Овом песмом се прота Васа Живковић уписао у националну ослободилачку историју. Песма гласи:

*Радо иде Србин у војнике, где зелене бере ловорике.
Борба њему забава је драга, још милије саломити врага,
јер пушчани прах не задаје њему страх.
Њега на бој мати и невеста прати.
Отац жели седи да врага победи.
Напред иде с оружаном Србин руком,
а зимзелен вије му се за клобуком.
Пева, кликче српски син, пред њим стрепи душманин.*

Из народних напева уврштених у „Барона Јовића марш“ панчевачког капелника Антонија Јахимека, Никола Ђурковић је извукао мелодију за ове протине стихове, па потом песму и хармонизовао за мушки хор. Први пут је Ђурковићева „Граничарска песма“ изведена у Панчевачком позоришту 1844. године где је такође радио као управник, редитељ, глумац, певач, преводилац и композитор. Мелодију ове песме је за клавир обрадио Корнелије Станковић (1831-1865) и, захваљујући њему, „Граничарска песма“ је од 19. века па до данас део редовног репертоара многих хорова, оркестара и оперских певача.

Никола Ђурковић је написао музику и за друге славне стихове панчевачког протe Живковића. Такве су песме „Орао кликће

са висина", „Радуј се млада нево" и „Моји јади" која почиње познатим стиховима: *Ах, кад тебе љубит не смем, другу љубит нећу ја.*

Компоновао је и протине песме „Мачем, копљем" и „Устај, устај Србине". Ову другу је компоновао заједно са Шлезингером, Јеврејином из Сомбора, учитељем музике и оснивачем Краљевско-сербске банде, оркестра који је свирао у театру Јоакима Вујића и Атанасија Николића, али и на државним свечаностима, парадама, као и на баловима и на двору кнеза Милоша Обреновића.¹⁵³

Никола Ђурковић је аутор музике и за песме проте Живковића „Ти плавиш, зоро златна" и „Ничи, ничи, бели крине". Стихове ове две песме је изузетно волео и ценио Милош Црњански и сматрао их за израз најлепшег доба српског песништва.

Српском црквеном певачком друштву панчевачке Успенске цркве Ђурковић је истовремено био и управник, и режисер, и глумац, певач, преводилац и композитор: обављао све функције које је покривао и у Панчевачком позоришту. За кратко време стекао је велики углед не само као музички педагог и хорски диригент, већ и као певач и композитор. Иако без већег стручног музичког образовања, хармонизовао је многе црквене песме, али и многе српске грађанске и народне песме. Толико је лепо певао, да су га назвали „српски славуј".

У време ницања српске музичке и позоришне културе, Никола Ђурковић је одиграо пионирску улогу. Он први уводи у Србију италијанску музику и школу белканта. Музика Доницетија, Белинија и Росинија коју је из Трста понео у сећању, биће по његовом избору и учењу по први пут стављена у репертоар неког српског хора и оркестра. У Панчеву ће припремити и поставити на позоришну сцену чак целе опере италијанских аутора са текстом у српском издању. Овде поново долази до изражаја његово пријатељство и сарадња са панчевачким протом и песником Васом Живковићем, који ће Ђурковићев српски превод либрета италијанских опера срочити у стихове.

¹⁵³ *ibid.*

Рад Николе Ђурковића неће се ограничити само на музику и на мелодраму. Он убрзо у Панчеву организује позоришну групу са којом припрема низ представа на историјске теме. Дrame он лично преводи са италијанског и са немачког језика. У српски театар он уводи још једну новину: дијалог испрекидан музиком. Посебно успешне биле су представе дела Јована Стерије Поповића у које Ђурковић укључује музичке интервале, вокалне и инструменталне, чиме креира нови облик позоришног изражавања, између мелодраме и мјузикла.

Ђурковић ће 1852. године напустити Панчево. Ова одлука му неће донети срећу. Не могавши да пронађе други град у стању да подржи и реализује његове уметничке замисли, приморан је да мења професију и у Осијеку проналази чиновничко намештење при Дунавском паробродарском друштву. У великој материјалној оскудици, 1872. године ће у моменту нервног растројства извршити самоубиство.

4.6. Тршћанско наслеђе Људевита Вуличевића, песника узвишеног родољубља

Људевит Вуличевић (Цавтат 30. септембар 1839 - Напуљ 27. јули 1916) једна је од најсложенијих и најинтригантнијих личности свога доба. Најпре фрањевац, па отпадник, па свештеник Валдешке реформистичке цркве, овај високи интелектуалац, раднички вођа, социјалиста, професор, теолог, филозоф, новинар, песник и књижевник, увек ће с диком и поносом истицати свој српски национални идентитет.

Рођен је ван брака 30. септембра 1839. године у Цавтату и на крштењу је назван Петар Јероним. Људевит је име које је добио када се замонашио. Дете љубави, син јединац, растао је уз мајку, Српкињу католичке вере, Јелену Вуличевих, чије је презиме понео. Отац му је био имућни Србин православац, посадник Нико Папи, са којим се никада није срео. Његово детињство најбоље описује српски књижевник из Баната, Васа Стајић:

„Мати Јела била је маломе Петру Јерониму и отац и мајка. У љубави према свом јединцу, лакше она заборављаше горке своје жалости. Дојила га је и хранила, а после преливала своју душу у његову, благом и тихом својом душом стишаваше она немирни и бурни дух будућег борца. Певала му је народне песме и казивала приповетке (а у Цавтату се и данас зна да је Вуличевихева мати одлично певала) и везала га тиме за наш народ тако да дуго школовање у туђини, и живот у туђини, не могаше прекинути ту везу.“¹⁵⁴

Основну школу је завршио у Цавтату. Наставак школовања без средстава био је могућ једино у оквиру цркве, па 1854. ступа у фрањевачки ред. Ту завршава гимназију, а школовање наставља у Венецији, где учи филозофију и теологију. Католичку цркву ће врло брзо напустити и одрећи се католичанства, а исто тако ће убрзо постати и жестоки критичар и опозитор Ватикана и католичке идолатрије.

Одлази у Пулу, па у Италију где ће се, у Порденонеу, упознати са радничким покретом и постати један од лидера покрета „Società operaia“, првог изданка синдикалног организовања које се у Италији јавља '80-тих година 19. века.

Истовремено, започиње да се активно бави новинарством. У Пули оснива лист „Мисао“, а пар година касније, у Трсту лист „Омладинац“. Из Трста потиче и прво сачувано предавање Вуличевиха на српском језику. Одржао га је као професор у читаоници тршћанске библиотеке Српске православне црквене општине. У Трсту ради као

¹⁵⁴ Васа Стајић, *Н. Томазео - Љ. Вуличевих, српски писци*, Суботица: Народна просвета, 1929, X.

професор и међу његовим ученицима налазимо и будућег песника Алексу Шантића.

Пуних десет година један је од лидера тршћанског радничког покрета и политичке националне борбе. Ту 1875. објављује и књигу „Странке и борбе у Далмацији" (*Partiti e lotte in Dalmazia*), у којој тражи од аустријских власти слободу српског говора. Либерал и социјалиста, аутор је текстова који често наилазе на цензуру власти, која ће му врло брзо запленили листове и забранити их. Но, Људевит се не предаје. Постаје сарадник миланског листа „Грађанин" („*Il Cittadino*") и новосадске „Заставе" Светозара Милетића. Чувене су његове „Посланице далматинској омладини", у којима, између осталог, објављује писма - позиве Далматинцима да подрже Србију. Жестоки поборник српског ослобођења од Турака, јавно је оптуживао папу да не подржава Србе хришћане у борби против муслимана, само зато што су православне вере.

Пргави карактер, жесток и срчан, слободоуман, увек спреман на полемику, оштар језик без имало дипломатије, честе промене политичког уверења и упорно истицање српског идентитета ће га изоловати из друштва. Усамљен, али увек свој, наставља да проповеда своје политичко уверење и своје виђење хришћанства, па 1882. постаје свештеник Валдешке реформистичке цркве у Венецији. Од тада ће живети у Тревизу, у Верони и Мантови, где га аустријска полиција скедира. Од 1891. па до краја живота боравиће на југу Италије, одакле ће се у више наврата враћати у свој родни Цавтат.

Множе се књиге, говори, размишљања и расте слава Људевита Вуличевића. Чувена је његова књига „Моја мати", химна патриотизма и човекољубља, која је још за живота аутора доживела три издања. „Стотину година касније, Србима су и 'Моја мати' и Вуличевић сасвим непознати" - горко опомиње Радован Томашевић.¹⁵⁵

Вуличевић се осећао Дубровчанином, говорио је „*Ragusa me genuit*"¹⁵⁶ и тиме је тумачио своје неукротиво слободарство.

¹⁵⁵ Томашевић.

¹⁵⁶ Рагуза је стари назив за Дубровник, слободан град, а мисао у преводу значи: „Рагуза ме је изродила".

Дубровчани га примају са љубављу, а лист „Дубровник“, гласило и оријентир Срба католика, 16. јула 1905. помно бележи његову посету граду:

„Сијед, са великом, лијепом и бијелом брадом, усправна тијела, миран и тих, прошао је неколико пута дубровачким Плацом, а сви смо се окретали: оно је Људевит Вуличевић, писац књиге 'Моја мати'."

Који дан касније, лист јавља да је Људевит Вуличевић отишао у Херцег Нови „па ће опет к нама, а ми га чекамо“.

Следеће године, лист поново обавештава читаоце да је Вуличевић у Дубровнику и у Цавтату и да ради на „новом дјелу које ће изаћи истодобно у Дубровнику (на латиници) и у Београду (на ћирилици). Дјелу ће бити наслов 'Моја Вјера'."¹⁵⁷

Његове мисли о немогућем братству Срба и Хрвата данас изгледају пророчанске: „Хрват хоће Србину да буде брат? Је ли то збиља? Могу ли ја то вјеровати? Спавам ли ил'бдијем?" - писао је он листу „Дубровник“ јула 1903. из града Таранта на југу Италије.

„Ако је то збиља, сви ћемо томе помоћи и радо дати руку. Морамо! Но, ја сам из туђине многијем Хрватима писао ријечи своје љубави према синовима велике славјанске обитељи, али ми ниједан од њих нигда ништа не одговори. Њихова ми братска љубав не би дарезљива ниједном ријечју, и то једино што сам Србин и што се дичим овијем именом. Кад уљудности и њежности нема у маленијем одношајима, била би обмана надати се да ће тога бити у већијем. Христос рече: 'Који је вјеран у малом и у многим је вјеран; а ко је невјеран у малом, и у многим је невјеран'."

И указује на опасност утапања, упозорава на нестајања малих народа:

¹⁵⁷ Лист „Дубровник“, број 34, Дубровник, 1906.

„Валови се мијешају; мале и велике ријеке престају на обали мора; човјечност срка народност; неограничен укинуће ограничена: све је добро, али је љубав боља, најбоља!"

Свакако да се испунило његово пророчанство о нестајању народа који је изнедрио Вуличевиха, нестали су - сем малобројних изузетака - Срби католици. Они више не постоје. Сви су се претопили у Хрвате. Ако је Вуличевихев родни Цавтат још пре сто година био сав српски, а његов песник могао да пева:

*Цавтат, српски цвијет,
дивотно цвати
поред српског Дубровника.*

Данас се мора признати да тих српских цветова тамо више нема, „те да су ти српски цветови сурово потргани и погажени, да је српство у њима сасвим увело, да је на умору, ако већ није и умрло. Срби католици су се претопили у Хрвате."¹⁵⁸

Ни на самрти, у швајцарској болници у Напуљу, не предаје се овај славом овенчани Србин који је за себе умео да каже: „Мени нема узде". Проналази снаге и да издиктира своју последњу вољу, запис на свом гробу:

*Људевит Вуличевих
српски писац
проповедник Јеванђеља
у заблудама по свету пронађе
у цркви Валдешкој*

¹⁵⁸ Томашевић, *ibid.*

*Христа свога избављења*¹⁵⁹

Последње дане живота озарило му је признање српске владе у избеглиштву којој је поверио своје књиге и рукописе. „Јавност до данас није обавештена о судбини тих књига и рукописа - пише 1929. године из Суботице књижевник Васа Стајић, додајући да је „Краљевина Југославија пре неколико година законом одредила и да се прах Вуличевиха има пренети у домовину, али ни то још није извршено.”

Људевит Вуличевић је умро у Напуљу, у зору 27. јула 1916. године. Иза Људевита Вуличевиха остало је његово име, његова мисао и дела: сматра се да је српску књижевност Људевит Вуличевић задужио најлепшим примерцима поезије у прози.

Не сме се заборавити ни следеће:

„Људевит Вуличевић, из Цавтата, Србин и католик, стекао је за живота велику књижевну славу. Трагајући за богом, несмирена душа, одрекао се папства и постао 'проповедник Јеванђеља'. Српства, којем га је мајка научила, не одрече се никад.”¹⁶⁰

4.7. Његош у Трсту

Изван граница своје земље, владика Петар Петровић Његош је највише времена провео у Италији. Мање је или више документовано да је Његош познавао италијански језик који је, вероватно, био и први страни језик са којим се владика, још у раној

¹⁵⁹ Angelo Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1986, 169.

¹⁶⁰ *ibid.*

младости сусрео у школи свог учитеља, Јосифа Троповића на Топлој код Херцег Новог. Његоша је на учење италијанског могао упутити његов стриц, Петар I, свестан да ће и његовом наследнику италијански бити од користи, у сталним додирима са становништвом и властима Боке и Далмације, некадашњих поседа Венецијанске републике у којима је, и под аустријском управом након Бечког конгреса италијански задржан као језик локалне администрације.

Трст је био први већи европски град који је владика Његош упознао идући у Беч и Петроград или у Венецију и Напуљ, а у њему је, дуже или краће боравио петнаестак пута. Економски напредан космополитски центар Северног Јадрана, Трст је за црногорског владика имао посебан значај. За Трст се везују не само неки занимљиви моменти из Његошевог живота и песничког рада, већ и чињеница да је највећи број новинских и књижевних записа савременика о Његошу настао или био објављен управо у овом граду, или је пак пресудно био везан за владичин боравак у њему.

У Трсту су Његоша срдечно дочекивали како представници власти, тако и српска заједница. Једрењаком је из Котора, у пратњи Димитрија Милаковића и Стефана Петровића, владика Његош први пут стигао у Трст јуна 1833. године идући за Беч и даље за Петроград. У Трсту се задржао само два дана, где га је, у мантији од тамноцрвене кадифе, портретисао словеначки сликар Јозеф Томинц. У Бечу је владика Његош тада упознао Вука Стефановића Караџића по препоруци и писму које је Вуку упутио 28. јуна 1833. тршћански учитељ Димитрије Владисављевић у коме, између осталог, каже:

„Ови дана пошао је тамо кандидат владичества Црногорског, који преко Беча иде у Петробург. Препоручили смо му да вас тамо посјети, које ако не буде до сад учинио, истражите га, ако већ не буде даље пошао, и познајте се с њим. Заслужује из много узрока бити вама познат, а особито што је и без чина, ког носи, добар Србин. Бићете задовољни чути га. Ево вам и једне његове пјесне овде сложене. Ако

судите да заслужује, ставите је гдигод у ваша дела. Језика црногорског штил заслужује да и наши Маџарски Срби чују."¹⁶¹

Вук се нашао с владиком и одмах су се здружили и спријатељили. У писму Лукијану Мушицком од 22. августа 1833. године, ево како је Вук описао будућег црногорског владика:

„Овдје је пре шест недеља био црногорски управитељ, архимандрит и будући владика, Петар Петровић, коме нема још пуни двадесет година, а већи је и лепши, него и какав гранитир у Бечу! Не само што зна српски врло добро читати и писати, него прави и стихове лепе. Глас родољупца вашег зан наизуст и обожава вас за ваше родољубиве мисли, него му је мало жао, што још простије српски не пишете, јер он мисли да на свету нема лепшега језика од нашега народног (има право, што тако мисли, макар и не било истина). Ча Стева (митрополит С, Стратимировић) му се је тужио и на мене и на вас, и он нас је обојицу бранио. Одавде је отишао у Петербург да се завлачи; кад се врати натраг, моће бити да ће вас поодити (са мном заједно)."¹⁶²

На повратку у Цетиње, у јесен исте године, Његош је у Трсту остао скоро месец дана и боравио у дому грофа Матије Ивановића. Са учитељем Димитријем Владисављевићем Његош ће наставити да одржава тесну преписку. Тако му 31. јануара 1851. године из Напуља описује свој први, шестодневни боравак у Риму, па му шаље песму „Ради човјек све што радит може" спевану на куполи цркве Светог Петра.

Одлазећи други пут у Русију, Његош је у Трсту боравио кратко у поласку, у јесен 1836, а дуже у повратку, у лето 1837. када је у

¹⁶¹ Branislav Kovačević i Marijan Miljić, „Vuk i Njegoš”, u *Crna Gora i Crnogorci u 'Novoj Evropi'*, Digitalna biblioteka Crne Gore, Portal.

¹⁶² *ibid.*

Трсту упознао и свог учитеља француског језика, Антида Жома, са ким ће ускоро стићи на Цетиње.

Две године касније, 1839, црногорски владика ће опет доћи у Трст и бити гост у дому грофа Матије Ивановића, у *Палати Ивановић*, велелепној грађевини на најлепшем градском тргу, на садашњој Пјаци дел Унита. У знак захвалности, Петар II Петровић Његош ће свом домаћину посветити поезију под насловом „Глас становника гребена”.¹⁶³

Следећи пут, идући у Беч, Његош је у Трст стигао 20. јануара 1844. године и задржао се три дана. Том приликом му је гувернер Трста, гроф Франц фон Штадион, приредио свечани дочек са војном парадом. Једне од тих вечери, Његош је у тршћанском позоришту присуствовао представи опере-балета под насловом „Роберт Таво” немачког композитора Јакова Мајербера, написаној по либрету Ежена Скриба, у којој је играла позната балерина Флора Фабри-Бретин. Грациозној звезди *трестанског театра* која својом вилинском игром и очаравајућим погледом може *накао у рај претворити*, посветио је Његош неколико чувених стихова у песми „Три дана у Тријесту”.¹⁶⁴ Љупка, скоро раздрагана песма коју је, надахнут дивним утисцима, певао у знак захвалности на пријатном боравку у овом граду, каже:

*Ах карине неспавњене!
Виђи Триест цвјетајући,
Тријест горди и богати
на дивноме бријегу морском!*

*Млади граде, сретна обитељи
Јошт су твоје напредности дуге ...*¹⁶⁵

¹⁶³ Миодраг Ал Пурковић. *Историја СПЦО у Трсту*, Трст, СПЦО, 1960, 109.

¹⁶⁴ Марија Mitrovic et al., 260.

¹⁶⁵ Медаковић и Милошевић, 141.

Песма је штампана по његовом доласку у Беч, а нешто касније је преведена на италијански и објављена у тршћанском листу „Фавила“ (Favilla) ког је тада уређивао познати италијански песник Франческо Дал Онгаро (Francesco Dall'Ongaro). Он ће касније забележити своје утиске из сусрета са црногорским владиком.

Средином октобра 1846. Његош је, у пратњи секретара Милорада Медаковића кроз Трст пропутовао у неколико наврата: идући за Беч да преда за штампу рукопис „Горског вијенца“ и одакле се вратио средином фебруара 1847, а потом одлазећи други пут у Венецију у којој је боравио до краја марта, када се поново зауставио у Трсту на повратку у Црну Гору.

Следеће путовање довело је Његоша у Трст у јуну 1850. године. Одатле је продужио у Венецију и у Падову, али се потом, због погоршања болести, преко Трста хитно вратио у Црну Гору. У Трсту је тада Андрији Стојковићу Његош предао рукопис свог „Лажног цара Шћепана Малог“ који ће, штампан Вуковим правописом, убрзо бити објављен у Загребу.

На свом последњем путовању у свет, Његош је у Трст стигао новембра 1850. године, одакле је продужио у Беч, на преглед код познатог пулмолога др Јозефа Шкоде. У Трст је поново из Беча стигао 7. децембра исте године и био гост у кући својих пријатеља, Спиридона Гопчевића и његове супруге Луизе Ехман, који су се пар месеци раније венчали. У част својих домаћина, Његош ће спевати и песму. Спиридон Гопчевић је од раније био велики пријатељ црногорског владике. Током 40-тих година је Спиридон Гопчевић бесплатно делио жито становништву у Боки Которској и Црној Гори, а омогућио је и штампање, 1847. године, првог издања „Горског вијенца“. Крајем 1849. Гопчевић је послао из Лондона у Трст, преко Андрије Стојковића, муницију за црногорску војску. Њу је један бокелски једрењак довезао до Котора, а потом ју је у Црну Гору пребацио трговац Стефан Бјеладиновић. Уопште је, међу тршћанским Србима, Његош имао много пријатеља. Међу њима се истичу Михајло

Вучетић и Марко Квекић, чија ће кћер Даринка бити будућа црногорска кнегиња.

Још ће Његош у наредној години долазити у Трст, сваки пут све више опхрван болешћу. Априла 1851. године ће му Спиридон Гопчевић послати нову помоћ за војску: сандуке барута, 1.600 топовских граната и шалитру, уз обећање да ће убрзо још материјала стићи. Последњи пут је у Трсту Његош боравио крајем јула 1851. Биће то на свега два месеца пре смрти.

4.8. Уместо закључака

Српска заједница у Трсту била је малена по бројности и њена је снага била у интелектуалној и економској моћи њених породица. У времену узаврелих просветитељских европских стремљења, ова економски и интелектуално снажна српска дијаспора постала је центар и упориште националне културе и идентитета. О томе сведочи бројност српских просветитеља који су прошли кроз град, у њему боравили, живели и стварали.

У Трст су српски просветитељи долазили да предахну, сакупе средства и прикупе снагу, али и нова сазнања и идеје које би, потом, преносили у Србију где су оснивали школе, позоришта, библиотеке, оперу, штампарије, књижаре и тако редом. На тај начин се из Европе преко Трста у Србију претакало знање и напредак и креирао хумус културног развоја матице.

Велика је улога Трста и као главне стратешке српске базе у периоду формирања српске грађанске државе. Из разорене српске средњовековне државе, српска култура се излила ван њених граница токовима расејања. Крајем 18. века, започео је нагли економски развој

града, па је већ за пар деценија Трст израстао у највећу аустријску луку и једну од првих у Европи. Истовремено, Трст је постао и економски и интелектуални центар српског расејања, али и полуга српске борбе за национално ослобођење. Не заборавимо да је из овог града у устаничку Србију текла река новца, оружја и бораца, да су угледни Срби Тршћани били међу Карађорђевићевим војсковођама, да се сам Карађорђе за помоћ обраћао баш српској тршћанској заједници на шта су они спремно одговарали, да је свакодневна била веза и преписка назначајнијих представника тршћанских Срба са Милошем и Михаилом Обреновићем и највећим српским политичким личностима тога времена. При томе, главна улога припала је српском интелектуалном врху, српским просветитељима, који су се листом, у том периоду, налазили у три европска града: у Бечу, Будиму и Трсту. Колики је био значај Трста за српски устанички дух и национално ослобођење најбоље сведочи пример оца српског просветитељства, Доситеја Обрадовића.

Сам по себи намеће се закључак о немерљивом значају за матицу интелектуално и економски снажне дијаспоре у кризним моментима и великим друштвеним потресима, када дијаспора привремено чак преузима улогу матице. Материјално снажна дијаспора сигурно да је ослонац за матицу, али и несумњива потпора развоју културе, културних вредности и културног идентитета.

V. ЖЕЉА И САН: СРПСКА ШТАМПARIЈА У ТРСТУ

5.1. Историографи приказ српског штампарства између 15. и 19. века

Прву ћириличну штампарију са покретним словима купио је крајем 15. века у Венецији Ђурађ, племићки син породице Црнојевића и последњи господар Зете. Пренео ју је на Цетиње где је, од 1494. па до 1946. коришћена за штампање црквених књига. Његови штампари, са свештеником Макаријем на челу, успели су да од 1494. па до 1496, када је под турском силом нестала и држава и штампарија, објаве пет црквених књига на српској варијанти старословенског језика.

Пар деценија касније, између 1520. и 1563. године, још седам малих штампарија штампало је књиге на ћирилици у Горажду, Милешеви, Рујну на Златибору, у Грачаници, Београду, Скадру и Мркшиној цркви у Ваљеву. Под турском управом, ове штампарије су радиле коју годину, понекад који месец и укупно је на њима одштампано само 40 књига. Од 1563. па све до 1832. године, када у Србији почиње да ради државна штампарија, српске ћириличне књиге су штамане искључиво у иностранству: у Венецији, Бечу, Будиму, Петрограду, у Јашију у Молдавији, у Лајпцигу и другде.

Главна инострана база српског штампарства била је Венеција, где је још 1451. године настала Словенска школа Св. Ђорђа и Трифуна. Она је већ тада представљала бројну далматинску колонију, нараслу услед појачаног прилива досељеника, након што је Далмација доспела под доминацију Млетачке републике.¹⁶⁶

Нешто касније, године 1498, Веће десеторице (Consiglio dei Dieci) ратификовало је и формирање Школе Грка. Још од тада, у регистрима Грчке школе забележавана су српска имена. У првој половини 16. века, она има 23 српска члана: 11 мушкараца и 12 жена,

¹⁶⁶ Моника Фин, „Венеција и српска књига“, у *Глас библиотеке*, Падова: Универзитет Падова, 1982, 19, 80.

чија је активност у политичком и привредном животу била веома значајна. Међу њима, за српско штампарство посебно је значајна личност Божицара Вуковића (1466-1539) који је једно време био и управник Братства, организационе основе Грчке школе.¹⁶⁷

Вуковић, пореклом из Подгорице, у Венецију је стигао из Цетиња које су Турци освојили и оженио се млетачком племкињом. Од тада је имао обичај да се потписује њеним презименом као Дионизијо Дела Векја (Dionisio Della Vecchia). Пошто у то време у поробљеним српским земљама нису постојале штампарије, Божицар Вуковић је уложио капитал у штампарску делатност на ћирилици и штампао српске књиге између 1520. и 1540. године. По његовим речима у предговорима дела које је објавио, циљ његове делатности није била зарада, већ жеља да буде од користи свом народу и српској православној цркви. Његова штампарија била је активна готово четрдесет година и објавила је неке од најзначајнијих литургијских и верских књига на црквенословенском, у издањима која су по лепоти и квалитету остала непревазиђена.¹⁶⁸

Његове иницијативе на пољу издаваштва у многоне су допринела историји српске културе. Истакнути трговац, штампар и јавна личност, човек коме је и Карло V Хабзбург признао племићку титулу, Божицар Вуковић неуморно је одржавао везе са поробљеним српским крајевима. Његове књиге су дистрибуиране широм Европе и имале јаког утицаја на европском истоку све до Балтика. После Божицарове смрти, његов син Вићенцо Вуковић и други наследници продужиће век штампарије скоро до краја 16. века. Једна књига објављена је и у 17. веку, тачније 1638. године.

После паузе на прелому 17. у 18. век¹⁶⁹, ћирилично штампарство за српску публику доживљава у Венецији нови полет у другој половини 18. века, у штампарији Димитрија Теодосија.

¹⁶⁷ *ibid*, 81.

¹⁶⁸ *ibid*, 84.

¹⁶⁹ Католичка конгрегација за ширење вере је у Риму основала полиглотску штампарију којој је у овом периоду поверено штампање реформисаних литургијских књига намењених православним народима у Далмацији. Овакве реформисане књиге требало је, по намерама римске курије, да помогну унијатизацију Срба у Далмацији и да умање политички значај Русије међу православним Србима.

Пореклом из Јањине и син богате грчке трговачке породице, Димитрије Теодосије се настанио у Венецији и успоставио круг утицајних пријатеља. Своју штампарију је отворио 1755, након што су му Реформатори Универзитета у Падови усвојили молбу да буде уписан у Цех књижара и штампара и да оснује штампарију са "илирским" словима, те издали двадесетогодишњу привилегију штампања уз ослобађање намета. Тако је Теодосију омогућено да штампа на глагољници и на ћириличном „илирском" писму.¹⁷⁰

Димитрије Теодосије је био пословно везан за маркиза Пана Маруџија, такође пореклом из Јањине, изузетно значајне личности тога доба у Венецији не само због свог иметка, већ и због политичких веза са руском царицом Катарином Великом која га је 1768. године и акредитовала као дипломатског представника у Венецији и другим италијанским областима. На тај начин је Димитрије Теодосије могао да располаже огромним средствима, махом из благајне маркиза. Његова штампарија је била изузетно модерна и опремљена. По техничкој опреми, умећу пероснала и квалитету рада, била је на истом нивоу као и она која је штампала на италијанском језику.¹⁷¹ Средином шездесетих година 18. века располагала је двома активним штампарским пресамма и имала дистрибуцију како у Венецији, тако у иностранству.

Током шездесетих година 18. века, Теодосије је започео сарадњу са војвођанским Србином Захаријом Орфелином који се тада скоро потпуно бавио књижевношћу и штампом.¹⁷² Орфелин је стигао у Венецију маја 1764. године и одмах ушао у службу штампарије

¹⁷⁰ Фин, 89-90.

¹⁷¹ *ibid*, 93.

¹⁷² Захарије Орфелин (Вуковар, 1726 - Нови Сад, 1785) је најзначајнији српски песник 18. века, историчар, просветитељ, бакрорезац, гравер, калиграф и писац уџбеника. Аутор је првог српског часописа, а 1767. је написао и први српски буквар по ком су училе бројне генерације деце. Друго издање било је 1797. Аутор је и првих уџбеника латинског језика, а написао је и први српски „Вечити календар" 1780, штампан у Бечу 1783, где уз стандардне календарске податке даје и обимно поглавље о астрономији. Запазио је велики значај лековитог биља и написао књигу „Велики српски травник" у којој је обрадио око 500 биљака, стављајући уз сваку латински и народни назив. Таква књига са упутствима о лековитим дејствима и терапијама биљака је била уобичајена у Европи, али је код Срба то била апсолутно прва таква књига. Тек сто година касније (1883.) Српски архив за целокупно лекарство је штампало као посебно издање „Лековито биље у Србији" др Саве Петровића. Био је успешан као сликар, калиграф и бакрорезац, а 70-тих година 18. века изабран је за члана уметничке академије у Бечу.

Димитрија Теодосија, а убрзо је постао један од његових најближих и најдрагоценијих сарадника. У Венецији је 1768. Захарије Орфелин штампао три своја дела, међу којима и „Славеносербски магазин“. Иако је изашао само један број магазина, био је то први часопис на читавом словенском југу. У предговору, у виду манифеста, Орфелин износи основну идеју грађанске просвећености, идеју демократизације културе. То је прва српска световна и грађанско-просветитељска књига.

У штампарији Пана Теодосија, Орфелин је штампао и књижице са својим стиховима, али и биографију руског цара Петра Великог, дело од 700 страница и у два тома. Ова књига је штампана у два издања од којих је једно било илустровано. То је била апсолутно прва монографија посвећена Петру Великом.¹⁷³

Својом издавачком активношћу, Орфелин је, уз штампарску помоћ Димитрија Теодосија, имао прилику да из Венеције интензивно ради на ширењу образовања и на културној еманципацији српског народа. Објављивао је школске уџбенике и бројне текстове верског и световног садржаја. Посебно се залагао за секуларизацију садржаја књижевности насупрот заосталости црквеног клера и сматра се за једног од претеча великог културног преокрета код Срба, који ће их увести у панораму модерних европских културних токова.

У Теодосијевој штампарију су угледала светлост дана дела многих српских просветитеља, међу њима Павла Соларића, Атанасија Стојковића и Доситеја Обрадовића. Између 1761. и 1776, у штампарији Димитрија Теодосија је објављено око педесет „сервијанских“ књига.¹⁷⁴

Димитрије Теодосије ће умрети 1782. године, али његова штампарија наставља да ради, а води је његов нећак Пано Теодосије који ће штампати књиге на српском језику до 1824. године.

¹⁷³ Mitrovic et al., 49.

¹⁷⁴ Фин, 96.

5.2. Покушаји оснивања српске штампарије у Трсту

Богата српска заједница у Трсту наравно да је желела своју штампарију и у више наврата су тршћански интелектуалци покушали да код аустријских власти израде дозволу за куповину штампарије са ћириличним словима. Када су се 1804. године званично у том смислу обратили властима, молбе су упутили и цару у Бечу, и свом митрополиту у Сремским Карловцима. Од митрополита су молили за моралну подршку и писмену препоруку државним властима. Интересантан је податак да су тршћански Срби свом митрополиту Стефану Стратимировићу писали на латинском.¹⁷⁵

Молба је увек остајала без одговора, па су се апели властима и покушаји множили. Тако 1832. године, после разилажења Вука Стефановића Карацића са кнезом Милошем Обреновићем, тршћански лекар Димитрије Фрушић Вуку предлаже да дође у Трст и оснује штампарију. Неколико година касније, тачније 1835, учитељ Владисављевић пише Вуку да су му у Трсту одштампали лист на ћирилици, „једино што много кошта, 20 форинти по листу“. Не зна се која је тадашња тршћанска штампарија располагала ћириличним словима тек, десет година касније, дакле 1835, учитељ Владисављевић пише Вуку да ће можда успети да убеди тршћанску штампарију да излије ћирилична слова која недостају, како би у Трсту штампао своју књигу о граматичким правилима. Из писма се наслућује да је учитељу Вук 1849. послао ћирилична слова, али да их је овај позајмио Андрији Стојковићу који је требало, „као спретан трговац, да преговара са штампаријом“ и добије добру цену. Нажалост, преварант Андрија Стојковић нити му је вратио слова, нити је постигао договор са

¹⁷⁵ Писмо се дословно наводи у Аутобиографији Јоакима Вујића, 1833.

штампаријом, па учитељ Владисављевић завршава писмо речима: "Већ видим да овде никада неће бити наше штампарије."¹⁷⁶

У Трст је у више наврата долазио и владика и песник Лукијан Мушицки (1772-1830). Њему су тршћански Срби 1832. године предлагали да напише „букваре и школске књиге“, па је и са тим у вези поново било покренуто питање отварања српске ћириличне штампарије у Трсту, до чега, на жалост, никада неће доћи. У својој песми „Ода великодушни Србом триестинским“, владика Мушицки је и сам отворено тражио помоћ и заштиту ових богатих српских родољуба, за које је од 1828. године био и службено везан као новоизабрани еписком Горњекарловачког владичанства, под чијом је јурисдикцијом била и српска црквена општина у Трсту.¹⁷⁷

О српској штампарији у Трсту било је преговора и са владом Кнежевине Србије, али се и то завршило без резултата. О овоме сведочи и писмо тршћанског учитеља Димитрија Владисављевића Вуку Караџићу са којим је био у блиском пријатељству. Писмо датира од првог септембра 1850. године.¹⁷⁸ У њему Владисављевић пише Вуку:

„Разговарао сам са госп. Гавриловићем у вези са штампаријом у Трсту. Рекао ми је да би Србија врло радо поклонила штампарију српској тршћанској заједници, као што је то учинила са Гајем, под условом да Срби у Трсту пронађу некога ко би знао и хтео тиме да се бави. Али ми немамо таквог човека. Чланови заједнице су сви трговци и поморци, не желе да се мешају у политику, баш као и ја, па дакле, нема наде, нема ништа од тога.“¹⁷⁹

Последњи покушај оснивања српске штампарије у Трсту био је 1873. године, када је извесни Петар Узелац, новинар и сарадник београдских листова, узалудно покушавао да у Трсту оснује

¹⁷⁶ Караџић, „Преписка“, *Сабрана дела*, VIII: 723.

¹⁷⁷ Дејан Медаковић и Ђорђе Милошевић, *Летопис Срба у Трсту*. Београд: Југословенска ревија, 1987, 150.

¹⁷⁸ Mitrovic et al., 49-50.

¹⁷⁹ Вук Караџић, VIII, 725.

специјализовану ревију за трговину и уз њу штампарију.¹⁸⁰ О његовим покушајима сазнајемо у текстовима новосадског листа „Застава”,¹⁸¹ објављеним између 11. и 13. маја 1873. године.

Српска штампарија у Трсту остала је само пусти сан. Али, зна се да је у Трсту ипак штампана једна књига на српском језику, иако не на ћириличном писму. Реч је о књижици од свега 16 страна, штампаној 1790. године у двојезичном издању, на српском и на италијанском језику. Назив књиге је „Жалосна песма о Србији, некад славној држави.” Штмпала ју је тршћанска Краљевска званична штампарија. Први и досад једини је ову књижицу представио 1930. године Никифор Вукадиновић, парох српске тршћанске цркве Св. Спиридона. Он претпоставља да је књига, поема, дело неког члана црногорске делегације настала за време њиховог шестомесечног боравка у Трсту крајем 1789. и почетком 1790. године.¹⁸²

Такође Вукадиновић сматра да је превод поеме на италијански дело опата Фрање Долчија, секретара црногорског владике Петра Петровића Његоша. Вукадиновић претпоставља и да је ова епска поезија о пропасти српског средњовековног царства не само штампана, већ и да је срочена у Трсту, с обзиром да доста простора и детаља поклања личности аустријског цара Леополда II који је крунисан фебруара 1790. Пошто је црногорска делегација у Трст стигла крајем 1789. године, песник је за новог аустријског цара могао да сазна само у Трсту.

¹⁸⁰ Mitrovic et al., 53.

¹⁸¹ Први број листа изашао је у Новом Саду 1866. године. Лист је био један од водећих српских јавних гласила тога доба, предвођен власником, Светозаром Милетићем. Излазио је све до 1929. године, а колико је био популаран сведочи чињеница да је од 1904. па до 1914. лист имао два дневна издања, јутарњи и вечерњи.

¹⁸² Mitrovic et al., 52.

5.3. Однос Венеције и Хабзбуршке монархије према српском штампарству

Интересантно је питање зашто је Хабзбуршка монархија упорно негирала право тршћанским Србима на ћириличну штампарију, иако им је признала сва верска и грађанска права. Право на штампање књига на српском језику и писму, Венеција све време одобрава, иако ће своје српске поданике сматрати верским шизматичима, и на својој територији никада неће признати ни српску православну цркву, нити Пећку патријаршију као црквену институцију. Када Отоманска царевина буде укинула Патријаршију 1767, Срби са венецијанске територије се окрећу Карловачкој митрополији основаној 1708. године, чији је положај и деловање у Аустријској царевини и званично потврђен.

Осим тога, чињеница је да аустријске власти у Трсту нису наметале употребу немачког језика, већ је већински италијански језик наставио да буде службени језик административне управе. Ако је то био резултат аустријског управног прагматизма, баш као и признавање права мањинама на своју цркву и вероисповест, с правом се намеће питање због чега су аустријске власти тако доследно одбијале право тршћанским Србима на ћириличну штампарију. Разлози могу бити политичке, идеолошке и економске природе.

На прагу 18. века, после великих промена насталих масовним померањем народа из окупираних српских простора у Аустријско царство, појавила се код Срба потреба за адекватном штампаријом која би одговорила на њихове верске и образовне потребе. Српска интелектуална црквена елита се за то залагала од првих година пресељења, али су покушаји Арсенија Чарнојевића III, Исаије Ђаковића и Мојсија Петровића да добију одобрење од аустријских власти остали узалудни. Иако је Аустрија признала српску

православну цркву, било је то из разлога моменталне користи одбране од надирућих Турака. Излагање Србима у сусрет и издавање концесија, било је само привремено решење у будућим непрекидним покушајима Аустрије и Угарске за унијаћењем и асимилацијом Срба. Одлучан да ослаби темеље српске културе да би православно становништво лакше привукао унији, аустријски двор је у ствари сматрао отварање ћириличне штампарије противно својим настојањима, па је упућивао православно елиту да користи унијатску штампарију у Трнави, једину радионицу у монархији која је поседовала ћирилична слова.¹⁸³

Тако је било све до краја 18. века. У његовој другој половини, у Хабзбуршком царству је било у току спровођење велике школске реформе (*Allgemeine Schul Ordnung*). Примена реформе била је незамислива без штампарија које би биле у стању да штампају исте уџбенике за све школске установе у монархији. Ради постизања тог циља, Илirsка дворска депутација је 8. децембра 1769. донела одлуку да се у Бечу отвори штампарија Јозефа фон Курцбека. Њему је уступљен двадесетогодишњи монопол на штампу, трговину и увоз књига на ћириличном писму на територији Хабзбуршке монархије. Са преко 150 дела објављених између 1771. и 1792. године, Курцбек је постао главни конкурент венецијанске штампарске куће Теодосијевих, чија је активност, већ знатно смањена почетком седамдесетих година, почела још брже да опада након аустријске окупације Венеције, наступиле одредбама Кампоформијског мира, потписаног у октобру 1797.¹⁸⁴

За разлику од Аустрије, Венеција и Папска држава су, суочене са турском опасношћу, у извесној мери толерисале и српске књиге и уопште делатност снажне православне дијаспоре у Венецији. Венеција је прихватила за поданике многе православне заједнице, у знак признања и захвалности што су се под венецијанском заставом борили против Турака. Осим тога, за Венецију поданици православне

¹⁸³ Фин, 86.

¹⁸⁴ *ibid*, 96

вере нису били ништа ново, с обзиром на доминионе којима су стотинама година владали у Јонском и Егејском мору.

Док је у Европи нова технологија уносила револуцију у читаву сферу комуникација где је Трст током 18. и 19. века преузео примат над Венецијом као најзначајнија лука Јадрана и Аустријског царства, Венеција се својим штампаријама понудила Србима као природан „културни мост“. У том смислу, предност коју су српски интелектуалци давали граду на лагуни није нимало била неоснована: за разлику од бечког двора који се трудио да ограничи културно буђење српског народа, Венеција је постала значајан српски књижевни центар. Осим тога, препород штампарске делатности у првим деценијама 18. века и потражња за књигама, пробудили су интересовање финансијера који су у књижевству видели нови правац улагања и могућности зараде.

Још један је фактор утицао на то да Венеција постане омиљени књижевни центар. Била је то цензура. Венеција је за то време имала прилично толерантан цензорски систем, не превише строг према штампарима увек будним и спремним за нова културна интересовања и интересе. Такав еластичан цензорски систем је одувек омогућавао слободније кружење идеја него у Хабзбуршкој царевини. Цензура је у Венецији била поверена Реформаторима универзитета у Падови, али су се они руководили често искључиво комерцијалним разлозима у издавању дозвола за штампање. То је нарочито било присутно када се радило о публикацијама намењеним иностраном тржишту, као што је то био случај са књигама на српској ћирилици. Пошто је млетачка књижевна продукција највећим делом била намењена продаји ван државе, а Млечани средином 18. века били најзначајнији дистрибутери књига у јужној и средоземној Европи, штампарије на „источним“ језицима уживале су бројне привилегије.

Иако постоје бројна мишљења о идеолошкој обојености ових привилегија (подстрек унијатизације Срба из Далмације и умањивање утицаја Русије код православног становништва на територији под

венетијанском доминацијом)¹⁸⁵, разлози венетијанских концесија су били чисто економске природе.¹⁸⁶ Како је то Мирослав Пантић 1961. приказао на основу венетијанских архивских докумената, праве намере Венеције биле су чисто економске и комерцијалне природе и нема помена о наводној католичкој пропаганди на Балкану, а још мање о претпоставци о антируским тенденцијама. Основна одлика венетијанског владања и пословања био је економски прагматизам, а притисак на Србе у Далмацији био би контропродуктиван и донео Венецији само невоље. Зато се Венеција добро чувала подржавња римских планова католичења и унијаћења православних Срба, већ се позивала на толеранцију и привилеговала је поштовање културних различитости у односима са својим поданицима, а све у циљу доброг функционисања државе. Не треба заборавити ни дугу и оштру борбу између Венетијанске републике и римске курије око питања цензуре, која се закључила одлуком Венеције да својим цензорима пружи потпуну аутономију у одлучивању, потврђујући тиме традиционалну независност Венеције у питањима штампарства.¹⁸⁷

Осим тога, Венеција је била у сталном сукобу са аустријском политиком ширења у региону, па је и то био један од разлога венетијанске толеранције српске штампарије. Преко Срба се ишло на потпору Русије и њеног утицаја, јер је Венеција видела Русију као једину силу у стању да подигне словенске народе, с једне стране против Турака, а са друге стране да преко Срба обузда Хабзбурге. Добар део венетијанске аристократије био је и носилац распрострањеног русофилства, о чему сведочи велики број дела посвећених руским монасима објављених у Венецији. При томе значајно место припада Орфелиновом „Житију Петра Великог“, објављеног 1772. године баш у штампарији Димитрија Теодосија.

¹⁸⁵ Јован Томић, „Кад је и с којим смером основана словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млецима“, у *Глас Српске краљевске академије*, бр. 133, Београд, 1929, 29-73.

¹⁸⁶ Мирослав Пантић, „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“, у *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 24/3-4, Београд, 1961, 206-235.

¹⁸⁷ Фин, 92.

Венецијанска штампарија Теодосијевих била је добрим делом 18. века једина радионица која је штампала књиге за српску публику. Као таква, она је имала кључну улогу за развој српске културе. За разлику од бечког двора који се трудио да угуши културно буђење српског народа на све могуће начине, па чак и негирањем оснивања ћириличних штампарија и најстрожом цензуром, Венеција је штампарима давала велике слободе, омогућавала слободно кружење идеја и тиме подстицала културни напредак.

**VI. СРПСКА БИБЛИОТЕКА У ТРСТУ: ЧУВАР КУЛТУРНОГ
БЛАГА НЕПРОЦЕЊИВЕ ВРЕДНОСТИ**

Библиотека Српске православне црквене општине у Трсту је незаобилазна и драгоцену карика у ланцу српске библиотекарске мреже старих књига које су, како је већ речено, дуги период времена штампане и објављиване изван српске државне територије. Њено благо још увек је непознато јавности, с обзиром на чињеницу да још није извршен њен потпуни инвентар и нису пописане све књиге које се у њој чувају. Рад је у току, посебно захваљујући одлуци Националне библиотеке Србије да у свој електронски каталог унесе и библиографске податке књига похрањених у три велике сале српске тршћанске библиотеке на Тргу Сант Антонио Нуово бр. 7.

Неки примерци књига по први пут су приказани публици пре коју годину у Трсту, на изложби „Људи Светог Спиридона. Срби у Трсту 1751 - 1914." постављеној у замку „Сан Ђусто" од 17. јула до 4. новембра 2009. године. После више од два века, догађај се бележи као значајан помак у корист српске културе, јер су те крајње драгоцене књиге коначно изашле из мрака и приказане су публици, без обзира што јој још нису доступне као материјал за проучавање, већ само као музејска драгоценост. Да би ове књиге могле да се изучавају, потребно је пронаћи средства за примену нових техника дигитализације, јер се ради о књигама толико старим и трошним, да се више не смеју листати.

6.1. Типологија и попис књига у библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту

Попис српског националног писаног блага започео је у другој половини 19. века, залагањем две личности: Ватрослава Јагића (Вараждин 1838 - Беч 1923), једног од најчувенијих светских слависта тога доба и Стојана Новаковића (Шабац 1842 - Ниш 1915) председника владе Србије, дипломате, филолога, историчара књижевности, председника Српске краљевске академије.¹⁸⁸

Међутим, прва научна библиографија српских штампаних књига, ону која се прва стриктно придржавала правила савремене библиографије, изашла је тек 1964. године, а написао ју је Ђорђе Михаиловић, доктор медицине. У овој библиографији су по први пут уведени и наслови из библиотеке Српске православне црквене општине у Трсту. Из библиографије Ђорђа Михаиловића се сазнаје да је у периоду од 1701. па до 1800. објављено укупно 408 књига, а Михаиловић наводи и корице свих књига које је успео да пронађе. Од тога, за 48 књига нема потврда да ли још постоје, с обзиром да се о овим књигама сазнаје посредно, тако што их помињу или цитирају неки од аутора, њихових савременика. Од осталих 350 наслова књига забележених у Михаиловићевој антологији, чак 28 се чувају у библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту. То значи да се ради о јединим постојећим примерцима књига, онима којих нема, које не постоје ни у једној библиотеци на територији бивше Југославије, па дакле о културном благу непроцењиве вредности.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Marija Mitrovic, „La biblioteca della comunità serbo-ortodossa nel contesto culturale serbo”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 175.

¹⁸⁹ *ibid.*

Репертоар књига које се чувају у библиотеци српске цркве у Трсту је различит. Највише има уџбеника, потребних за српску школу која је од 1782. радила као приватна, али већ 1792. постала јавна школа. Типологија књига је слична свим другим библиотекама тадашњег Хабзбуршког царства, али са једном снажном разликом у погледу типологије слова којима су те српске књиге штампане. Већ на први поглед, примећују се две врсте ћириличних слова: она старија, у употреби бечких штампарија, и она модернија, реформисана, мекша, која је користила штампарија у Венецији. Од 30-их и 40-их година 19. века, користи се и трећа врста ћириличних слова, оних која се и данас употребљавају.

У српској библиотеци у Трсту се налазе и бројне латиничне књиге, међу којима се по својој библиографској вредности истиче приручник за медицину (*Likarie priprostitute*, 1775, cat.IV.1) и историја Босне (*Pripisagnie*, 1755, cat.IV.2).¹⁹⁰

За улогу коју су богати српски трговци у Трсту имали у подршци сваке врсте у писању и ширењу српских књига и културе, веома је значајан уџбеник Атанасија Стојковића (1773 - 1832). Реч је о универзитетској књизи „Физика“, написаној у три тома између 1801. и 1803. године, дакле много пре него што је у Србији основан било који факултет за природне науке. Атанасије Стојковић у Лајпцигу штампа и свој први уџбеник за физику за своје студенте на Универзитету у Харкову.

Атанасије Стојковић је и аутор првог романа на српском језику, „Аристид и Наталија“. Роман је објављен 1801. године. Врло је вероватно да ће даљи рад на каталогизацији књига које се чувају у српској библиотеци у Трсту омогућити да се реконструише огроман удео тршћанских Срба, широкогрудих мецена културе, у развоју модерне српске културе.¹⁹¹

Највећи број књига српске библиотеке у Трсту чине уџбеници, али је позамашан и број речника, граматика и приручника за

¹⁹⁰ Mitrovic, 175.

¹⁹¹ *ibid*, 176.

учење немачког, латинског, француског и италијанског језика. Међу њима је и први српски приручник за учење италијанског језика из 1794. године штампан у Будиму. Аутор приручника, италијанске граматике за Србе је Вићентије Љуштина, један од ђакона српске тршћанске цркве. Приручник је намењен „илирској омладини" како се чита на првој страници књиге.

У тршћанској српској библиотеци се налазе и први преводи модерних романа на српски језик. Најстарији је из 1777. и превод је романа „Белизар" (Bélisaire) француског писца Мармонтела. Други значајни превод датира двадесет година касније, а ради се о роману „Робинзон Крусо" Данијела Дефоа. Године 1798. је штампана прва трагедија на српском језику, а један примерак тог првог издања се такође чува у Трсту.¹⁹²

У библиотеци се чувају и први примерци књига Павла Соларића, бројне књиге Доситеја Обрадовића међу којима и први примерак „Басни" из 1788. године, Доситејев превод „Етике" италијанског филозофа Франческа Соавеа, друго издање Доситејевих „Совијета здраваго разума" штампаног у Будиму 1806.

Ту су и књиге Вићентија Ракића (1750-1818), још једног од великих личности међу зачетницима српске литературе, пароха цркве Светог Спиридона од 1798. до 1810. године. Њега је, фебруара 1789. године, на молбу тршћанских Срба у Трст на службу послао митрополит Стефан Стратимировић.

Вићентије Ракић је један од српских писаца који су још пре Вука писали на народном језику и његова је поезија била једна од првих написана у духу народног песништва. У Трсту је Ракић служио као парох у храму Светог Спиридона, а у овом граду је развио и велику књижевну делатност. Пред крај живота, на позив Доситеја Обрадовића, 1810. године, напустио је Трст и прешао у Београд, где је радио као наставник у новоотвореној Богословији.

Сигурно је да је његов утицај на ширење родољубивих осећања код тршћанских Срба био велик. Ракић је био у сталној вези са

¹⁹² *ibid.*

митрополитом Стратимировићем, Доситејем Обрадовићем и пивским архимандритом Арсенијем Гаговићем. Цело његово писано дело јасно је прожето родољубивим осећањима и сталном побудом писца да моралистичким мислима поучи своју паству. Осим што је писао хришћанске легенде у стиховима, Вићентије Ракић је Трсту написао већи део илустроване историје Јерусалима, штампане у Венецији 1804. године.

6.2. Посвете на књигама и њихов значај за сагледавање културног профила тршћанских Срба

Кад је реч о посветама, може се рећи да су оне исписане не само мушкарцима већ и женама. Од безбројних посвета којима су аутори желели јавно да захвале својим добротворима, истиче се она коју је Атанасије Стојковић штампао на првој страници другог тома своје чувене „Физике“. Тај том он посвећује господи Јовану Паликући и Драгутину Теодоровићу, тршћанским трговцима, који су финансијски омогућили штампање књиге.¹⁹³ Ова посвета је значајна не само због величине помоћи коју је Атанасије Стојковић добио од ова два тршћанска Србина, већ и за сагледавање односа тршћанских Срба према културном напретку свога народа. Драгутин Теодоровић је био образован човек, што није био случај са много старијим Јованом Паликућом који је стекао баснословно богатство полазећи ни од чега. Јован Паликућа је био неписмен, своје трговачке уговоре је потписивао тако што би на њима исцртао крст, али је свим снагама помагао српску културу и био мецена у безбројним научно-културним подухватима својих сународника.

¹⁹³ *ibid.*

Посебно су, међутим, интересантне и историјски важне, посвете српским женама. Посвете књига женама нису биле толико честе код Срба. Изузетак је случај српске тршћанске заједнице, где чувени књижевници и филозофи пишу посвете равноправно и мушкарцима и женама. Ове посвете нам откривају нове значајне моменате у историји српске културе.¹⁹⁴

Посвете женама су двојаке: аутори Српкињама из Трста намењују речи захвалности и као пажљивој читалачкој публици, али и као добротинитељкама. Као што је већ претходно речено, Павле Соларић је своју књигу на два језика, француском и српском, „Мирољубац Индијски либо искуство счастливо живити" штампану у Венецији 1809, једну врсту приручника за филозофију свакодневног живота, посветио тршћанској госпођи Софији Теодоровић, рођеној Мекша. По обичају тог времена, књига је обрада текстова познатог просветитеља, мудрог политичара и књижевника, Енглеза Лорда Честерфилда (1694 - 1773). Лорд Честерфилд је био пријатељ Волтера и других француских просветитеља, а књига читаоцу наводи поуке о добрим правилима живота. Њима Соларић додаје још једну поуку: жели да читаоцима пружи могућност да побољшају своје знање француског језика и са тим циљем књигу штампа са паралелним, француским и српским текстом.

Ако је таква књига посвећена једној жени, то значи да српске жене у Трсту не само да су биле толико образоване да су говориле и читале на страним језицима, већ да су биле цењене читатељке и то, пре свега, озбиљних уџбеника и приручника, осим што су биле страствена читалачка публика књига уопште.

Период романтизма унео је другачије литерарно виђење жене. Личност жене се идеализује и она се доживљава првенствено као муза и инспирација, па аутори сада најчешће женама посвећују своја дела, а нарочито поезију. Таква је посвета коју Пушкин пише *Госпођи Ризнић*, супрузи тршћанског Србина Јована Ризнића. Њој је Пушкин посветио збирку песама. Поводом преране смрти Амалије Ризнић,

¹⁹⁴ *ibid.*

песник је 1830. године написао своју чувену тугованку „Заклињање”. Историја књижевности ову песму сматра за једну од најпотреснијих и најдирљивијих у целокупном песниковом стваралаштву, па се она налази у свим касније објављиваним збиркама Пушкинових песама.

Исте типологије је и посвета коју налазимо на алманаху поезије посвећеном тршћанској госпођи Нако рођеној Вучетић, великом добротвору на коју подсећа и спомен плоча на улазу у српску цркву Светог Спиридона.

6.3. Ко је прикупљао, куповао и чувао књижевно благо српске библиотеке у Трсту

Није познато ко је, када и како куповао књиге за ову српску библиотеку у Трсту. Само на неким примерцима се налазе имена донатора, породица богатих тршћанских трговаца. Најчешће је име Теодоровића, с обзиром да је њихова богата породична библиотека завештана библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту. Свака од тих књига носи жиг породице Теодоровић.

Неке од књига које се чувају у овој библиотеци носе печат Српске читаонице, јединог српског културног удружења које је иза себе оставило траг о свом постојању и то баш захваљујући књигама на којима је утиснут печат удружења. О Српској читаоници нема никаквих других података, осим неких штурих информација које наводи „Општи водич” (*Guida generale*) тршћанског Државног архива штампан 1939. Српска читаоница је регистрована 1910. године¹⁹⁵, а годину дана касније је преименована у Српско друштво и преселила се на другу адресу, у улицу Белини број 7.

¹⁹⁵ На адреси *Via Lazzaretto Vecchio*, 5.

Још једно име се среће на првим страницама књига у библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту, име Нићифора Вукадиновића (Задар 1874 - Трст 1944), једног од оснивача Српске читаонице. Овај парох српске цркве Светог Спиридона посветио је много времена, рада и труда заштити и конзервацији књига у библиотеци са, још у то време, много оштећења. Исписивао је руком нечитке делове и листове убацивао у књиге, некада их потписујући, а некада не. Средствима који су му били на располагању чинио је све да продужи живот књигама, сматрајући их за нежне, крхке драгоцености, незаменљиве у неговању и ширењу културе. Толико је био цењен и вољен, да се Управа црквене општине 1923. године обратила молбом шибеничком епископу да произведе Вукадиновића у чин архимандрита. Остао је на месту пароха тршћанске цркве све до смрти. Бавио се проучавањем историје српске књижевности и историјом грчке и српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији.¹⁹⁶

У универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду чувају се писма која је Вићентије Ракић писао Димитрију Руварцу (Стари Бановци 1842 - Сремски Карловци 1931).

Димитрије Руварац је завршио познату Карловачку гимназију и Богословију. Изданак је свештеничке породице, а његов брат Јован - Иларион се сматра оснивачем српске критичке историографије. Други његов брат, Коста, рано је преминуо, а био је књижевник. Трећи брат, Лазар, био је судија. Након што је извесно време провео као учитељ у разним местима, Димитрије Руварац се настанио у Сремским Карловцима.

Почео је да пише још као богослов, највише о историји српског народа, историји цркве и раду црквених сабора. Објавио је преко 1.100 радова. Поред посла библиотекара, обављао је дужност управитеља Манастирске штампарије. Уређивао је и неколико часописа. Био је почасни члан многих историјских друштава, почасни члан Матице српске и дописни члан Српске краљевске академије наука.

¹⁹⁶ Mitrovic, 176.

Димитрије Руварац је заслужан што се у архивској грађи Универзитетске библиотеке налазе неколико писама познатих тршћанских Срба: Вићентија Ракића, Стевана Ризнића, Димитрија Фрушића, Василија Бркића. Наиме, због своје тешке материјалне ситуације, Руварац је своје личне архиве и библиотеке уступао богатим велепоседницима: Јоци Вујићу и Гедвону Дунђерском, који су касније поклонили своје колекције Универзитетској библиотеци. Тако су остала сачувана ова вредна сведочанства, делићи мозаика културног памћења тршћанских Срба, без којих би он остао непотпун.

6.4. Уместо закључака

Највећи број књига у српској тршћанској библиотеци су штампане у Венецији, Бечу и Будиму. Тршћански Срби, упркос напорима које су улагали, никада нису успели да испослују царску дозволу потребну за оснивање властите српске ћириличне штампарије у Трсту. О овоме постоје сведочења почев од првих иницијатива, о којима пише још Јоаким Вујић (1772-1847) у својој „Аутобиографији“, па до последњег покушаја Петра Узелца забележеног 1873. године.

У историјском контексту целокупне српске историје, у ком је живот културних споменика и институција најчешће веома кратак, чије су две најзначајније националне библиотеке, она у Сремским Карловцима и она у Београду, потпуно биле уништене током 20. века у два светска рата, библиотека у Трсту заједно са оном у Сент Андреји код Будимпеште, представља незаобилазни део српске националне културне баштине.

Тршћански Срби, у 18. веку познати као „грчко православни Илири“, предали су историји своје културно памћење, опипљиве

трагове свога постојања и света ког су били креативни творци, сведочанства о својој способности и спремности за велике трговачке подухвате и за нов живот, потпуно другачији од оног који су оставили у крајевима свога порекла. Велики део тог културног памћења сачуван је баш у српској тршћанској библиотеци.

Осим тога, библиотека Српске православне црквене општине у Трсту садржи јединствене примерке највиших европских и светских домета људске мисли и пера. Културно благо које се у њој чува увелико превазилази границе локалног и регионалног и сврстава је у сам врх светске културне баштине.

**VII. ПРЕПИСКА: АРХИВСКА ГРАЂА И СВЕДОЧЕЊА ИЗ
ПИСАМА ТРШЋАНСКИХ**

Занимљиви су подаци сачувани у писмима које су тршћански Срби размењивали са својим савременицима. Из њихове преписке добија се мноштво информација о њиховом животу, контактима, пријатељствима, породичним приликама, обичајима, активностима и начину на који су их обављали, па се преписка појављује и као вредна архивска грађа. Преписка још једном потврђује историјске чињенице.

Осим свог историјског значаја, преписка нам оцртава духовне димензије и културни профил аутора писама и њихових саговорника. Из ње се сазнају детаљи пријатељстава тршћанских Срба са највишим представницима српске елите, како у Србији тако и широм Европе. Писма тршћанских Срба пружају податак и да су Срби увек били у тесној епистоларној вези, те да су овим путем текле не само приватне, већ и пословне, па и деликатне политичке вести.

Преписка пружа детаље о помоћи и пријатељству тршћанских Срба са Карађорђем, Његошем, Михаилом и Милошем Обреновићем, али и руским принчевима који им често долазе у посету. Мрежа тршћанских Срба и њихов удео у борби за економску и културну еманципацију српског народа укључивала је све друштвене слојеве: оне народне, високо пословне, просветитељске, али и свештеничке.

Стога се преписка тршћанских Срба поставља као драгоцену сведочење у спознајном формату значаја културног памћења тршћанских Срба у контексту националне културе. Ову тезу потврђују одабрани примери сачуване преписке истакнутих тршћанских Срба.

Вићентије Ракић, свештеник у Трсту од 1798. до 1810. године пише митрополиту Стратимировићу и 28. децембра 1806. га обавештава о крштењу у кући своје рођаке. При томе описује обичаје при крштењу у српским тршћанским породицама и каже:

„Ербо овди крштеније чини се с великом помпом чије се год дете крести, иду од куће до куће те зову на крштеније, а по крштенију сви кући, и ту часте се с росолији питоми и кафом и после компекте деле сваком.“¹⁹⁷

Росилија питоми је иначе домаћи ликер од вишања, познат је био у Задру где му је порекло. Задрани су га звали „рожољо“, а данас га познајемо као мараскино.

Димитрије Фрушић (1790-1838), познати тршћански лекар, новинар и културни радник, пише богатом земунском трговцу и добротвору Василију Васиљевићу. Сачувана су два писма која му је упутио, 17. августа 1827. године и 7. септембра 1828. године. У првом пише да је послао из милосрђа помоћ од 100 форинти у сребру Димитрију Братоглићу (1765-1831), „молеру“ и моли Васиљевића да се распита да ли је тај новац стигао. Пише му и да је добио и другог сина Душана, коме је пуних 5 месеци.¹⁹⁸ Септембра 1828. јавља: „Данас је помраченије Сунца било. Чисто ме очи болу.“ Па даље пише о дилемама које има поводом предстојеће женидбе. Жали што је Васиљевић изгубио кћер и каже: „И овде су те биле болести по децама. Мени су случајеви ти, који и сад подпуно трају, досада срећно испалили.“¹⁹⁹

Једно друго писмо, опет упућено Васиљевићу у Земун, показује да су се преко Трста обављале многе новчане трансакције. У писму које из Цетиња шаље 2. јуна 1849. Петар II Петровић Његош, владика захваљује Васиљевићу што је у његово име дао капетану Јанковићу суму од 150 цесарских дуката, па их шаље преко Михаила Вучетића из Трста.²⁰⁰

Из писама се сазнаје да се у Трст одлазило и ради набавки. Јован Паликућа тражи из Трста обавештења од митрополита Стефана

¹⁹⁷ Архивска збирка Универзитетске библиотеке (у даљем тексту Архивска збирка УБ), сигнатура Ибр. 1164.

¹⁹⁸ Архивска збирка УБ, Ибр. 1181.

¹⁹⁹ *ibid*, Ибр. 2746.

²⁰⁰ *ibid*, Ибр. 1156.

Стратимировића о томе шта треба да набави за потребе „Карловачког гимназијума“. Писмо је упутио 2. јуна 1803. године.²⁰¹

Стеван Ризнић, богати и угледни трговац, 1. септембра 1802. пише из Трста „екселенцији“ (митрополиту Стратимировићу) и извињава се што раније није одговорио на писмо. Објашњава му зашто живи међу Италијанима, па каже да је упркос томе остао Србин, и по роду и по обичају. Ризнић потом изражава жељу да се са митрополитом састане ради неког пословног договора.²⁰²

Свештеници Српске православне цркве Јован Ђаковић и Николај Медаковић пишу своје архиепископу у Плашком о посети руског принца Михаила Павловича Трсту и српској цркви. Писмо носи датум 28. април 1819. године. У писму наводе где је принц био, са ким се видео и шта је рекао. Тако се каже да је принц обишао цркву и олтар и рекао да је задовољан оним што је видео и да му се све допада. Принцу је том приликом показано и сребрно кандило које је његов отац Павле био поклонио цркви, када је, приликом путовања по Италији, кроз Трст прошао са супругом.²⁰³

Прота Марко Славинић из Глине, пише 8. марта 1845. плашком епископу поводом неког епископског дома који је подигнут за време епископа Лукијана Мушицког, а ради чега су скупљани добровољни прилози од свештенства и тршћанског општества.²⁰⁴

Из сачуване преписке се сазнаје и да је у Трст долазио и кнез Михаило Обреновић, као и о његовом блиском пријатељству са тршћанским Србима. О овоме сведочи и писмо које из Беча, 18. марта 1854. (30. марта по новом календару), Михаило Обреновић пише свом оцу Милошу. У писму Михаило оцу јавља да је дошао у посету „нашега Опуйћа из Триеста син“ и донео писмо од свог оца и да „полази за тамо и управо к вама“. Опуйћ преко Михаила шаље поруку и моли кнеза Милоша да за њега код кнеза Горчакова, кога Михаило познаје „већ од много година као ваљана и поштена Србина“,

²⁰¹ *ibid*, Ибр. 2594.

²⁰² *ibid*, Ибр. 2725.

²⁰³ *ibid*, Ибр. 2448.

²⁰⁴ *ibid*, Ибр. 441.

издејствује дозволу да извезе Дунавом своје четири лађе са храном. Михаило пише оцу да Опуйћа „милостиво примите и ако је могуће у његовом предузећу да му помогнете, чему би се ја одвећ радовао, опомињући се свију ониј обвезателни услуга које ми је његов отац указао за време мога у Триесту бавлења."²⁰⁵

У писму Димитрију Руварцу од 10. априла 1926. године, Никифор Вукадиновић изражава жаљење што тршћанска црквена библиотека није сачувала сва дела Вићентија Ракића, иако је он у Трсту провео преко десет година.²⁰⁶

Из писма од 16. фебруара 1928. године, Вукадиновић пише о помоћи тршћанских Срба, на коју су одувек могли да рачунају Срби и Грци, ма одакле били:

„Такових путујућих калуђера, и грчких и српских, било је вазда у Трсту. Сем тога, ко се све и иначе није обраћао за помоћ нашој Општини! А обраћати се тада српској Општини у Трсту, значило је обраћати се нашим појединим Србима овде. Сем две-три онда мале зграде, наша општина је била упућена на дарезљивост појединаца, који су на првом месту морали издржавати и њу саму. Да и не помињем ондашње неке наше српске књижевнике, које су наши помагали, давало се и иначе много и у разне сврхе. Да поменем нешто. Годину пре, 1806. 7. августа, Карађорђевог Управни савет беше се обратио молбом Трстанцима за новчану помоћ, пославши у трст Аврама Лукића и Јеремију Гагића. Ти изасланици предали су, или те исте, или почетком идуће године, Карађорђу у логору код Топчидера 12.750 форината. Како је Аустрија крајем 18. столећа и даље била у непрекидном рату, и наши су, као и друге народности, сваке године купили међу собом Ратни допринос држави. Тај је допринос био тобоже добровољни; али давати се морало. Казаћу Вам шта су наши дали само год. 1807; дали су форинти 1759.52. Поменућу још нешто: наши су овде скупили за сиромаше у Општини у априлу 1807. форината 642, а у децембру форинти 737. Ово неколико примера довољно је да

²⁰⁵ *ibid*, Ибр. 926.

²⁰⁶ *ibid*, Ибр. 50.

вам покаже како су цепови наших Срба овде и сувише били изложени свакојаким напастима, а да би онај грчки архимандрит године 1807. баш оберучке морао бити примљен од наших овде! А ипак су дали и њему. У Додатку Старог архива нашао сам једну цедуљу: 'Милостиња за александријског архимандрита 1807'. Видим да се скупило 122 форинте, а башка је дао још 100 форинти Илија Јанковић, дакле, укупно 222 форинте."²⁰⁷

Иначе, Аврам Лукић који се у писму помиње био је члан Правитељствујушчег совјета из времена Првог српског устанка, родом из Заблаћа, а Јеремија Гагић (Притока код Крагујевца - Венеција 1856) је био други секретар Правитељствујушчег совјета.

Укупно је сачувано тридесет писама Никифора Вукадиновића упућених из Трста Димитрију Руварцу. Писма датирају од августа 1912. па до јуна 1928. године.

Ова писма, препуна информација о публикацијама и грађи која се чува у црквеној општини у Трсту, о раду тршћанског пароха српске цркве, драгоцени су извори о културном животу тршћанских Срба и детаљима потврђују, допуњују и уобличавају њихове биографије и дела.

²⁰⁷ *ibid*, Ибр. 51 (речи су подвучене у оригиналу - н.п.)

**VIII. СРПСКО НОВИНАРСТВО ИЗ ТРСТА У КАЛИФОРНИЈУ:
ВЕЛИМИР ЂЕЛОВИЋ**

Трст је био центар у коме се, између 18. и 19. века српска култура формирала и развијала, али из кога се и ширила до свих крајева света. Потврда томе је домет српског новинарства, који је из Трста досегао све до Калифорније. Српска култура је, при томе, често била испред свог времена и друштва. Колико је српска тршћанска култура предњачила у односу на друге европске културе, сведочи и податак да је зачетник италијанског новинарства у Америци био тршћански Србин Велимир Ћеловић.

Мало је позната чињеница да је у Трсту одрастао и школовао се први истакнути српски новинар у Калифорнији, зачетник и утемељивач српског новинарства у Сједињеним Америчким Државама, Велимир Ћеловић. Образован и полиглота, средином 19. века укрцао се на брод и кренуо у Калифорнију, где му је живео стриц Илија Ћеловић, један од најугледнијих трговаца пића у Сан Франциску.

Иако Србин, Велимир Ћеловић је испрва више био укључен у развој италијанског, него српског новинарства у Калифорнији, па се истовремено води и као зачетник италијанског новинарства у Америци. Било је то у време када је „златна грозница“ била у пуном јеку, па је италијанских уселјеника било много више него српских, али школованих италијанских новинара међу њима скоро да и није било. Тако је овај Србин тршћанске школе и културе учинио прве кораке и у италијанском новинарству са оне стране океана.

Као што је већ речено, Велимир се школовао у Трсту, где је дошао из родног Рисна, па је у Сан Франциско стигао са одличним знањем италијанског и одмах по доласку, 1859. године, покренуо је прве италијанске новине у Сан Франциску „L'Eco della Patria“. Велимир Ћеловић је истовремено био и организатор и уредник овог листа, а касније је дуго година уређивао, такође у Сан Франциску, још једне италијанске новине, „Voce del Popolo“.

Многи српски емигранти у Америку, допловили су овамо из Трста, где је живела моћна српска трговачка заједница. Први српски усељеници су се настањивали у истим четвртима Сан Франциска и других градова у Америци са Италијанима, који су већином били пореклом из северне Италије. Мацини, Гарибалди и италијански национални препород су имали јак утицај на развој спознаје српског националног идентитета током 19. века.

Баш је у овом окружењу српско новинарство у Америци видело своје почетке. Следећи пример бројнијих италијанских досељеника, а са жељом да сачувају свој национални идентитет, Срби су у Сан Франциску убрзо после Италијана основали своје новине.

Прве новине на српском језику у Северној Америци настале су, дакле, у Сан Франциску 1870. Покренут је, уз стручну помоћ Велимира Ћеловића, лист „Славјанин“ који је укључивао и чланке на руском и на енглеском језику, а финансирало га је Грчко-руско-славонско православно добротворно друштво, основано 1864, у ком су Срби чинили већину. Одмах потом, основано је Руско и Панславенско добротворно друштво чији је први председник био карловачки ђак, родом из Стоног Београда²⁰⁸ код Будимпеште, Ђорђе Шагић.

Животни век „Славјанина“ био је кратак, годину - највише две. Али, његова појава је изазвала пажњу и у далеком Београду, па су новине имале претплатнике и у Србији. Ове новине биле су поготову популарне међу Србима у Далмацији и у Херцеговини. Комуникације су међу Србима функционисале и преко океана, захваљујући поморским линијама које су непрекидно саобраћале преко Трста. Баш као што су из Сан Франциска српске новине редовно стизале у Трст, исто тако су и листови из српских крајева редовно стизали у Америку. Познато је да је задарски „Српско-далматински магазин“ бројао 30 претплатника у Сан Франциску.²⁰⁹

Убрзо су српски досељеници основали и прво своје литерарно и добротворно друштво у Калифорнији. Било је то Српско-

²⁰⁸ Данашњи мађарски град Szekesfehervar.

²⁰⁹ Српско-Далматински Магазин, XXVIII, Задар, 1869, 210.

црногорско литерарно и добротворно друштво, основано 2. маја 1880. године. Имало је 8 оснивача: шесторица су били Срби из Боке (Антоније Вукасовић, Јован Јововић, Јован Павковић, Крсто Гопчевић, Раде Беговић и Владимир Јововић), један из слободног дела Црне Горе, Ђуро С. Мартиновић и Србин из Војводине Михајло Рашковић. Друштво је међу примарне активности ставило успостављање контаката и сарадњу са српским новинама, у чему је опет Велимир Ћеловић имао важну улогу. Успостављена је сарадња са листом „Српска зора“ из Беча, са листом „Исток“ из Београда и са листом „Глас Црногораца“ са Цетиња. Друштво је 1893. године основало и Српски дом са читаоницом и библиотеком. Дом је био језгро литерарних и друштвених активности, а његове зидове је, између осталог, красио и портрет владике Петра Петровића Његоша коју је насликао баш Велимир Ћеловић.²¹⁰

Три године касније, 1893, појављују се, опет у Сан Франциску, два српска листа. После „Славјанина“ са страницама на више језика, сада је реч о новинама на искључиво српском језику. Прве су биле „Србин - Американац“. Почеле су да излазе маја 1893, а уређивао их је Божо Гопчевић, рођени Бокел и изданак чувене српске тршћанске фамилије Гопчевића. У Америку је стигао почетком 1870-их година и придружио се рођацима у Њу Орлеансу, одакле се убрзо преселио у Сан Франциско. Као и многи други младићи, први српски досељеници у Америку, провео је извесно време радећи као рудар у Невади. Божо Гопчевић је био брат Крста Гопчевића, једног од оснивача Српско-црногорског литерарног и добротворног друштва. Крсто се убрзо из Сан Франциска преселио у Чикаго и тамо покренуо сатиричне новине под називом „Мјера“.

Рану штампу на српском језику у Америци више су красили идеализам и добре намере него параметри журналистике и новинарског стила и умећа. Прве српске новине у Америци биле су прилично примитивне за европске стандарде, али је вредно запазити

²¹⁰ Nicholas V. Vucinich. *Literary activities among San Francisco Bay Area Serbs 1878-1918* in *Serbian Studies*, vol. 2, no. 2-3, Spring/Fall 1983, 79-88.

следеће: да су, пре свега, примарну улогу у покретању и ширењу новинарства, и међу српским и међу италијанским усељеницима у Америци, одиграли Срби, посебно они који су стигли овамо из Трста, који су се у Трсту школовали или тамо одрастали и радили. Друго, важно је рећи да су новине и новинарство одиграле велику улогу у одржању и јачању српске заједнице у Америци. О томе сведочи и податак да је већи број српских новина у то време излазио у Америци, него у било ком другом крају света у ком су Срби живели, с изузетком Краљевине Србије.

Како је приближно 40% Срба живело изван српске државе, српска заједница у Америци представљала је значајан, иако нешто периферан центар српског националног и културног живота у годинама које су водиле ка стварању југословенске државе. Српска колонија из области залива Сан Франциска, била је деценијама један од водећих и најразвијенијих центара српског књижевног живота у Америци.

Сама имигрантска литература из ових крајева била је безначајан фактор у развоју српске националне књижевности, али књижевне активности Срба емиграната, које су захваљујући снажном српском центру у Трсту биле у тесној и непрекидној вези са својим сународницима у свим крајевима света, биле су кључне у развоју српске националне свести. Српска имигрантска штампа и књижевност могу такође да се виде и као ехо српских националних и интелектуалних праваца, који нису нужно увек могли слободно да се изражавају у српској штампи у Европи, често под притиском немилосрдне цензуре аустроугарских власти.

**IX. ЧУВЕНЕ СРПСКЕ ТРШЋАНСКЕ ПОРОДИЦЕ У ИЗГРАДЊИ
СРПСКЕ КУЛТУРЕ**

*Non omnes moriar**

* *Неће све моје умрети.* Хорације, *Оде*, III, 30,6. Дословни превод: *Нећу сав умрети.*

9.1. Однос историје и памћења као епистемолошког језгра културе сећања на примеру чувених српских тршћанских породица

Не пишу само историчари историју, већ и многи појединци својим животним путевима. Однос садашњице и прошлости замршен је и узајаман. Потребне садашњице намећу слике прошлости, али и слика прошлости повратно делује на актуелне процесе.²¹¹

Прошлост није непомицна, нити статична, па је за разумевање слика из прошлости потребан динамичан и сложен филозофско-историјски и социолошки оквир. Још су Стари Грци говорили да је слеп онај који све види, тј. да је потребан оквир и критеријум разликовања важног од споредног, трајног од ефемерног.²¹²

У социолошком смислу, организовано друштвено памћење није голо складиштење искустава из прошлости. Памћење мора бити најпре уобличено, јер је посредовано језиком, симболима и друштвеним и културним склопом. Памћење обликовано у структуру симбола погодну за преношење, склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, организује га и успоставља склад у прихватању и тумачењу света. При томе, треба раздвојити памћење, као „складиштење“ садржаја прошлости, од „сећања“, тј. актуализовања сачуваних садржаја. Сећање је захват у прошло увек из нове садашњице. Памћење је смишљени однос према прошлости, везан за друштвене апарате који кодификују, организују, чувају и преносе садржаје из прошлости. Колективно памћење, при томе, представља интеграцију различитих личних прошлости у једну заједничку прошлост кроз спој и сукоб службене политике сећања и приватних

²¹¹ Куљић, 2006, 5.

²¹² *ibid*, 7.

сећања, те тиме формира културу, веровања и вредности јавног и приватног живота једне друштвене групе.²¹³

Ово се очито види на примеру одражавања животних путева сваке од чувених српских тршћанских породица на формирање и креирање српске националне културе и њене културе сећања, као осмишљеног односа према прошлости и конструктивног става према прошлим искуствима с обзиром на садашњост и будућност. Живот и делање моћних породица тршћанских Срба непосредно је и свеобухватно условило креирање српске националне културе: својом финансијском подршком, међународним политичким упливом, брачним и породичним спонама, форсирањем ширења националне културе и њеног напретка уношењем модерних светских културних трендова, итд. Свака од ових моћних српских породица имала је различит и специфичан, али циљани утицај на формирање српске националне културе и националне свести, засебно или у синергији са другим српским тршћанским породицама.

Истовремено, препондерантна финансијска и културна присутност српских породица у другом по значају граду Аустроугарске царевине, неминовно је утицала и на формирање специфичног културног и националног идентитета тршћанске средине, која је још и данас непобитна. Тиме се потврђује основна хипотеза студије да јак културни идентитет мањине снажно утиче, обликује и усмерава друштвена кретања свог већинског окружења, преносећи у нову средину вредности властитог културног памћења.

Тај утицај самосвесног културног идентитета тршћанске српске заједнице је из Трста, заједно са оним који је полазио из Беча, даље текао и ширио се разгранатим путевима густе европске мреже српског идентитета, подстичући националну самосвест расејаних Срба, али и јачајући основе националног и културног развоја матице, младе српске кнежевине. Ово је потврда још једне основне претпоставке студије да, у кризним ситуацијама, а посебно у случајевима губљења веза са матицом, долази до померања културних кругова, па се

²¹³ *ibid*, 8-9.

културна средишта пребацују из матичног центра на периферију и одатле, из расејања, руководе и усмеравају развојем националне свести. Духовни простор прелази географске границе матице и национални идентитет препознаје се не више географски, већ духовно. При томе, све расположиве снаге српског културног идентитета у расејању: финансијске, породичне, политички утицаји, формирање и јачање образовања и образовних институција и тако редом, усмерене су на јачање културне самосвести и националног идентитета.

Очити пример оваквог утицаја је тршћанска Палата Гопчевића, чија фасада са своје четири митске статуе јасно одражава глорификацију културног памћења српског национа. Истоветног је значења и пример Кристифора Шкуљевића који покушава да купи две палате у самом центру града са намером да их сруши, да не сметају погледу на велелепну српску цркву. То је случај и напора Драга Теодоровића, који купује на стотине нових српских књига и часописа да би их поклонио библиотекама и школама, уверен у снагу књиге, и писане речи уопште, у промовисању и ширењу српске националне културе. Драго Поповић из Трста својим пријатељским и политичким контактима јача везе Гарибалдија и Мацинија са Србијом. Ту је и Даринка Квекић, која високу европску културу стечену у родном Трсту, преноси и уграђује у црногорски српски културни миље, или богати тршћански трговац Јован Ризнић, велики мецена српске културе који, из Одесе, омогућује Сими Милутиновићу да напише и штампа "Србијанку", али са српском културом упознаје европску културу елиту. Сам његов дом, ма где он боравио, је стедиште тадашње европске, културе, а његова прелепа супруга Амалија, кћер банатског српског племића, највећа је муза славног Пушкина.

Историјат чувених породица тршћанских Срба, међутим, истовремено може да буде и пример релативизма у употреби колективног сећања и утилитаризма: заборавља се оно што је за владајуће групе без користи. Наиме, у периоду формирања италијанске државе и уједињења, владајући политички фактор је поставио другачију, својим циљевима сврсисходну скалу вредновања, која се

одразила и на културу сећања. Односно, како то каже Тодор Куљић, „промена услова, променила је и сећања, па се преко ноћи лако и заборавља.“²¹⁴

За социологију сазнања важан је плански заборав, *damnatio memoriae*, чије корене налазимо још у Старом Риму. Термин означава однос памћења и историје, а најчешће се ради о политички мотивисаном брисању сећања на личности и збивања. Постоји више стадијума планског заборава: од бруталног разарања сећања статроримског *damnatio memoriae* које је значило: уништење споменика, имена у јавном и приватном животу, брисања епитафа, прећуткивања имена, забране гробних почести, годишњица и другог, до суптилног наметања заборава фаворизовањем туђе, другачије културе памћења (обично већинске), дакле до другачије селекције сећања (културне политике).

Италијанска држава на прелому 19. и 20. века проширена новим територијама, тражила је нову, властиту слику националног јединства. Различитом скалом вредновања и одабира сећања, културно памћење српских тршћанских породица је потиснуто, утопљено у нову форму и означено не више као српско, већ као специфичност региона. Тиме постаје потпуно разумљиво што нико од Тршћана у имену Гопчевића данас не препознаје чувену српску тршћанску породицу, већ га идентификује као назив једне од најчувенијих градских зграда. Или пак као име чувеног тршћанског лекара. Шта и кога представљају статуе на префињеној, надалеко чувеној фасади Палате Гопчевића, сигурно је да се данас ретко ко запита. Поражавајућа је, међутим, чињеница да чак ни од данашњих Срба скоро нико не би знао да одговори на то питање.

Ово је, са своје стране, потврда још једне претпоставке у предмету студије, односно да, што су друштвене групе мање и у ситуацијама већих друштвених потреса и миграција, раздвојени од матице и у окружењу већинског народа, мањинске етничке групе по правилу не успевају да одрже и сачувају своје културно памћење и

²¹⁴ *ibid*, 130.

идентитет, па се асимилију, губе и нестају. Ништа тршћанским Србима није могло да надомести непостојање било каквог друштвеног или културног апарата, јединог у стању да, кроз своје процесе, кодификује, ускладишти, сачува, негује и развија њихову нагомилану културну баштину, да задржи и разграна њихово културно памћење.

Историјат породица тршћанских Срба се при томе поставља као нужни спознајни чинилац српске националне културе и идентитета, будући да је однос историје и памћења епистемолошко језгро културе сећања. Премда садржински шира, култура сећања одређује историјску културу. Историјска култура је начин на који друштво опажа властиту прошлост. То је идејна целина у којој је присутно историјско знање о једном друштву, па је историјска епистемологија чувених српских тршћанских породица незаобилазни елемент у тумачењу српског културног памћења. Без памћења не бисмо могли замислити време: памћење је садашња прошлост и противник незадрживе пролазности.

9.2. Историографски приказ породица тршћанских Срба

Прве две „илирске“²¹⁵ породице стигле у Трст, како су аустроугарске власти називале своје српске православне поданике из Војне крајине, па тај апелатив проширили и на све остале чланове

²¹⁵ Током 17, 18. и све до друге половине 19. века, у Аустрији и у Француској се за Србе користио назив „Илири“, по античкој традицији која их означава као „народ дошао из Илирије“. У Аустрији је чак званични назив за Србе неко време био „Илири“, а српски језик се звао „илирски“. Наполеон је почетком 19. века формирао тзв. Илирске провинције које су ишле од Љубљане и Трста све до Дубровника. Повлачење Наполеона са ових простора поклала се са рађањем политичких покрета хрватског препорода названог „Илирски покрет“. Тако се данас у Хрватској тежи да замени значење речи „илирски“ са „хрватским“ и „Илира“ са Хрватима, док је у прошлости ова реч означавала народ православне вере. Чињеница је и да се први Статут српске православне црквене заједнице у Трсту из 1792. године зове „Статути и правила народа и братства Илира“.

малих српских трговачких колонија у Бечу, Будиму и другим мањим местима, били су Војновићи и Куртовићи.

Гроф Јово Војновић доселио се у Трст из Херцег Новог и у граду се стабилно са породицом настанио 1750. године, преневши у Трст пословање, капитал и лађу. Племићку титулу добио је од Венецијанске републике и у тршћанском амбијенту се врло брзо прочуо као човек који се није либио да у трговачким подухватима употреби силу. Његов братић Димитрије, чије се име такође чита на списку чланова тршћанске Српске православне црквене општине из 1762, био је познат као „овлашћени гусар“, што је вероватно био једини случај у поморској историји царевине.²¹⁶

Из Требиња се 1748. године у Трст доселио Јово Куртовић, трговац скромног порекла. У Трсту је пословао још од раније и неко време је био једини херцеговачки трговац на тршћанском подручју. Његова браћа, иако чланови локалне верске заједнице, на кратко би га посећивали и одлазили у породичне канцеларије по Средоземљу и централној Европи. Јову Куртовићу се 1753. године придружио земљак Цветко Јовановић, а нешто касније су се из Сарајева у Трст доселила браћа Ризнићи, Дамјан и Јован. Тако ће остати све до око половине '60-тих година, када ће из Требиња кренути малобројно, али непрекидно досељавање у Трст.

У то време, Требиње није било неки трговачки центар, већ мали утврђени град са турском војном посадом и по којом занатлијском радњом. Међутим, у близини је био Дубровник, па су се каравани трговаца из Сарајева редовно заустављали у утврђеном Требињу. Тако је трговина и тамо почела да се развија. Из Дубровника у Трст роба се даље превозила бродом. Трговина је цветала, па су сарајевски Срби постајали све бројнији и богатији. Тако је Сарајлија Јован Ризнић први у Трст, у који је друго братство породице Ризнића већ допремало дуван, довезао своју робу копненим путем, а после неколико година одлучио да се у Трсту и настани. Неће проћи више од неколико

²¹⁶ Ugo Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine: Del Bianco Editore, 1992, 68-71.

деценија, а Трст ће постати право стециште Срба, не само у економском погледу, већ и у културном. Духовност коју су тршћански Срби стављали у исти ред и равноправно по значају и вредности са економијом, учинила је да Трст већ крајем 18. века постане један од најзначајнијих центара српске културе кроз који ће проћи скоро сва имена српских просветитеља. Сви ће они овде стећи и собом понети нова знања, а многимима ће Трст и његова српска заједница, пре свега оличена у српским тршћанским породицама, бити и остати сигурно упориште, топло уточиште и сигурни пријатељски ослонац, али и одскочна даска за нова освајања.

Српска заједница у Трсту била је малена у односу на остале, али је дала много чувених људи.

9.2.1 Куртовићи

Легендарни пионир српског светског пословања, Јово Куртовић, један је од првих Срба који се из родног Требиња доселио у Трст. Скромно порекло није му била сметња да се за кратко време афирмише и постане један од најзапаженијих пословних људи Хабзбуршке царевине. Човек племенит, великог ауторитета, славни трговац, куражни морепловац, први је у свету, 1782. године, успоставио директну поморску везу између Европе и Америке, када је са Флананцем Ферпортоном (Verpoorten) купио и опремио лаки једрењак назван „Американац”.²¹⁷ Товар се састојао од кованог гвожђа из Корушке, пољопривредног алата, усољеног меса, воска, чешких тканина, ракије, ликера и фурланских вина. Прва пловидба обављена је између Трста и Филадельфије, само неколико месеци након што су се октобра 1781. последње енглеске трупе предале америчким

²¹⁷ Медаковић и Милошевић, 24.

побуњеницима, дакле знатно пре мировног уговора који ће бити потписан две године касније у Версају.²¹⁸

Пошто је истоварио робу у лукама Балтимор и Филадельфија, једрењак се у Трст вратио са партијом дувана и кожа, чему су се прикључили производи из карипске области: кафа, шећер и зачини. Мало касније су истим путем кренула још два једрењака са сличним теретом, али се Куртовић повукао из посла: двољно му је било што је био први у том подухвату.²¹⁹ Такав је био Јово Куртовић, човек велике храбрости и иницијативе, спреман да се изложи ризику и прихвати последице.

Он је и на овом пољу био пионир, јер је почетак редовног поморског саобраћаја с Америком представљао битну етапу у развоју луке и трговине у Трсту, антиципирајући његову европску и светску улогу. Не само да је то била прва директна поморска трговинска линија Европе са Америком, већ је довела и до формирања у Трсту 1799. године и једног од првих америчких конзултата у Европи.

Јово Куртовић је један од утемељивача новог, лучког, трговачког Трста, најзначајније луке аустријског царства. Прича се да је Јово Куртовић у тршћанској луци пословао још од 1737. године. Постао је аустријски поданик 1763, а прву лађу је купио 1766. године. У исто време, Јово Куртовић је располагао целом флотом унајмљених бродова које је касније откупио.

Имао је браћу Александра и Максима, Стевана и Риста, Цветка и Лазара и сестру која је остала у Требињу. Флота Јова Куртовића крстарила је од Смирне и Чешме у Турској до Амстердама, преносећи робу између пословница којима су управљала два Јовова брата, Стеван и Ристо, наизменично путујући између Трста и Леванта, док је трећи брат робу усмеравао копном свуда по Европи и водио пословнице породичног предузећа у Бечу и Прагу. У Трсту је стабилно живео само Јово. Иако чланови Српске православне црквене општине,

²¹⁸ A. Ara e C. Magris, 13.

²¹⁹ Babudieri, Fulvio, *Industrie, commerci e navigazione a Trieste e nella regione Giulia dall'inizio del settecento ai primi anni del novecento*, Milano: Giuffrè Editore, 1982, стр. 203. О овоме и Медаковић и Милошевић, 24.

Јовова браћа су због послова ретко долазила у Трст, раштркани по осталим стратегијским тачкама европских и блискоисточних тржишта: Бечу, Прагу, Одеси, Смирни.²²⁰ Централно седиште компаније се налазило у Трсту, одакле се трговало широм Европе и света. Јово Куртовић није био само способан трговац, него и бродовласник. За њега се говорило да је први у својој флоти запослио капетане пореклом из Боке Которске.

Богатство Јова Куртовића вртоглаво је расло. У пореском регистру тршћанске луке из 1780. године²²¹ је записано да су Срби власници осам лиценци поморских капетана, свих осам издатих на име Јова Куртовића, за исто толико бродова у његовом власништву. На истом месту је забележено и да је „током последњих годину и по дана, Јово Куртовић извезао својим бродовима робе, у свом власништву, у вредности од 1.139.747 форинти, те још за 197.386 форинти по туђем налогу.”

Јова Куртовића и браћу ништа није могло ни да заплаши, нити да заустави. Из санитарних регистара тога времена²²² види се да су упловљавали и испловљавали из лука забрањених због епидемија, одакле су у Трст доносили огромне скупоцене товари памука и сушеног воћа. Да и недозвољени начини пословања и трговине са Левантом за Куртовиће нису били неуобичајени, сведочи и једно писмо из 1780. Пише га аустријски амбасадор у Цариграду извештавајући владу о дешавањима, па каже да му је извесни Куртовић, тршћански трговац настањен у Смирни - реч је о Максиму, Јововом нећаку - понудио новац да би га митом навео да ургира код Порте, како би добио дозволу да са товаром уља исплови из Смирне за Трст.²²³

Углед и богатство не доносе, међутим, увек и удобности, па је Јово Куртовић током друге Наполеонове окупације Трста зиму

²²⁰ Медаковић и Милошевић, 21.

²²¹ Државни архив у Трсту, Централни државни регистар, б. 68.

²²² *ibid*, „Specifica delle Merci arrivate in questo Porto franco dalle Parti interdette del Levante alla Consegna degli'Illirici domiciliati e non domiciliati" од 1. јануара 1779. до 10. маја 1780.

²²³ Traian Stoianovich, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, in *The Journal of Economic History*, XX, 2. June 1960, 285.

1805/1806. провео у затвору тврђаве са још деветорицом највиђенијих тршћанских трговаца, заточених да би као таоци гарантовали исплату ванредно уведеног и изузетно високог ратног пореза. Међу десеторицом талаца, уз Јова Куртовића била су још двојица Срба: Стеван Ризнић и Ђорђе Теодоровић.

Првак тршћанских Срба 18. века, Јово Куртовић је био и највећи донатор српске православне цркве Светог Спиридона у Трсту, највеће а по многим и најлепше српске православне цркве у расејању. Више пута је био биран за председника (гувернера) не само српске, већ и грчке црквене заједнице.

Свој дом, *Палату Куртовића*, саградио је 1777. године, на Каналу Гранде, у најстаријој градској четврти у самом срцу града, познатом под именом Терезијана. Реч је о истинској палати између српске цркве Светог Спиридона и трга Понте Росо. Она је требало да буде симбол, *тако рећи потврда његовог успеха на трговачком пољу*.²²⁴ Али њена изградња није представљала личну егзибицију самог Куртовића и његових задивљујућих трговачких подухвата. Пре је имала циљ да прикаже моћ и уз велике жртве стечени углед *илирске нације*, српске заједнице, отприлике онако као што ће један век касније бити подигнута црква Св. Спиридона, статусни симбол једне мале, али јаке, елитне заједнице. Јово Куртовић свакако није био неки узор префињености: био је једноставно практичан човек којему је била битна суштина ствари, човек пун иницијативе и нових идеја.²²⁵ У овој велелепној кући је са породицом живео до смрти.²²⁶ Женио се три пута и имао доста деце која ће, на жалост, сва рано умрети. Архивски извори сведоче да је Јово Куртовић поседовао више зграда, али данас се зна само за ову која и данас стоји и лепотом краси град.

Јово Куртовић је умро 1809. године у дубокој старости. Није извршено отварање тестаментa на суду и никада се неће сазнати колико је у ствари било велико његово богатство. Велики део имања

²²⁴ Angelo Ara e Claudio Magris, *Trieste - un'identità di frontiera*, Torino: Einaudi, 1982, 17.

²²⁵ Медаковић и Милошевић, 21.

²²⁶ Mitrovic et al., 222-225.

оставио је сестри у Требињу, браћи и њиховој деци. Богате легате поделио је српским школама, српској тршћанској цркви Светог Спиридона, сиромашнима. За универзалног наследника одредио је унука Максима²²⁷ који неће поћи дединим стопама. Максим Куртовић је продао компанију и живео лагодним животом велепоседника и виђеног члана српске тршћанске заједнице.

9.2.2. Гопчевићи

Једна од чувених српских породица у Трсту била је фамилија Гопчевић, чији је родоначелник, Кристифор (Ристо), из Херцег Новог дошао у Трст 1805. године. Трговац и бродовласник, Ристо Гопчевић се 1806/1807. борио на страни Руса и Црногораца против Наполеонових снага у Далмацији и својом корветом "Амореволе" истицао се војним успесима.²²⁸

Оженио се Софијом Квекић и са њом је изродио три сина: Јована, Спиридона и Ђорђа и близанце, Марка и Катарину. Срећа му се осмехнула и већ крајем двадесетих година поседује три једрењака и један је од најугледнијих чланова тршћанске српске заједнице. Умреће млад, већ 1827. године и иза себе оставити малу децу.

На срећу, у кући Гопчевића је живео Софијин брат Марко Квекић, уз чију ће помоћ Ристов син Спиридон (1809-1861) преузети послове и убрзо постати једна од најмоћнијих личности града.²²⁹ Послови су га водили од Трста до Русије и до Латинске Америке. Од њега је влада Аргентине 1841. године купила два једрењака и од њих формирала прву ратну морнарицу у историји ове земље, како је бележи

²²⁷ Државни архив у Трсту, Трговинско-поморски суд, б. 152.

²²⁸ Mitrovic et al., 162.

²²⁹ *ibid*, 164.

„Поморска историја Аргентине" (*Historia naval Argentina*) Теодора Каилет-Боа (*Teodoro Caillet-Bois*).²³⁰ Посредник у куповини био је поморски капетан Спиридон Вукасовић.

Оба брода била су саграђена у ријечком бродоградилушту, у Мартиншчици, по наруџбини Симеона Гопчевића. Био је то најпре једрењак „Цар Лазар" који је Спиридон аргентинској влади продао за 200.000 форинти, брод носивости од 332 тоне и наоружан са 24 топа, одмах проглашен за адмиралски брод под именом „Генерал Белграно".

Други брод који је Гопчевић продао аргентинској влади био је једрењак „Рестауратор Росас". Брод је под капетаном Спиридоном Вукасовићем упловио новембра 1844. у Буенос Аирес препун дрвне грађе. Товар је одмах продат, баш као и брод који је, наоружан са 22 топа, такође ушао у службу аргентинске ратне морнарице под именом „Сан Мартин".

Године 1850, с намером да се убрзо ожени и оснује породицу, Спиридон Гопчевић је одлучио да сагради дом достојан своје моћи, угледа и богатства.²³¹ Те године је вредност имовине Спиридона Гопчевића процењена на 12,5 милиона сребрних форинти, па не изненађује што је кренуо у изградњу импресивне, четвороспратне, неоренесансне палате на обали тршћанског Канала Гранде, на тргу Понте Росо, у тада најживљем лучком делу града. Наручио је посао младом архитекти Ђованију Андреи Берлам, чија је мајка била из Котора и овај је запањено градио велелепним здањем. Истовремено, Гопчевић је саградио још једну зграду у истој улици у којој је сместио седиште компаније. Пошто је од 1847. до 1851, па потом поново 1854, био председник Српске православне црквене општине, за локацију свог дома и компаније је одабрао место у непосредној близини старе српске цркве. Сматрајући да та скромна грађевина не одражава економску моћ српских трговаца, уложио је велики напор и доста времена у

²³⁰ *ibid*, 165.

²³¹ *ibid*, 167.

припремању изградње нове, раскошне српске цркве Светог Спиридона.²³²

Трст је тада имао већ 80.000 становника и убрзано се развијао да би постао, после Беча и Будимпеште, трећи по величини и значају град Хабзбуршке монархије. Радови на изградњи Палате Гопчевића су завршени 1851. године, а резултат је здање изузетне лепоте којим се Тршћани и данас поносе. Фасада личи на Дуждеву палачу у Венецији (Palazzo Ducale), а красе је четири статуе, постављене у паровима: кнеза Лазара и кнегиње Милице, Милоша Обилића и Косовке девојке.²³³ То је зграда у којој се данас налази седиште градског Секретаријата за културу, Дирекција градских музеја, Музеј позоришта Карло Шмидл и седиште је поставки најзначајнијих изложби.

У јесен, годину дана пре завршетка градње палате, Спиридон Гопчевић се оженио Луизом Ехман (Louise Ehmman), ћерком угледног бечког архитекте. Пар месеци касније, 7. децембра 1850, гост у кући младенаца Гопчевића биће Петар Петровић Његош који ће у њихову част спевати песму која, између осталог, каже:

*Пир пирује српска кућа
а јунаг га Србин дава
ту се српски мисли, збори
ту се српском диком хори.²³⁴*

Гопчевић је био велики српски патриота. Купује муницију за Његошеву војску, а Ђурђу Стратимировићу, вођи српских побуњеника у Војводини, 1848. шаље помоћ од 1.500 пушака, 8 топова, 2.000 пиштоља, преко 15 тона барута и још много ратног материјала.²³⁵ Осим тога, познато је да је Спиридон Гопчевић четрдесетих година бесплатно делио жито становништву Боке Которске и Црне Горе, да је сваке године поклањао и 50.000 форинти за одржавање рада српских

²³² исто, 168-169.

²³³ Michela Messina, „Gopceovich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 72.

²³⁴ Mitrovic et al., 168; песма је у целини објављена у периодичњаку „Даница” 1863, 163-164.

²³⁵ *ibid.*

основних школа у тада турској Херцеговини, да је 1847. омогућио штампање првог издања Његошевог „Горског вијенца“. Априла месеца 1851. године, Гопчевић је за Црну Гору послао сандуке барута, 1600 топовских граната и шалитру, уз обећање да ће остало убрзо стићи.²³⁶

Године 1854. цар Фрања Јосиф га је одликовао орденом „Витешког крста“.²³⁷ Три пута је биран за председника Српске православне црквене општине.

Као бродовласник, на врхунцу је економске моћи, тако да у укупном бродарству Трста, па дакле и царевине, учествује са импресивних 10%. У ствари, најважнији је бродовласник једрењака у граду и то у конкуренцији великог Морпурга, Минербија, Ралија, Струдтхофа и Рејера. Међутим, нова конкуренција је „Тршћански Лојд“ који убрзано осваја тржиште својим паробродима, наговештавајући долазак новог доба и успостављања нових односа снага у поморској трговини.

Спиридон Гопчевић је био храбар и способан трговац, али га је једна ризикантна трговинска спекулација током Кримског рата довела до краха. Иако је рат већ био стварност, Гопчевић је закупио у Русији велике количине жита. Заоштравањем сукоба, жито је остало у складиштима лука Црног мора, а над његове послове, кредитиране од стране Бечке банке, надвили су се претећи облаци. На изненађење пословних људи у Трсту, Гопчевић је пао у стечај с дугом од 15 милиона форинти, а аустријска влада његову компанију ставила под принудну управу и одредила четворицу бродовласника за управитеље.

Покушао је Спиридон Гопчевић да сам реши све проблеме. Писао је свом пријатељу Илији Гарашанину, тадашњем српском министру питајући да ли би му кнез Александар Карађорђевић помогао, предлажући и облике могуће позајмице и писмо препорука за руског цара.²³⁸ Потом се лично запутио у Петроград, руском цару Александру II. Цар га је примио уз одговарајуће почести, понављајући:

²³⁶ Igor Žič, „Dva Spiridona Gopčevića, dvije tragične sudbine“, in *Sušačka revija*, 2009, broj 61, povjest.

²³⁷ Mitrović et al., 169.

²³⁸ *ibid*, 170.

Све што тражите, биће Вам испуњено. А он је тражио привилегију да му бродови буду ослобођени карантина како би добио 15 дана предности у односу на конкуренцију. Потом је из Трста испловио за Русију, узевши са собом најспособније капетане, па је у Азовском и Црном мору почео да укрцава жито. Ипак, његове комбинације нису успеле због уништених складишта и шлепова. Тако су његови бродови, иако су први упловили у више различитих лука, међу последњима напустили сидришта. Зарада од продатог жита у Француској и Енглеској, мада велика, није била довољна да санира огромне губитке.

Страшна судбина задесила га је на самом врхунцу економске моћи и друштвеног угледа. Скрхан недаћама и неуспесима, доживео је слом живаца и 1858. превезен је у душевну болницу у Бечу. Помраченог ума, у моменту нервног растројства, извршиће самоубиство 8. маја 1861. године. Исте године, стечајна комисија ће продати његов последњи једрењак. У три штура реда, тадашњи тршћански лист „Triester Zeitung” објавиће вест о смрти педесетдвогодишњег трговца који је, све до Кримског рата, био један од најмоћнијих људи Хабзбуршког царства.²³⁹

Иронијом судбине, баш тих дана, започеће градња нове српске цркве Светог Спиридона. Та грађевина, његов дугогодишњи сан, остаје као споменик за све упешне и неуспешне животне битке Спиридона Гопчевића. Иза њега ће остати млада супруга и мала деца. Нешто потом, удовица ће се преселити у Беч и преудати се, а за пар година ће 1872. и умрети. Палату Гопчевића суд ће продати на аукцији 1874. године.

Гопчевићев син Спиридон рођен је 9. маја 1855. године. Са пет година остао је без оца, а са 17 без мајке. Школовао се у Бечу и израстао у веома контроверзну личност. Широко надарен, бавио се свим и свачим успевајући да на сваком пољу привуче на себе пажњу светске јавности. Новинар, путописац, политичар, астроном светског

²³⁹ *ibid*, 173.

гласа, али у дубоком сукобу самог са собом, остаће несрећан и умрети у самоћи и у крајњем сиромаштву.

Добар део живота је провео као ратни извештач и новинар са балканских ратишта. Већ 1875. године, био је добровољац у босанско-херцеговачком устанку, као и у црногорско-турском рату. Овај полиглота, светски и европски човек из доба романтизма, посветио се историјским, географским, војничким и морнаричким студијама, при чему је показао невероватну свестраност, ширину ума и интелект који му је омогућио да, поред осталог, научи течно да говори и пише чак 14 језика. Живео је на свим меридијанима, па чак и у Сан Франциску, обишао је цели свет, написао огроман број књига.

Спиридон Гопчевић је помагао српски народ и писањем и дипломатијом, где год да је био. Једно његово запажање о проблему Србије у доба Обреновића указује на поделе узроковане постојањем бројних партија, због чега Срби и Србија губе, јер су им партијски интереси скоро увек пречи од националних, проблематика која је и данас актуелна.

Био је српски аташе у Берлину, када изазива подозрење својим војно-техничким радовима о значају торпеда, у време када се такво наоружање тек појавило. Године 1887. делује у Берлину са задатком да популаризује политику Јована Ристића, министра спољних послова, а потом и председника владе Србије. Био је и аташе Краљевине Србије у Бечу од 1887. до 1890.

Седамдесетих година 19. века је боравио у Црној Гори и израдио први урбанистички план Цетиња.

Написао је многе књиге: „Црна Гора и Црногорци“, „Историја црногорско-турског рата 1876-1878“, „Горња Албанија и њена лига“, „Србија и Срби“, „Историја Црне Горе и Албаније“.

Његова књига „Стара Србија и Македонија“ написана 1888. током путовања по Македонији, спада у једну од најређих и најтраженијих српских књига и истински је етнографски драгуљ. У њој се детаљно описује становништво тог подручја од Скопља до Солуна, те од Приштине до Верије, обичаји српског народа на том простору,

наводе се разговори које је водио са локалним становништвом, исповести Срба и Цинцара, те политике и покушаје исламизације, булгаризације и албанизације истих, пре свега уз помоћ организације „Сионских ћери" која је финансирана споља, отварање бугарских гимназија за „описмењавање" српског становништва, притиске на одрицање од слављења крсних слава и слично. Гопчевић је после рада на терену установио етнографску карту тог краја и унео 2.000 нових термина који су раније били аустроугарског порекла. Увек је инсистирао на објективном приступу у проучавању. Књига у два тома је прво објављена на немачком језику, а потом убрзо и на српском, у преводу Милана Касумовића. Прво издање на српском језику штампано је 1890. у „Парној штампарији Дим. Димитријевића" у Београду, садржи 70 оригиналних слика (12 табли, 2 дупле слике, 56 слика у тексту), статистичке табеле и ентографску карту.²⁴⁰

Оженио се богатом аустријском племкињом Франциском Прасковић са којом се 1893. године сели у Мали Лошињ, а на крову виле у којој су живели, убрзо је саградио астрономски обсерваторијум. Предмет његове пажње у наредним годинама су Месец и планете Венера, Марс, Јупитер, те Сатурн са својим прстеновима. Под псеудонимом Лео Бренер објављује бројне студије о својим истраживањима у најпризнатијим стручним часописима тог времена.²⁴¹ По његовом псеудониму чак, добио је име и један од највећих кратера на видљивој страни Месеца. Толики је био Гопчевићев допринос астрономији, да је његов пријатељ, чувени немачки астроном Филип Фот (1867-1941), у знак захвалности овај простор на земљином сателиту назвао именом којим се, као астроном, Спиридон Гопчевић потписивао: „Бренер". Обсерваториј у Малом Лошињу био је први у Хрватској.²⁴²

Коју годину касније, Спиридон Гопчевић одлучује да се пресели у Сједињене Државе, па се 15. априла 1906. у Риједи укрцава

²⁴⁰ *ibid*, 177-179.

²⁴¹ *Astronomische Nachrichten, Observatory, The Journal of the British Astronomical Association, The English Mechanic, World of Science.*

²⁴² *Mitrovic et al.*, 179-180.

на пароброд. Од 1909. до 1912. живи у Сан Франциску, где још једном потврђује невероватну разгранатост свог уметничког и научног дара, овога пута музичког. Године 1912. године компоњује две опере „Париски септембарски дани“ (The Paris September Days) и „Спасилац“ (The Life Saver) које ће постићи велики успех. Пред почетак Првог светског рата Гопчевић се враћа у Европу и у Берлину уређује један војни часопис, да би му се потом, после 1936, изгубио сваки траг.

Свуда ће стићи, а никоме неће припадати: ни Трсту, ни Бечу, ни Цетињу, ни Београду. У несрећу ће са собом повући и све чланове породице: супруга му умире десетак година после развода, крајем двадесетих година прошлог века; кћер ће му умрети у Трсту од тровања храном 1923. или 1924. године, а син ће му у истом периоду извршити самоубиство.

Спиридон Гопчевић ће просто нестати. Не зна се ни где, ни када је умро. Сигурно је да је живот завршио у крајњој немаштини, јер му је целокупна имовина продата на лицитацији да би се подмирили трошкови сахране. Списак на лицитацији продате имовине у Малом Лошињу биће достављен његовом ујаку. Последње што је написао јесте „Календар немачке литературе“ за 1926. годину, исписан његовом руком.

Нестао је уништен и његов драгоцен архив. Није сачувано ниједно његово писмо и живот ове чувене светске личности, чије је име записано у аналима најугледнијих светских научних часописа и у свим енциклопедијама света, може да се реконструише искључиво читајући између редова његових списа.

„На маленом српском православном гробљу у Трсту, поред капеле Светог Ђорђа, налази се један старински гроб окренут ка северу, изнад ког се диже камени крст. На гробној плочи је у рељефу урезан малени једрењак, као знак професије умрлог. Запис на споменику је нечитљив, избрисан кишом и ветром, покојниковим

пратиоцима сапутницима. Ко прелиста стару књигу умрлих код чувара гробља, сазнаће да је то гробница породице Кристифора Гопчевића.²⁴³

9.2.3.Квекићи

Међу тршћанским Србима, ништа мање није позната ни породица Квекић. Њен је родоначелник Антоније у Трст стигао 1780. као шустер (обућар), да би за мање од две деценије постао акционер највећих тршћанских осигуравајућих компанија.

Најбогатији Квекић био је Марко, поморски капетан који се у Венецији оженио грофицом Јелисаветом Катарином Мирковић. Пребогат, после венчања, оставио се пловидбе и посветио велетрговини житом. Поседовао је три једрењака, а његова компанија је радила пуном паром све до половине 19. века. Пет пута је био председник Српске православне тршћанске општине.²⁴⁴

Његова седма кћи Даринка, рођена у Трсту 19. децембра 1836. године, удаће се за Данила I Петровића Његоша и постаће црногорска кнегиња. Интересантан је податак да је у склапању овог брака посредовао Спиридон Гопчевић, вероватно по мајци у рођачким односима са Марком Квекићем, иако о томе нема података. Велики пријатељ владике Његоша, који је био и у одличним односима са младим кнезом Данилом. Кнез Данило је Гопчевића посетио 1852. године када је ишао за Петроград преко Трста, уобичајене путне станице за српске и црногорске политичаре тог времена. У Петроград је млади црногорски кнез ишао, да би испословао признавање свог

²⁴³ *ibid*, 185.

²⁴⁴ Michela Messina, „Kvekich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 76.

положаја од руског цара. Тада је у Трсту, у кући Гопчевића, договорена његова веридба са Даринком Квекић. Гопчевић је и после смрти владике Петра Петровића Његоша наставио да и даље новчано помаже црногорску војску, па му у писму од 23. јуна 1853, млади кнез Данило захваљује на великој помоћи у рату са Турцима 1852/53. године, времену „кад је на вази висила пропаст или ослобођење Црне Горе.“²⁴⁵

Венчање црногорског кнеза и Даринке Квекић је обављено 11. јануара 1855. године. Напустивши Трст са раскошном пратњом, Даринка се у деветнаестој години удајом сели на Цетиње и у мираз доноси за оно време прилично велику суму: 150.000 форинти.²⁴⁶ Када је имала 17 година, 1853, Даринка је у једном писму описана као *средњег раста, не нарочито лепа... али веома живахног погледа и гордог држања*. На основу портрета који је начинио један сликар из тога доба, опис може да се употпуни: бледа кожа, коса црна као угаљ, мало дужи нос, али дивне, баршунасте, паметне црне очи.²⁴⁷

Нова црногорска кнегиња је била веома интелигентна, образована и амбициозна. Говорила је четири страна језика: италијански, латински, руски и француски, а под њеним утицајем је и кнез Данило почео да учи руски и француски. Њеним доласком на Цетиње се у многome променио живот на црногорском двору. Опремила је модерним намештајем и украсила кнежеву палату и увела западњачку етикету у опхођењу на двору. На њену иницијативу је у Црној Гори уведен и обичај читања новина.²⁴⁸ Увела је и праксу елегантних пријема уобичајених у Трсту. Организовала је школе и хуманитарне акције. Префињених манира, кнегиња Даринка се облачила по диктатима париске моде, али увек умерено, дајући предност црној боји која је истицала белину њеног лица. Постоји

²⁴⁵ Žiĉ, *ibid.*

²⁴⁶ Медаковић и Милошевић, 42.

²⁴⁷ *ibid.*

²⁴⁸ Messina, 76.

податак да је 1856. послала на поклон Наполеону II црногорско народно одело које је сама извезла.²⁴⁹

Образована и умна, имала је утицаја и на спољну политику кнежевине. Приписује јој се, пре свега, заокрет црногорске спољне политике у ослањању пре свега на Француску, уместо на Русију, па је често била на удару руске дипломатије. Она је утицала да се у Црној Гори укине стари обичај јавног истицања одсечених непријатељских глава. Јозеф Холечек у својој књизи „Црна Гора у миру“ пише:

„Главе са Табље су уклоњене у вријеме књаза Данила, на молбу његове жене Даринке, којој се није допало да их угледа сваки пут кад погледа кроз прозор.“²⁵⁰

Брак Даринке Квекић и црногорског кнеза Данила је био срећан, али кратког века: кнеза су убили, изгледа да је то убиство било наручено, а Даринку, која је присуствовала убиству, обузима очај. Али, то је била само тренутна слабост. Повративши свој мир, касније ће, пред узбуђеном масом света, предати владарска обележја Даниловом синовцу Николи, кога поставља на престо по жељи свог покојног супруга, са којим је имала само једну кћер, Олгу.

Даринка је тада имала само 24 године. Изванредна смиреност и самопоуздање које је показала у тим трагичним моментима прибавили су јој дивљење и највеће поштовање народа, гордог и непокорног, прекаљеног у дугим борбама против турског зулума. Нови кнез, Никола Петровић, био је омиљени Данилов братић, који је добар део детињства провео у Даринкиној кући у Трсту.²⁵¹

Убрзо потом, Даринка ће се повући у приватност, одселиће се у Венецију, настанити у Палати Тјеполо и тамо живети све до смрти 1892. године. О Даринкином одласку из Црне Горе говори и Лазар Мамула, намесник Далмације и венчани кум кнеза Данила. У једном

²⁴⁹ *ibid.*

²⁵⁰ Jozef Holeček. *Crna Gora u miru*. Podgorica: Cid, 2002.

²⁵¹ Медаковић и Милошевић, 42.

извештају који је након атентата на црногорског кнеза послао у Беч, пише да је „кнез Никола протерао Даринку и кћер Олгу из Црне Горе“. Вероватно се ради о гласинама, будући да је Даринка боравила и у италијанској краљевској резиденцији у Риму, јер је њена сестра Аспазија била дворска дама Николине кћери Јелене Савојске, италијанске краљице.

Прва црногорска књегиња, Даринка Квекић, умреће 1892. године у Венецији. Уз све почести и по личном старању књаза Николе, тело јој је пренесено на Цетиње и сахрањено у порти цетињског манастира, где и данас почива.

Даринкина сестра Аделаида удала се 1852. за једног римског племића. Марко Квекић, који је умро 1855, исте године када се Даринка удала, имао је много деце од којих су већина умрла у раној младости. Они који су преживели, за само две године проћердали су огромно очево богатство.

Један Марков унук, Спирос Квекић, успева да оствари нови успон у пословима почетком 20. века и затичемо га као директора великог трговачког предузећа са филијалама у Бечу и Љубљани, али и то предузеће ће пропасти падом Аустроугарске. Између 1925. и 1941. Спирос Квекић ће још три пута бити биран за председника Српске заједнице у Трсту.²⁵²

9.2.4. Поповићи

Из Боке Которске је и Кристифор (Ристо), родоначелник српске тршћанске породице Поповића, бродовласник и чувени поморски капетан Венецијанске републике која га је одликовала за

²⁵² Messina, 77.

бројне ратне победе. У Трст се доселио 1806. године.²⁵³ Стекао је огромно богатство и купио велелепну палату са погледом на море. Из брака са Анастасијом Цветковић родили су се синови: Шпиро, Котор, Никола и Драго. Шпиро је био председник Српске црквене општине у Трсту чак 9 пута. Са млађим братом Драгом учествовао је у грчко-турском рату.

Драго Поповић, син Риста и Анастасије, родио се у Рисну 1799. године. Царским указом стекао је аустроугарско држављанство 1816. Одрастао је у Трсту где је похађао поморску академију, да би са 18 година постао капетан брода „Доситеј“ у очевом власништву. Заједно са братом Шпиром (Спиридоном) учествовао је у рату за независност Грчке и био више пута одликован. Својим бродовима, чије су посаде увек били већином морнари Которани, стигао је чак до Азовског мора и саградио бројне палате по Одеси и на Криму. Пословао је од Енглеске до Италије, од Србије до Русије.²⁵⁴

Године 1829. у Трсту се оженио Евгенијом Д'Анђели, сестром градоначелника Трста. Родиће им се син Евгеније, али ће му мајка одмах по порођају умрети, а Драго ће поверити сина, да га чувају и подижу, брату Шпири и његовој жени Маријети Чижевић. Кримски рат угрозио му је послове. Да би се ослободио дугова, Драго одлучује да прода породичну палату и да се, иако већ у старим годинама, одметне на море. Врло брзо ће повратити богатство и поново постати један од најугледнијих тршћанских бродовласника. Учествовао је у радовима тршћанске Трговинске коморе на реорганизацији и заштити трговачке морнарице, био је члан Комисије за реконструкцију луке и заштитник, ослонац и гарант свим српским поморским капетанима из Далмације пред Лојдом Аустријским. Био је и посланик у градској управи Трста, а његов „План и правилник управе за поморску школу“ (*Progetto e regolamento d'Amministrazione per una Scuola di Mozzi e*

²⁵³ Michela Messina, „Popovich“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 105.

²⁵⁴ *ibid.*

Novizi) усвојен је на скупштинској седници Трста октобра месеца 1861.²⁵⁵

Савршено је говорио италијански, руски, српски, грчки и турски и био је у пријатељским односима са највећим европским државницима. Ватрени српски патриота, несебично је у свакој прилици помагао српски народ и културу. Био је у пријатељству са српским кнезом Михајлом Обреновићем са којим је, од 40-тих година 19. века па све до кнежеве смрти, одржавао преписку. Драго Поповић је новчано помагао херцеговачке устанике 1875, баш као што је помагао црногорског кнеза Николу у устанку против Турака, па му послао и свога сина Евгенија. Евгеније Поповић је три године провео у редовима кнез Николине војске и учествовао у бројним биткама.²⁵⁶ Највећа жеља Драга Поповића било је обнављање српске средњовековне немањићке Србије. Сматрао је да Италија треба да помогне и подржи српски народ у борби за независност и ватрено је свој став износио и пред грофом Камилом Кавуром и пред Гарибалдијем, а касније пред Депретисом, Рикасолијем и другим италијанским политичким патриотама и првацима са којима је био у топлом пријатељству. Његов дом у Трсту био је центар везе и пријатељства Италије и тежњи српског народа.²⁵⁷

Када је осетио да му се живот ближи крају, пожелео је да то буде у кругу својих најближих, па се преселио код сина у Рим. Преминуо је у ноћи 2. априла 1887. године у Риму, у дому свог сина Евгенија. На његовој сахрани сјатило се много света, међу којима и највиши званичници Србије и Грчке. На вечни починак отпратиле су га две заставе, српска и грчка, које су се вијориле крај његовог одра. Сахрањен је на најчувенијем гробљу у Риму. На високом, импозантном и строгом споменику, стоји једноставан запис: *Србин Драго Поповић*.

Драгов син Евгеније рођен је 6. јануара 1842. Школовао се у најбољим школама свог времена. Његов гимназијски друг био је

²⁵⁵ *ibid.*

²⁵⁶ Marija Mitrovic et al., 196.

²⁵⁷ Messina, 105.

будући црногорски краљ Никола I Петровић, а то велико пријатељство из младости дубоко ће утицати на будући живот Евгенија Поповића. На факултету у Болоњи Евгеније Поповић упознаје Гарибалдија и постаје ватрени поборник уједињења Италије. Током рата са Аустријом за независност италијанских покрајина бори се раме уз раме са Гарибалдијем и учествује у бројним тешким биткама: 1862. на Аспромонтеу, 1866. у Трентину, 1867. код Ментане и Монтеродонда код Рима.²⁵⁸

Од 1883. борави у Фиренци и Риму и постаје познати новинар, специјалиста за Балкан. Уз подршку Гарибалдија, увек је уз устанике: две године у Босни и Херцеговини, а потом у Црној Гори. У наредним годинама постаје блиски Гарибалдијев политички сарадник у борби за коначно уједињење Италије.

Преокрет у каријери Евгенија Поповића догодио се 1896. године када га видимо као једног од протагониста деликатних преговора Италије и Црне Горе, који су претходили венчању црногорске принцезе Јелене Петровић и краља Италије, Виторија Емануела III Савојског. Одмах потом, црногорски краљ Никола I Петровић га именује за црногорског конзула у Риму, функцију коју ће обављати до смрти.²⁵⁹

Дом бившег револуционара и званичног представника Црне Горе у Риму деценијама ће бити стециште и мета свих симпатизера Србије и Црне Горе и свих који су улагали напоре у заустављању ширења аустријског утицаја на Балкану. После изузетно богатог професионалног и политичког живота, урушеног здравља, са преко 80 година старости, Евгеније Поповић је одлучио да се врати у Трст. У Трсту су га са радошћу дочекали стари пријатељи и саборци. Колики је углед Евгеније Поповић уживао у Трсту и у целој Италији сведочи и податак да му је, када је требало да оперише очи, краљ Италије,

²⁵⁸ *ibid*, 198.

²⁵⁹ *ibid*, 199.

Виторио Емануеле Трећи послао свог личног лекара из Рима у Трст, ради консултација.²⁶⁰

У Трсту ће Евгеније Поповић провести последње године живота. Са скоро деведесет година, угасиће се 3. априла 1931. године. Своје богате архиве, уметнине, документа, поклониће тршћанском Музеју историје и уметности, где се чува и сребрна медаља којом га је Град Трст одликовао за његов 84. рођендан.

9.2.5. Шкуљевићи

Из Мостара је у Трст стигла породица Шкуљевић. Тројица најзначајнијих представника ове фамилије су браћа Јефимије и Јован, па Јованов син Ристо.²⁶¹ Надалеко су чувени поклони браће Јефимија и Јована српској тршћанској цркви Светог Спиридона: иконе, распећа, украси у сребру. Није за њима заостајао ни Јованов син Ристо, забележен у историји као највећи донатор новог храма, за чије је унутрашње уређење за живота поклонио око 100.000 круна. Његов поклон цркви су четири прекрасна свећњака у бронзи из 1899, велики сребрни крст из 1881. и постоље из 1902. године. Такође су његов поклон заједници и четири мала, драгоцене свећњака у сребру, урађена у Милану 1890. Његов стриц Јефимије је, педесет година раније, цркви поклонио скупочену плату од сребра за икону Христа Краља, сачињену у Москви 1850.²⁶²

Ристо Шкуљевић важи за једну од најзначајнијих и најугледнијих личности у историји тршћанске Српске црквене

²⁶⁰ Messina, 106

²⁶¹ Michela Messina, „Skuljevich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 136.

²⁶² *ibid.*

општине, чији је био председник са најдужим мандатом и можда највећи добротвор.

Рођен је у Трсту 22. септембра 1843. Пошто је завршио студије у Швајцарској, ушао је у очеву фирму и активно допринео увећању њеног основног капитала. Пет пута је био биран за председника српске заједнице у Трсту. Када је умро, децембра 1908. године, више од половине свог укупног иметка баснословне вредности оставио је српској заједници. Сума њој намењена била је 1.623.000 круна.

Међутим, највећи део имовине биле су некретнине, такође завештане српској заједници. Међу њима и палата на тргу Венеција бр.1, саграђена по пројекту Доменика Кортија 1832. и реконструисана 1863. по пројекту Ђузепеа Балдинија. Њу је Ристо Шкуљевић купио 1876. године за 127.000 форинти.²⁶³ Ово здање и данас носи име „Палата Шкуљевића“. У тој згради је било и прво седиште Конзулата Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца све до 1941, а у двогођу 1922/23, ту је службовао као вицеkonzул Иво Андрић. Српској заједници остала је још једна мања зграда у улици Кадорна бр. 13, саграђена у елегантном неокласичном стилу 1825. године по нацрту Доменика Кортија.

Љубав према ближњем и слабијем наследио је од родитеља, оца Јова и мајке Венеранде рођене Вуковић (Задар 1822 - Трст 1890). Биста његовог оца Јова налази се на улазу у атријум тршћанског сиротишта, у знак вечног сећања и захвалности за поклон којим је Ристо даривао сиротиште, за душу својих родитеља дан после очеве смрти, 13. фебруара 1881. године. Опет у спомен родитељима, Ристо ће цркву даривати и са четири посребрена, прекрасно украшена свећњака и са четири величанствена канделабра у неоготском стилу, сачињена у чувеној венецијанској радионици „Микјели“ (Michieli).²⁶⁴ Великодушности Риста Шкуљевића српска заједница дугује и за црквено звоно у северозападном делу цркве Светог Симеона из 1900.

²⁶³ *ibid.*

²⁶⁴ *ibid.*

године, као и за монументални црквени олтар у сребру са насликаном Леонардовом „Последњом вечером“, из 1902. године, такође урађен у радионици „Микјели“. Толика је била љубав и преданост Риста Шкуљевића према српској заједници и њеној велелепној тршћанској цркви да је, крајем 19. века, у својству председника заједнице, предложио да он лично купи палату Куртовића-Опухића на тргу Понте Росо и да је поруши, како би се *проширио видик на тргу и подарила светлост* главној фасади цркве.²⁶⁵

Име Риста Шкуљевића и данас носи велика сала тршћанског црквеног дома у саставу храма Светог Спиридиона.

9.2.6. Ризнићи

Чувена српска тршћанска породица су и Ризнићи. Браћа Дамјан и Јован у Трст су 1756. године дошли из Сарајева. Јован је трговао и превозио дуван и другу робу преко мора све до Угарске. Када им се придружио и млађи брат Стеван, послови су узели још више маха. Њихови једрењаци довозили су жито из Смирне, а у пословању је учествовао и трговац Добрашевић, брат Дамјанове жене Ане за кога је била удата Дамјанова и Јованова сестра Анђелија. Толико су добро пословали, да су били власници чак 50 галија. Стеван је четири пута био биран за председника Српске црквене општине, а са само двадесет година, био је 1772. године један од посланика српске заједнице, тзв. „нације илирске“ у исписивању градског Статута.

Јован Ризнић је имао само једног сина, Стевана, који је погинуо као капетан брода речне морнарице у борби против Турака на Дунаву код Новог Сада 1790. године. Убрзо потом, 30. августа 1790,

²⁶⁵ Медаковић и Милошевић, 24.

умро је и Јован.²⁶⁶ Његов брат Стеван, остао једини наследник, поново ступа у ортаклук са Требињцем досељеним у Трст Петром Паликућом, а када стари Паликућа буде преминуо 1803. године, на његово место улазе у послове Стеванов син Јован и Јован Рајовић. Од тог момента, име Стевана Ризнића је записано у званичном списку тршћанских трговаца на велико, које је признао и усвојио Централни регистар трговачког суда као „бродовласника и компаније за осигурања”.

Заједно са Теодором Мекшом и Ђорђем Теодоровићем, Стеван Ризнић је потписао споразум којим је „илирска нација” односно српска православна заједница, платила грчко-источњачкој цркви суму од 20.000 форинти на име исплате грчког дела капитала за цесију цркве Светог Спиридона и околног имања. Године 1805, пословање компаније Ризнић, Паликућа и ортаци се толико проширило да је Стеван у тршћанском бродоградилшту истовремено купио чак 6 лађа за транспорт жита, па их све ставио под команду српских капетана. Двојица од њих су се одселили у Одесу, да управљају и воде тамошњу испоставу компаније: један од њих био је Ристо Поповић.²⁶⁷

Стеван је тешко оболео и преминуо 6. априла 1813. године. Најстаријем сину Јовану оставио је компанију и кућу у улици Сан Лазаро, где је било седиште компаније и дотадашњи породични дом. Млађем сину Ђорђу оставио је оближњу зграду. Супрузи Анастасији рођеној Јанковић, којом се оженио у Трсту 1791. године, оставио је на доживотно коришћење све остало имање. Његове две кћери, Катарина и Анета (која ће се касније удати за грофа Вучетића) и тетка Јелена Ризнић, удовица Стевана Петровића, остаће да живе са Анастасијом Ризнић.

Стеванов син Јован (1793-1861) са 14 година ушао у породично пословање, а са 16 година је отпутовао у Одесу да руководи тамошњом пословницом.²⁶⁸ Био је изузетно образован, сјајан трговац и послован човек светског гласа. У време руско-турског рата 1829.

²⁶⁶ Michela Messina, „Risnich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 132.

²⁶⁷ *ibid.*

²⁶⁸ *ibid.*

године га је, за заслуге руској војсци и Русији, цар Никола I Романов одликовао орденом Светог Владимира и доделио му чин дворског саветника. Већ следеће године је постављен за директора руске Државне банке и унапређен у чин државног саветника.

У родном Трсту учитељ му је био Доситеј Обрадовић, чија су предавања очигледно утицала на младог Јована Ризнића да заволи књигу. Осим књига, Јован је страсно волео и италијанску оперу. Већ 1809. је отпутовао у Одесу да би тамо руководио пословањем у породичној филијали и у овом граду остао дужи низ година. Често је путовао, а једне је године собом из Трста у Одесу повео трупу италијанских певача.²⁶⁹ О овоме пише и Милорад Павић, али не наводи годину.²⁷⁰ Јован Ризнић је био један од најбогатијих трговаца у Одеси. Био је познати мецена и у овом граду је основао прву италијанску оперу коју помиње и Пушкин у „Евгенију Оњегину“.

Његов дом у Одеси био је познати књижевни салон. Љубитељ књига, Јован Ризнић је сакупио богату библиотеку. Добротвор и мецена, Јован Ризнић је омогућио и штампање најзначајнијег дела Симе Милутиновића „Србијанка“. Не само да му је обезбедио 3.000 талира за штампање књиге, већ му је омогућио и да књигу на миру заврши, донацијом од по стотину талира годишње у времену од три године. Сима Милутиновић (1817-1882), претеча српског романтизма, испунио је обећање дато Јовану Ризнићу да ће књигу завршити у року, па је „Србијанка“ 1826. године штампана у Лајпцигу. Сима Милутиновић је у два маха боравио у Трсту. Нема сумње о топлем пријему на који је наишао. То и сам потврђује у песми „Србин“ када каже:

*Хај Приморче, Та Срб' - Триестанче,
стјена јака с радошћу поњевка!*²⁷¹

²⁶⁹ Савковић, 607-622

²⁷⁰ Милорад Павић, *Историја српске књижевности предромантизма*. Београд: Досије „Научна књига“, 1991, 30-41.

²⁷¹ Дурковић, *О помоћи тришанских Срба Карађорђу и устаницима*, 113.

Жена Јована Ризнића била је прелепа Амалија Рип, из чувене српске банатске грофовске породице Нако. Јован Ризнић ју је упознао током дана студија права у Бечу. Амалија је од Јована била млађа десет година и *лепа и крхка као цвет*.²⁷² Венчање Јована и Амалије је обављено у Трсту 1820, а пар се две године касније преселио у Одесу где је породица Ризнић имала једну филијалу. Амалија је волела балове и позориште и 1823. године у Одеси упознаје песника Александра Пушкина. Убрзо ће постати његова љубавница и муза. Њој је, *Госпођи Ризнић*, Пушкин испевао и посветио збирку песама. Убрзо ће, међутим, Амалија Ризнић оболети од туберкулозе и 1825. године ће умрети у породичној кући у Трсту. Ту палату од Ризнића ће касније купити енглески трговац Борланд. Када је умрла, Амалија Ризнић је имала само 23 године.

Пушкин је упознао и волео многе жене и многима од њих је писао и посветио стихове, али је Амалија Ризнић та коју оплакује, коју не може да заборави и којој посвећује неке од својих најдирљивијих песама.²⁷³ Доносимо пар строфа из песме „Заклињање” из 1830:

*Јави се, љубљена сени,
каква си била пред растанак,
бледа, хладна као зимски дан,
изобличена последњом муком.*

*Дођи, као далека звезда,
као лаки звук или дашак,
или као страшно привиђење,
мени је свеједно: дођи, дођи!*²⁷⁴

²⁷² Медаковић и Милошевић, 39.

²⁷³ *ibid*, 42.

²⁷⁴ А. Ара е С. Magris, 33.

Ти топли лирски стихови налазе се у свим потоњим збиркама Пушкинових песама, а њени портрети, исцртани песниковом руком, налазе се у рукопису „Евгенија Оњегина”.²⁷⁵

Јован Ризнић је умро 1861. године у Русији, на свом имању у месту Гопчић крај Кијева. Компанија у Трсту ће се угасити, а кућу Ризнића у улици Сан Лазаро купиће Марко Квекић 1835. Своју богату библиотеку Јован Ризнић је поклонио Народној библиотеци у Београду.

Из породице Ризнића је и Сузана Ризнић, удовица Томе Петровића. Она је 1793. године купила прелепу палату у центру града, коју ће тестаментом завештати Српској заједници у Трсту.²⁷⁶

9.2.7. Вучетићи

Ништа мање позната није ни породица Вучетић, чији се тршћански родоначелник Михаило, родом из Боке Которске, овамо доселио са Малте.²⁷⁷ Из црквене књиге рођених резултира да Вучетић није било његово право презиме, те да се родио 1780. године као Сушевић. Тек, Вучетић (или Сушевић) постаје богати тршћански трговац житом. Поседовао је велику поморску флоту, а пословање разгранао и у сектору осигурања. Постоји податак да је већ 1814. његова трговинска компанија на велико, основана указом од 31. децембра те године, деловала у свим трговинским секторима са

²⁷⁵ Љубивоје Церовић, „Срби у Одеси: у салонима госпође Амалије” у *Српско наслеђе*, Историјске свеске, бр. 5, Београд: Глас, 1998.

²⁷⁶ Messina, 133.

²⁷⁷ Lorenza Rescinti, „Vucetich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 155. Биографски подаци се чувају у Матичној служби општине Трста.

капиталом од тада огромних 20.000 форинти.²⁷⁸ Такође, године 1851, Михајло Вучетић је један од петорице директора Осигуравајуће коморе основане 1838. са капиталом од 2 милиона форинти. О његовом богатству најбоље сведочи палата коју је саградио у Трсту и наменио за свој дом. Изграђена је на самој обали мора и у срцу града, заузима читаву градску четврт. Нацрт за палату Вучетића сачинио је 1824. године лично архитекта Антонио Бутазони, један од најпознатијих и најскупљих тога доба.²⁷⁹

Вучетићи су финансирали и градњу пута од 3 км од Трста за градску четврт Сервола, југоисточно ка излазу из града. Михајло Вучетић је био биран за председника Српске црквене општине, а 1858. године је приложио 50.000 форинти за изградњу нове цркве и остао забележен као њен највећи донатор. Оженио се Аном Ризнић која је рано умрла. Имао је петоро деце: две кћери и три сина. Најмлађи син Стефан, подарио је цркви Светог Спиридона, заједно са женом му Ларисом, скупоцени прибор за Свету литургију.

Михајло Вучетић је био човек широког срца, што је потврђено и приликом читања његовог тестаментa.²⁸⁰ Никога није заборавио, па чак нити једног члана послуге у његовој кући у оближњем месту Сан Ђорђо ди Ногаро. Тројица синова: Стеван, Ђорђе и Јован били су универзални наследници и њима је на једнаке части поделио заоставштину. Сину Стевану је оставио све некретнине у Боки Которској. Топлим речима пуних емоција завршио је свој тестамент. Михајло препоручује деци да се искрено воле, да се међусобно поштују и помажу увек и у свакој прилици, како се и треба међу браћом и сестрама. Па их благосиља свим срцем, преклиње „Свевишњег да их чува од зла и недаћа. Опраштам свима и молим све за опроштај. Подвлачим да је моја жеља да ми сахрана буде без икаквог луксуза.“²⁸¹

²⁷⁸ Трст, Archivio di Stato, Tribunale commerciale e marittimo, tomo 270.

²⁷⁹ Rescinti, 155.

²⁸⁰ Трст, Archivio di Stato, Archivio Notarile-Testamenti, b.22.

²⁸¹ *ibid.*

Михајлов старији син Јован, рођен у Трсту 1835. године, почео је да ради уз оца у породичној компанији. Ожениће се 1864. Регином Сортан, рођеном у Константинопољу и такође чланицом српске православне заједнице у Трсту, чији је отац, Спиридон, забележен као један од великих донатора исте. Изродили су седморо деце: Анђелу, Михајла, Спиридона, Ану, Стевана, Марију и Владимира.²⁸²

Јован Вучетић је у Трсту и у читавом аустроугарском царству стекао огроман углед и добио титулу "витеза". У два мандата је био посланик у скупштини у Бечу и 10 година је био члан Управног одбора осигуравајуће компаније „Бернерали". Он је и један од оснивача бродоградилшта и поморске компаније „Лојд Аустриако".²⁸³ Ова компанија је била толико важна за аустроугарску царевину, да је приликом изградње седишта компаније, лично надвојвода Фердинанд Максимилијан положио камен темељац. Име Јована Вучетића је угравирано и на медаљи кованице из 1880. у част постављања камена темељаца.²⁸⁴ Том приликом, у темеље палате је уграђен и пергамент на ком се, међу потписима чланова Управног одбора, налази и лепи, китњасти потпис Србина, Јована Вучетића.

Пет пута је Јован Вучетић био биран за председника Српске црквене општине у Трсту. По очевој смрти, живео је углавном у Одеси, па је огромну породичну палату, осталу му од оца, продао грофу Муратију.

²⁸² Rescinti, 155.

²⁸³ *ibid.*

²⁸⁴ На полеђини медаље која се чува у Градским музејима историје и уметности у Трсту - постоје три сачувана примерка (једна је у сребру, две у бронзи) - читају се имена оснивача Компаније међу којима стоји и име Јована Вучетића: „Joanne A. Vucetich equite".

9.2.8. Војновићи

Слава помораца „илирске нације" била је распрострањена по читавој Европи. Надалеко је по чувењу била позната породица Војновић, пореклом из Херцег Новог. Први који се у Трсту појавио био је Јован Војновић. У попису који је 1756. године спровела Царско-краљевска интендантура, о њему се налази записано следеће: „Већ много година посећује ову луку, ове године стално се настанио с породицом чији су чланови записани ниже, поседује једну вилу у Сант Андреји, три куће које је сам подигао у предграђу Трста, близу Царинарнице. Два брода - један потонуо године 1775, други са 20 топова тренутно се налази усидерн у овој луци."²⁸⁵

Као што се види, Јован Војновић је био више него имућан човек. Породицу су, према белешци Интендантуре, чинили жена и двоје деце, зет, брат од стрица и три синовца - Јован, Александар и Димитрије. Димитрије, ожењен и отац једног детета, био је командант поменутог брода у луци. Јован Војновић, који је од Венеције добио титулу грофа, био је опет син Јована који се такође доселио у Трст 1753. као руски пуковник у пензији.²⁸⁶

За фамилију Војновића ово није био лагодан период живота. Венецији није нимало било по вољи њихов прелазак у Трст, јер се плашила конкуренције нове аустријске слободне луке. Грофу Јовану су тако запретили да ће му запленили имовину у Далмацији, што је он успео да избегне фиктивном продајом исте свом брату Василију, који је остао у Боки. На помолу је био седмогодишњи рат Аустрије и Енглеске праћен свим последичним катастрофама. Још пре него што је Аустрија званично раскинула дипломатске односе са Енглеском, Јована Војновића млађег (грофа) је на мору 1757. године, у водама Мореје (Пелопонеза) напао један енглески гусар и отео му брод. Он је

²⁸⁵ Медаковић, Милошевић, 28.

²⁸⁶ Stefani, Giuseppe, *I Greci a Trieste nel Settecento*, Trieste, 1960, 215. О овоме и Медаковић и Милошевић, 39.

тада опремио други брод носивости од 200 тона, „Мадона дел Асунта“ и од аустријских власти затражио дозволу за ратовање на отвореном мору. После доста оклевања, из Беча му је дозвољено да тражи енглеске и пруске бродове с правом на плен. Команду брода је поверио свом синовцу Димитрију, који је фебруара 1760, током пловидбе из Модоне (на Пелопонезу) за Смирну, наишао на енглески пиратски брод. У артиљеријском сукобу показао се успешнији, па му је тако додељено највише аустријско војно одликовање онога доба, златна медаља Марије Терезије.²⁸⁷

Војновића породица је била бројна и разграната и сви су њени мушки чланови били поморци. Гроф Јован умире у Трсту 1794. године, а иза њега остају четворо деце: Марко, Јован, Марија и Софија. Марко, рођен 1752. године, ступа у руску службу 1770, а двадесет година касније га срећемо као адмирала и руског грофа. Памти се и данас као оснивач руске црноморске флоте и градитељ утврђења на Каспијском мору. И он је боравио у Трсту од 1791. до 1793. године. Том приликом, у његову прелепу жена Ану Алексејевну - како пише Ђузепе Стефани - се силно заљубио галантни барон Питони који се свим срцем надао да ће се пар задржати у Трсту.²⁸⁸ С тим у вези, дана 23. марта 1792, он је царском намеснику грофу фон Карлу Цинцердорфу својеручно писао:

„Вицеадмирал Војновић, који је сасвим пристојан човек и много мисаонији него покојни пуковник (вероватно мисли на његовог брата Јована), намерава, како изгледа да се досели у Трст. Он зида у Сант Андреји врло лепу кућу и дивно шеталиште.“²⁸⁹

Али, 1793, Марко Војновић је одлучио да се врати у Петроград. Разочаран због одласка „контраадмиралнице“ како ју је у шали називао, пише 31. јула Цинцендорфу:

²⁸⁷ Медаковић, Милошевић, 32.

²⁸⁸ *ibid*, 39.

²⁸⁹ Ettore Generini: *Trieste antica e moderna*, Trieste, 1884, 33.

„Ваша екселенција ће за кратко време видети један драгуљ који имамо у Трсту, а који губимо. То је госпођа Војновић, жена контраадмирала који одлази у Петроград.“²⁹¹

Од Василијеве деце (Василије је Јованов брат који је остао у Боки), Димитрија знамо као команданта брода „Мадона“. Остали синови: Ђорђе, Александар и Јован, имали су такође веома узбудљив живот. Ђорђе и Александар, као и многи други из ове породице, служили су Русију. Зна се и да је 1788. године Ђорђе био командант три брода под руском заставом, двеју фрегата и једног малог једрењака, а да су сви бродови били саграђени у Трсту. Следеће године, као капетан фрегате „Ла Перфета Алеанца“, успева да зароби један француски бригантин²⁹² у Отрантском каналу. Године 1791. се истакао у борби против Турака на грчким острвима, а мало касније, корветом „Аустрија“ опремљеном са 24 топа, лови француске гусаре по Јадрану. Неколико година касније, 1797, сарађује са аустријским генералом Рукавином, задуженим за војну окупацију Далмације. Он преговара с Бокелјима и убеђује их да прихвате аустријске трупе. Према информацијама аустријске полиције, увек је, међутим, остао русофил и ватрени следбеник Петра Петровића Његоша, владике црногорског. Исто тако, никада није пристао да положи заклетву као аустријски поданик.²⁹³

9.2.9. Николићи

Породица Николића била је међу најбогатијим и најмоћнијим тршћанским породицама с краја 18. века. У спискове заједнице, први је

²⁹¹ Медаковић, Милошевић, 39.

²⁹² Врста једрењака.

²⁹³ Медаковић, Милошевић, 32-33.

уписан Симеон Николић. Рођени Мостарац, он је у Трст дошао 1773. године из Требиња. Умро је рано, 1793. са непуних 47 година. Иза њега су остале две куће у граду, од којих једна са станом и радњом, као и имање са зградом у предграђу Грета. Симеон је годинама био удовац па је за наследника целокупне имовине одредио кћер Јелисавету. Када јој је отац умро, Јелисавета је била малолетна, па су јој за старатеље одређени Никола Петровић и Јован Николић. Они су, заједно са Стефаном Ризнићем били сведоци при писању последње воље Симеона Николића. Симеон је оставио сто форинти цркви Св. Спиридона, 50 сиромасима и још 50 „илирским сиромасима“. Својој рођаци Јованки, жени Ђорђа Петровића, оставио је 200 форинти, а 300 форинти оставио је "девојци Катарини, која је годинама радила у кући, као награду за пружене услуге". Кћери Јелисавети остала је имовина чија је укупна вредност процењена на 17.126 форинти.²⁹⁴

Медаковић и Милошевић у својој књизи *Летопис Срба у Трсту* бележе да је један „други Николић чије је име забележено у списковима српске заједнице у Трсту јесте Јован, који овамо стиже из Сарајева 1774. године. У Трсту се жени Софијом Војновић која му рађа пет синова и две кћери. Умреће 1812. године и за собом ће оставити три куће и много друге имовине."²⁹⁵

Иако веома богат човек, Јован Николић у свом тестаменту, међутим, каже: „Хоћу да се моја сахрана обави без икаквог луксуза и са највећом штедњом.“ Тестаментарни сведоци су му били Драго Теодоровић и Тодор Мекша.²⁹⁶

Од Николића ће највеће богатство иза себе оставити Никола Николић, поморски капетан, трговац и лекар, рођен у Дубровнику 1735, који је умро у Трсту 12. фебруара 1806. и рођени је био брат Јованов. Његова заоставштина биле су куће, земља, бродови, менице и готов новац, укупно 118.309 форинти. Наследиће га његова друга жена,

²⁹⁴ Marco Pozzetto, „Gli uomini che hanno fatto Trieste“, in *La bora*, anno IV, 1980, n. 5. О овоме и Медаковић и Милошевић, 45-46.

²⁹⁵ Медаковић и Милошевић, 46.

²⁹⁶ Girolamo conte Agapito, *Compiuta e distesa descrizione storico-pittorica della fedelissima città e porto franco di Trieste*, Vienna, 1826, 69.

Маријета Петровић, са којом се оженио у Херцег Новом и са којом је имао три сина: Димитрија, Јована и Ђорђа. Др Никола Николић у тестаменту неће заборавити ни цркву Св. Спиридона којој остаља 1.300 форинти, уз још 100 паросима, 300 илирској школи, 50 учитељским школама, 100 католичкој болници и 100 фонду за сиромашне.²⁹⁷

Тестаментом ће изричито завештати суму од 50 форинти свештеницима грчке цркве Св. Николе.²⁹⁸ То није била велика сума, али је уочљив гест као потврда чињенице да расцеп грчке и српске православне заједнице у Трсту није оставио непријатељства ни непоправљиве увреде.

9.2.9.1. Два Ђорђа Николића, стриц и братић: два славна српска лекара у служби граду, свету, култури и науци

Из Ђенове се у Трст доселио 1849. године лекар Ђорђе Николић, чија се породица тамо доселила из Котора. Родио се у Ђенови 3. маја 1818.²⁹⁹ Скоро је сигурно да се ради о сродницима са „тршћанским“ Николићима. Наиме, у то време је био обичај, када се породично пословање прошири, да се отворе радње и пословнице у другим градовима, а њима се пошаљу да управљају чланови породице, док би оснивач и главни власник остајао у примарном седишту и центру целог предузећа и одатле водио целокупно пословање.

Након што је завршио студије медицине у Падови 1842, а после специјализације у Паризу, доктор Ђорђе Николић се настанио у Трсту. Биће наменован за привременог општинског лекара баш у време док је градом харала куга, између 1863. и 1871. године. Годину

²⁹⁷ Медаковић и Милошевић, 46-50.

²⁹⁸ Stefani, 215.

²⁹⁹ Antonella Cosenzi, „Nicolich“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 85.

дана касније, постаје примаријус хирушког одељења и председник болничког лекарског савета. Већ 1873. преузима функцију тршћанског Stadt-Physikus-a, која би данас одговарала месту директора општинске управе за хигијену. Смењују се функције и звања доктора Николића, а његово деловање на пољу медицине донело му је многа признања, између осталог и именовање за Витеза круне Италије. Аутор је низа стручних књига, међу којима и изузетне „Студије о дисању“ (Studi sulla ventilazione), објављене у Трсту 1869.³⁰⁰

Године 1875. доктор Ђорђе Николић је један од оснивача Тршћанског лекарског друштва чији је и први председник, функција на којој ће остати све до своје смрти, у Трсту 15. јануара 1886. године

Један од братића доктора Ђорђа Николића, Ђорђе, син Добривоја и Ане Марије Донадони, доселио се за стрицем из Венеције у Трст. Родио се 2. јула 1852, где је завршио гимназију „Марко Поло“. Медицину је, као и стриц му, завршио у Падови, а специјализирао је у Грацу. Такође се запослио у тршћанској болници и 1886. постао примаријус 7. одељења у ком су се лечили оболели од полних и хроничних болести. Од 1889. до 1896. био је председник болничког лекарског савета, а 1889. године је основао и фонд за помоћ сиромашних реконвалесцената.³⁰¹

Године 1897, др Николић успева да добије дозволу да у своје болничко одељење прима на лечење урогениталне хирушке случајеве, те тако је *de facto* постао оснивач првог уролошког одељења у Аустроугарској царевини, па последично и у Италији.

Године 1907. је именован за председника Тршћанског лекарског друштва, ког је његов стриц био један од оснивача, функција на којој ће остати до краја свог живота.

Године 1919. је на Медицинском факултету у Фиренци установио прву катедру за урологију у Италији, а две године касније, 1921, је основао прво италијанско Друштво уролога и био његов први председник. Године 1923, специјалним указом градоначелника Трста,

³⁰⁰ *ibid.*

³⁰¹ *ibid.*

остао је доживотни *ad honorem* примаријус велике Градске болнице, иако је тада имао већ преко седамдесет година старости и четрдесет година службе.³⁰²

Године 1924. је основао Италијански архив урологије, а следеће године, нешто пре смрти, именован је за почасног члана Друштва уролога у Берлину.

Ученик славног Тита Ванцетија (Tito Vanzetti) из Падове, а потом отаца француске урологије Феликса Гујона (Félix Guyon) и Јоакина Албарана (Joaquin Albarran), доктор Ђорђе Николић је израстао у горостасног научника, једног од најбољих у Европи. Ненадмашни хирург, увео је први у свету хирушку интервенцију при лечењу туберкулозе бубрега и био један од првих лекара у Европи који је примењивао простатектомију. У његове заслуге за науку и друштво спада и модификација до тада изузетно болног уретротома Месонева (Maisonneuve). Еминентан научник, човек великог генија, с правом се сматра оцем италијанске урологије.

Члан бројних најугледнијих лекарских друштава Европе, одликован је и француском Легијом части и италијанским Орденом круне Италије. Из редова његових ученика израсле су плејаде каснијих италијанских стручњака урологије међународног угледа.³⁰³

Доктор Николић је био велики италијански патриота и, већ на самом почетку Првог светског рата, сву своју имовину заложено као гаранцију ратне позајмице Италији, а након пада Аустрије, постао је члан Тршћанског комитета здравља.

Човек широке културе, снажно је заговарао слободу кретања и богаћења знања, па је и сам путовао у далеке земље. Срдачног опхођења и отвореног ума, био је истовремено човек крајње једноставан и крајње смиран, увек спреман да препозна и призна властите грешке и да из њих извуче науку, за себе и за остале. Упоран и постојан као научник и професионалац, храбро се суочавао са

³⁰² *ibid.*

³⁰³ *ibid.*, 86.

проблемима, ригорозно и без страха од новогa. Умро је у Трсту 11. фебруара 1925. године.

Занимљив је податак да ни оснивач Тршћанског лекарског друштва, нити отац италијанске урологије немају икакве директне везе са тршћанском Палатом Николића, зградом која још увек постоји и носи то име. Налази се на тргу Сант Антонио Нуово на броју 2. Наиме, у згради на том месту је, од 1812. године становала Софија Николић рођена Војновић, удовица богатог трговца Јована Николића. Та зграда је срушена, а на истом месту (на истој катастарској ознаци парцеле 875) је 1824. године подигнута (и носи исто име) нова, по пројекту архитекте Ђакома Фумиса и првобитно је имала два спрата. По обичају тих година, згради је придодат годину дана касније још један спрат, што је делимично пореметило пропорције грађевине. Зграда се лако препознаје по централном делу лука изнад улаза у зграду, где се налази лик мушкарца великих бркова и са капом, који у устима држи морског пса. Реч је о лику рођака трговца Јована Николића који је настрадао у бродолому, када је потонуо са бродом којим је командовао током једне од морских олуја. Брод је потонуо јер је био претоварен робом. Исклесани лик погинулог рођака на каменом луку изнад улазних врата у зграду био је један од начина породице да одржи живо сећање на настрадалог сродника и да свету исприча своју трагедију.³⁰⁴

9.2.10. Опухићи

Непотпуна би била прича о чувеним српским породицама у Трсту, а да се не помене фамилија Опухић. Лик тршћанског родоначелника породице Опухића, Кристифора или Риста, сина Петра и Анастасије Неимаревић, добро је познат свим посетиоцима

³⁰⁴ *ibid.*

тршћанског Музеја историје и уметности који поседује и чува више његових портрета.

Ристо Опухић је у Трст стигао из Мостара. Рођен је 1810, а умро је у Трсту 1866. Половином 19. века, Ристо Опухић ће купити палату на Тргу Понте Росо, коју је 1777. године за себе саградио Јован Куртовић, један од најбогатијих људи прве генерације српских тршћанских трговаца, стигао у Трст 1737. године. Богати власник некретнина и бродова, имао је једног сина, Стефана Антонија. Стефанова мајка Ана била је Дубровчанка и њен портрет из 1856. који је сачинио чувени тадашњи сликар Феличе Скјавони (Felice Schiavoni) чува се у тршћанског Градском музеју, заједно са портретом њеног супруга Риста, дело венецијанског сликара Локателија (Locatelli).

Њихов син Стефан ће се школовати у Дрездену и тамо упознати Тршћанина Гвида Фонтану, са чијом ће се сестром оженити и добити две кћери, Наталију и Одину. Породица Стефанове супруге била је изузетно богата и у сродству са најугледнијим тршћанским фамилијама, као што су то били Морпурго и Сарторио.³⁰⁵ Наталија Опухић ће се удати за Артура Русконија, а њихов син биће чувени Антонио Рускони, инжењер, колекционар и мецена, који је Трсту завештао после своје смрти 1975. године, замашне по броју и крајње драгоцене породичне уметничке колекције.

Врло богат човек био је и Ристов брат и пословни партнер Александар, који ће бити и председник Српске заједнице. Александрова кћер Милева удаће се у Београду за последњег изданка династије Обреновић, пуковника Александра Константиновића.

Милевина мајка била је Марија Бошковић, чији је брат Нико био један од најбогатијих Дубровчана свога времена и са братом Божом поклонио плац у центру старог Дубровника за изградњу српске православне цркве. Браћа Бошковићи су основали и српску школу у Дубровнику, а Нико је тестаментом оставио 12.000 форинти у фонд за школовање у високе школе најбољих српских ђака. Није се женио, а за

³⁰⁵ Lorenza Rescinti, „Opuchich”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editore, 2009, 88.

универзалног наследника је одредио своју сестричину Милеву Опухић. Милева ће умрети у Паризу 1939. године.

Милева је била једина кћер Александра Опухића и Марије Бошковић. Када се удала, отац јој је у мираз доделио „девојачку опрему“ и накит у вредности од 50.000 форинти, који су у то време били позамашна сума. Поклонио јој је неколико зграда које је поседовао у Трсту, а 1880. године, када се Милева с мужем вратила у Београд, поклонио јој је још 44.000 форинти за куповину куће.³⁰⁶

Александар Опухић је тестаментом оставио православној цркви у Дубровнику своју кућу на Лападу, уз клаузулу да се не може отуђити и да мора носити његово име. Такође је српској цркви Светог Спиридона у Трсту оставио легат од 2. 000 форинти, од чега половина годишње камате је намењена српским свештеницима с налогом да сваке године служе помен на гробљу за његову душу и „мирисом освете мој гроб“.³¹⁷

Опухићи, чувени тршћански бродовласници и бродоградитељи, овамо дошли из родне Херцеговине, ородили су се са најчувенијим тршћанским породицама: са породицом Фонтана, породицом чувених нумизматичара и филантропа из редова најстаријег тршћанског племства. Они су, са своје стране, били у родбинским везама са баронима Морпурго, пребогатим банкарима, али и са баронима Сарторио, моћним трговцима житом и бродоградитељима.

Портрети чланова тршћанске српске породице Опухић могу се видети у тршћанском Градском музеју Сарторио. Тамо се налазе у сталној поставци у једној од три сале које чувају заоставштину уметнина породица Опухић - Рускони.

³⁰⁶ *ibid.*

³¹⁷ *ibid.*

9.2.11. Теодоровићи

Српска тршћанска породица Теодоровића је, као што је већ речено, пре свега породица великих мецена српске културе и просветитељства. Нема српског просветитеља који се њима обратио, а да му нису помогли.

Породица је стигла из Требиња у Трст још половином 18. века и врло брзо проширила пословања. Међу првим документима у којима се помињу Теодоровићи у Трсту је онај из 21. маја 1792. године којим Ђорђе Теодоровић, сматран за једног од највећих тршћанских трговаца, тражи од Градског суда дозволу, а у својству власника зграде на Тргу Понтеросо број 5 (једне од малобројних зграда у Трсту које су још и данас задржале своју првобитну спољну конструкцију и изглед) „да подигне 6 стубова на 5 италијанских стопа испред своје куће, те да у том простору постави бели плочник од обрађеног камена" уз образложење да би тај рад украсио јавни део трга и „не би нимало сметао пролазу кочија, а био би од користи и веома комотан за пешаке којима би олакшао пролаз када дође до гужве у саобраћању кочија".³⁰⁸ До ових радова неће доћи, јер изгледа да су измене са стубовима биле превелике и неприкладне у односу на фасаду зграде.

Из 1811. године је други документ који потврђује трговинске послове браће Ђорђа и Петра, а којима Градски суд издаје дозволу „да продају на мало један товар жита допремљен из Угарске, а смештен у магацину њихове куће, под условом да спусте цену".³⁰⁹

Године 1845. се налази на документ о регистровању фирме за комисионе послове „Теодоровић и Роедер", у коју ортак Роедер улаже 30.000 форинти, а три године касније је компанија

³⁰⁸ Civico Museo di Storia Patria di Trieste, Archivio Covre, b. 39, „Famiglia Teodorovich"; о овоме и Lorenza Rescinti, „Teodorovich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 148.

³⁰⁹ *ibid.*

пререгистрована на име Ђорђа и Драга Теодоровића за трговину на велико сваке врсте.

Међутим, о самој породици Теодоровића, о њеном генеолошком стаблу, много више се сазнаје из тестаментa Ђорђа Теодоровића исписаног 3. септембра 1812. на чак 11 страница.³¹⁰ Из овог документа се сазнаје какав је човек био Ђорђе Теодоровић, колика му је била имовина, колико је поштовања и љубави гајио према својој супрузи, према њиховој деци, према браћи и братовој деци, унуцима, које је и колико лађа је поседовао, а колико их имао у ортаклуку са другима, о великој пажњи којом је бринуо о будућности својих и својега. Наиме, да не би дошло до сукоба и неспоразума „међу мојом децом или између њих и њихове вољене родитељке“, Ђорђе је прецизно и јасно исписао своју последњу вољу, ништа не остављајући случају. Тестамент је отворен 7. јануара 1815, па се тај датум сматра и даном његове смрти.³¹¹

У њему Ђорђе Теодоровић каже да је „рођен у Требињу у Херцеговини у Турској“, па пре свега налаже својој супрузи Ани Паликућа да му приреди сахрану без луксуза и помпе.

Оставља хиљаду форинти српским школама у Трсту, исто толико Ђорђу, сину свога брата Петра, толико и Тодору, сину брата Драге, још две хиљаде Тодору, сину свог преминулог брата. За своје четворо деце: Петра, Димитрија, Анастасију и Катарину, наменио је свакоме по хиљаду форинти, да буду уложене све у компанију до пунолетства синова, односно до удаје кћери. Хиљаду форинти оставља својој вољеној жени „јер је тако више волела, него да јој оставим продавницу“, а њој завешта и 20.000 форинти које је од њеног оца добио на дан женидбе, сав кућни намештај, сав накит, *шест сребрних кашика* и све покућство. Као „потврду бескрајне љубави и пажње коју сам према њој увек осећао и осећам, остављам јој на слободно доживотно уживање (...) нашу породичну кућу“ на Тргу Понтеросо, да у њој настави да станује и она и породица, а остали део да изда и новац

³¹⁰ Трст, Archivio di Stato, Tribunale commerciale e marittimo, tomo I.

³¹¹ Rescinti, 148.

сама убира. После њене смрти, зграду да наследе синови Петар и Димитрије, да „у њој заједно живе и уживају, у доброј братској љубави и договору“. Да би се избегао сваки сукоб, у случају да браћа буду хтела да поделе кућу, Ђорђе је одредио да Петар узме приземље и први спрат, а Димитрије други и трећи спрат и поткровље. Мислећи да је део који је отишао Петру веће вредности, отац одређује да Петар сваке године брату Димитрију исплаћује по 2 хиљаде форинти.³¹²

Ђорђе у тестаменту изјављује да све његово пословање произилази из компаније коју поседује заједно са „драгим братом Петром“ и у уделу које има у више бродова, па их набраја. Закључује свој „мистични“ тестамент, како га сам назива, препоручујући деци да се боје Бога, а позивајући их на поштовање, послушност и љубав према својој мајци, те им даје последњи очински благослов. На крају, именује за извршиоце тестаментa и тудоре своје малолетне деце своју супругу Анастасију, своју вољену браћу Петра и Драга и „мог најдражег и високопоштованог Пријатеља и Кума, г. Максима Куртовића.“³¹³

Од 5. априла 1864. датира тестамент Димитрија Теодоровића, сина Ђорђа и Анастасије Паликућа. Одатле сазнајемо да се Димитрије никада није женио, да није имао деце, а да је био душом и телом посвећен српској заједници у Трсту и њеној цркви Светог Спиридона. „Мојој обожаваној цркви у Трсту - записао је - као легат остављам 400 форинта, а 200 форинти обожаваној грчко-источњачкој цркви у Трсту.“³¹⁴

Племенитост Димитрија Теодоровића је осветлила и Институт за сиромашне којима је оставио 200 форинти, а хиљаду госпођи Марији Ђетковић и њеним синовима Јовану и Владимиру. У легат је укључио и 200 форинти за особе које су се у моменту његове смрти затекле у његовој служби. Станиславу, Василију и Ђорђу, синовима његовог стрица Драга Теодоровића оставио је кућу у Одеси, а за универзалне наследнике целокупног наслеђа одредио је „моје

³¹² *ibid.*

³¹³ *ibid.*

³¹⁴ Archivio di Stato di Trieste, Archivio Notarile-Testamenti, b. 22; Rescinti, 148-149.

премиле сестричине, Лауру, удову Ћирковића рођену Де Дамаскин и Ему Де Дамаскин”, које су прерано остале без мајке, а којима су припале све зграде у његовом власништву у граду Трсту и сва његова покретна имовина. Њима ујак Димитрије је на крају пожелео да живе „увек у љубави и спокоју, да ме се сећају и добрим ме помињу, а да памте да сам их увек бескрајно волео.”³¹⁵

Огромна приватна библиотека породице Теодоровић и данас се чува као драгоцен део Библиотеке Српске православне црквене општине у Трсту.

³¹⁵ Трст, Archivio di Stato, Archivio Notarile-Testamenti, b.22.

**X. КАКО СУ И У ШТА ТРШЋАНСКИ СРБИ УЛАГАЛИ:
МАТЕРИЈАЛНИ УСЛОВИ КАО ПОТПОРЕ КУЛТУРЕ**

10.1. Улога и значај материјалног фактора у култури

Два су основна аспекта културе: аспект идентитета и аспект изражавања. Култура се изражава и манифестује кроз инструменте комуникација који преносе информације. Инструменти и начини комуникација могу бити материјални и нематеријални, али свака манифестација културе, осим културне, има и своју материјалну вредност.³¹⁶

Ако економски развој видимо као стварање нових вредности, а културу као живи организам и свест заједнице о узајамним вредностима, онда је очигледна међусобна повезаност и утицај материјалног фактора и културе, при чему култура даје контекст, дакле оквир и смисао свакодневном животу, у коме се одвија економски развој. Материјално богатство утиче на побољшање квалитета живота, на пораст стандарда појединаца и групе, условљава и развија потрошњу, јача угрожене слојеве становништва и поспешује њихово укључивање у друштвене процесе, ствара и развија услове комуникације добара и услуга, а то значи и културних добара и услуга.³¹⁷

Одавде се изводи закључак о повратном утицају материјалног богатства и културе: снажнија материјална основа друштва даје већу потпору култури. Улагање у културу, са своје стране, развија духовни и интелектуални потенцијал појединца и групе, што се функционално позитивним импулсима одражава на економску основу.

³¹⁶ Aida Vežić, *Uloga kulture i kulturnih industrija u lokalnom ekonomskom razvoju*, 2015, 2.

³¹⁷ *ibid.*

10.1.1. Меценатство и задужбинарство као спонзорство у култури

За развој културе неопходан је материјални фактор, као основа и потпора развоја културе, који могу да обезбеде како група, тако појединци. Некада су се појединци који улажу у културу звали мецене. Код Срба су то били ктитори, задужбинари и донатори.

Данас се говори о спонзорству у култури. Појам спонзорства дефинише Даница Павловић-Шиљег у својој књизи *Спонзорство у култури* речима да „означава јамца за неки подухват, финансијера, покровитеља, заштитника, неког ко финансијски, или на други начин помаже реализацију одређене активности. Најчешће се подразумева да је личност, или акција која се спонзорише, корисна са становишта друштвеног интереса, а спонзорство друштвено одговорно понашање.”³¹⁸ Спонзорство је, према томе, један пословни однос у ком спонзор (појединац, организација, држава) обезбеђује средства, изворе или услуге, а спонзорисани (појединац, догађај, организација) заузврат нуди нека права која носе неку комерцијалну добит.

Меценатство је најстарији забележени облик спонзорства, не укључује икакву комерцијалну противвредност, а дефинише се као „добротворна активност појединца или компаније, са циљем да се одговори на неку друштвену потребу, или на молбу одређене особе. У том контексту, мецена је појединац или организација, која је остварила пословни успех и сматра да има друштвену, личну и моралну обавезу да помогне, како би одређени друштвени проблем био решен, или, како би се допринело да нечији таленат дође до изражаја (нпр. у

³¹⁸ Даница Павловић Шиљег, *Спонзорство у култури*, Београд: Чигоја, 2013, 61.

уметности, у науци)."³¹⁹ То значи да меценатство искључује свако пословно-комерцијално обележје и ефекат. Овај вид добротворства познат је по имену Гаја Клинија Меценате (68 п.н.е. - 8 н.е.), моћног саветника и пријатеља Августа, првог римског цара. Мецена је финансирао Августове подухвате и ратне походе, али је исто тако био широкогруд према интелектуалцима и уметницима (Хорације, Вергилије), пружајући велику материјалну потпору њиховом раду.

У прошлости, меценатство се изражавао кроз економску помоћ владара, племића и богаташа књижевницима, сликарима, скулпторима, музичарима, који су на тај начин реализовали величанствена дела. У италијанској ренесанси, меценатизам је био у тесној вези са феноменом величанствености културног подухвата који се трајно, друштвено и историјски, везује за име онога који је финансирао подухват. Најпознатији је пример ренесансне Фиренце, где је породица Медичија финансирала живот и рад читавог низа најпознатијих тадашњих уметника, ради славе и блиставила свог породичног имена. „У нашем времену, термин меценатство (меценат) диференцирао се према значењу које се односи пре свега на алтруистички мотивисану потпору пројектима у култури и друштву, при чему је у првом плану сама идеја материјалне подршке а не противуслуга" ³²⁰ - каже Даница Павловић-Шиљег. То значи да у први план не долази више спонзор, већ прималац помоћи.

Сличан меценатству је појам добротворства или донаторства, где компанија или појединац дају одређену помоћ, али је она обично усмерена ка остварењу хуманитарних циљева.

Код Срба су се приватна лица која улажу у културу звали ктитори и задужбинари. Ктитори су у црквама источног хришћанства и у средњевековној Византији била физичка или правна лица која су оснивала, обнављала, или добијала за награду на управљање манастирску, сеоску или градску цркву, манастир, школу или неки добротворни завод. Ктиторство је код Срба био и вид организоване

³¹⁹ Павловић Шиљег, 64.

³²⁰ *ibid.*

социјалне заштите, кроз оснивање и финансирање школа (краљица Јелена Анжујска основала је прву женску школу у Србији) и болница (цар Душан је основао болницу у Хиландару и за њено издржавање издвајао годишње 100 млетачких перера, затим *онолико гуњева колико је постеља у болници*, постељину, *клашње* и друге потребштине, а кнез Лазар је за издржавање ове болнице додељивао Хиландару 100 унчи сребра. Цар Душан је основао болницу и у својој задужбини, манастиру светих Арханђела код Призрена).³²¹

Задужбинарство је била укореењена традиција у српском народу, чак симбол његовог историјског пута од Немањићког доба до данас. Задужбинарство као особеност, нераскидиви део и завет српског културног идентитета најбоље се сагледава у речима Светог Николаја жичког и охридског, који каже:

„Ако си прави Србин, мораш бити задужбинар. Помисли дакле, шта си до сада учинио за душу своју и пожури да учиниш што више можеш, јер је душа виша од свега. Ако не можеш подићи цркву, можеш оправити чесму, посадити дрво украј пута и гладнога нахранити, жеднога напојити, кандила у цркви запалити, или поклонити се светим ђивотима по нашим светим манастирима. Има сто начина да постанеш задужбинар. Изабери који хоћеш и можеш.“³²²

У српском задужбинарству, дакле, није важна величина и материјална вредност добротинства: предност даје његовој моралној компоненти. Важно је радити за ближњег, за друштво, за будуће генерације које треба да расту и стасају са свешћу о свом идентитету и прошлости која их везује за претке, али и за нове нараштаје.

Задужбинарство је првенствено израз духовности, али је огромна и његова патриотска и културно-просветна димензија. Своју традицију задужбинарства, односно моралне обавезе чињења колектив,

³²¹Смиља Аврамов, *Алтернативни модел светске заједнице. Цивилно друштво и невладине организације*, Београд: Игам, 2009, 26.

³²²Николај Велимировић, „Задужбинари“, у *Сабрана дела*, књ. 4, Линц: Глас цркве, 2001, 585-587.

Срби су собом односили и у расејање. Што је била већа њихова материјална расположивост, веће је било њихово донаторство у све друштвено корисне делатности, при чему су вера, култура и образовање имали предност.

Свако доприноси богатству и култури по својим могућностима, а то значи да веће материјалне могућности производе и веће улагање у културу. Развијенија култура значи јачи национални идентитет, али је она истовремено и услов економског развоја групе.

10.2. Историографски приказ економског развоја и улагања тршћанских Срба

Историографски преглед развоја тршћанске српске заједнице јасно оцртава свест тршћанских Срба о културној и моралној димензији друштвено-економског развоја. Материјално богатство и углед који су тршћански Срби током два и по века успели да створе пратиле су три основне смернице: предузећа, некретнине и осигуравајућа друштва.

10.2.1 *Предузећа*

После изласка из заједнице са Грцима и оснивања властите, тршћанска српска заједница је наставила да се шири. Крајем 18. века, Срби су се углавном досељавали из уобичајених крајева као што су то

Херцег Нови, Требиње или Сарајево. Крајем '80-тих година, из Сарајева су се у Трст доселили искусни трговци Тодор Мекша и Јово Ћирковић. Године 1796. обојица су имали око четрдесет година, када су одлучили да се удруже и да формирају заједнички капитал од 100.000 форинти. За тршћанске прилике, то је био огроман новац. У градски судски регистар у то време су се обично уписивала предузећа са капиталом који би ишао од 10 до 50 хиљада форинти.³²³ Три године касније, предузеће „Тодор Мекша и Ћирковић“ регистровано на тршћанској берзи, пословало је на целом простору између Смирне и Беча, са разгранатим пословницама по Италији и Немачкој. У Смирни је њихова фирма највише пословала преко Димитрија Мацука, чији ће се потомци привучени зарадом, доселити у Трст. Послове су водили и у Карловцу и у Ријечи, опет преко рођака Ћирковића.³²⁴ Предузеће ће се 1805. године угасити. Тодор Мекша ће узети свој део и изаћи из фирме, а браћи Ћирковић - Јову се током времена придружио и млађи брат Димитрије - остаће сума од 143.000 форинти, од чега су највећи део чиниле власничке деонице у десетак бродова, а остало су били готов новац, менице, берзанске акције, преостале залихе робе у магацинима, па чак и камате на пословања из Петрограда. Скоро цео капитал ће ући у оснивачки капитал новог предузећа „Браћа Ћирковић“.³²⁵

Пореклом из Требиња била су браћа Теодоровић. Они су се, половином 80-тих година 18. века у Трст доселили из Ријеке. Три брата Теодоровића дуго су као партнери пословали са ријечким трговцем Тодором Рајовићем, код кога су и занат изучили. Тек 1798. су одлучили да оснују властито породично предузеће из ког се, 1802. године, издвојио и осамосталио најмлађи брат Драго.³²⁶ Када су Петар и Ђорђе уписивали фирму у судски регистар, уписан је капитал од 120.000 форинти, од чега су преко половину биле власничке деонице у

³²³ Државни архив у Трсту, Поморско-трговински суд, б. 2498.

³²⁴ Marco Dogo, „La comunità serbo-illirica di Trieste 1751-1914“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 22.

³²⁵ *ibid.*

³²⁶ *ibid.*

једанаест бродова, а остало су менице, готов новац и 600 буради грожђа из Смирне.³²⁷

Од српских трговаца који су се тих година доселили у Трст, вођени невероватно добрим могућностима брзе зараде, без обзира на ратне походе Наполеона и потресе које су они собом носили, истиче се породића Ризнић. Браћа Ризнићи, Јован и Дамјан, управљали су највећим капиталом у тадашњем тршћанском окружењу. Године 1791, четрдесетогодишњи Стеван Ризнић се удружио са од њега доста старијим партнером Петром Паликућом, старим Тршћанином који се овамо доселио из Требиња. Обојица су занат изучили у кући покојног Јова Ризнића. У оснивачки капитал уложили су 60.000 форинти стечених трговином житом по Угарској и на Истоку.³²⁸

Десетак година касније, по смрти Петра Паликуће, године 1803. у предузеће улази његов син Јово. У то време, партнери у предузећу су били Стеван Ризнић и његов сестрић Јован Рајовић, а капитал новог предузећа био је нечувено велик, од чак 531.234 форинти. Две трећине капитала припадало је Стевану Ризнићу, али су делови друге двојице партнера у сваком случају били од по око 100.000 форинти. Предузеће није дуго живело. Расформирано је 1806. године, а две године касније га наставља самостално Стеван Ризнић са регистрованим капиталом од 200.000 форинти. У међувремену, Јован Рајовић, унук Тодора Рајовића, регистровао је трговину на велико за лепак, памук, сумпор, капере, шафран, смокве, гуму, храну, уље и друго. Исте године, Јован Рајовић је поднео захтев за упис на берзу. Захтев му је усвојен и он је, са 34 године старости, био први Србин рођен у Трсту уписан на градску берзу.³²⁹

³²⁷ Државни архив у Трсту, Поморско-трговински суд, б. 174.

³²⁸ Дого, 2009, 23.

³²⁹ *ibid.*

10.2.2. Некретнине

Пословни успех свих тршћанских Срба претакао се и у власништво у некретнинама. Део свог капитала су улагали у градњу или куповину кућа, зграда и палата. Капитал који су тршћански Срби улагали у некретнине у односу на онај који су улагали у послове био је најчешће 1:3, што је било мало у односу на друге заједнице. То најбоље показује пример Цинцарина Николе Боте, чија се породица последње деценије 18. века доселила преко Сплита у Трст из пограничног појаса између Македоније и Албаније, а чији је капитал у некретнинама био више него четири пута већи од капитала уложеног у робу. Истовремено, Стеван Ризнић, који је поседовао прелепу палату у најбољем делу града, имао је капитал уложен у бродове, превоз и робу у магацинима, који је за више од једанаест пута превазилазио капитал који је уложио у некретнине.

Упркос томе, тршћански Срби су граду оставили прелепе грађевине. Претпоставља се да су тршћански Срби током два века саградили или купили шездесетак зграда и палата, од којих су многе и данас симбол и понос града.

Гроф Јово Војновић је саградио зграду у делу града који ће временом постати једна од најскупљих градских четврти. Крајем 19. века, пошто је његова палата поседовала и велики парк, у њему ће бити смештен градски зоолошки врт.

Међу најлепшим грађевинама је и зграда коју је саградила *породица Ковачевић*, на углу где се спајају улица Кавана и улица Мадона дел Маре, на адреси Виа Торино број 34. У овој згради је неко време било седиште католичке бискупије. То је дивна неокласична зграда, савршено очувана. Купио ју је Александар Ковачевић 2. јануара 1854. године за 123.000 форинти: у то време су је називали Палата Мауронер. Александар Ковачевић је имао сина Јована и кћер Марију.

Зграду је наследио син Јован, па се она од тада зове Палата Ковачевић. У породичном власништву Ковачевића грађевина је остала до 1911. године. Данас припада председнику јеврејске заједнице, г. Марију Стоку, али понегде на таваници, још су видљиви иницијали Ковачевића. Александар Ковачевић је умро 1874, непуну годину пре своје кћери Марије.³³⁰ Марија је била велики добротвор. Умрла је неудата 1875, имала је само 38 година. Добротворном заводу „Дом сиромаша“ оставила је приличну суму од 10.000 форинти. О њој је остала представа као о тужној, прерано остарелој жени. Величина њеног прилога наводи на помисао да се радило о миразу, узалуд чуваном за никад остварени сан. Ко пређе праг тршћанског Дома за сиромашне и данас се може дивити њеном лику на мермерној бисти, сачињеној њој у част. Са друге стране улаза, налази се биста другог великог добротвора ове установе, Јована Шкуљевића.

Прелепа здања су и кућа Кристифора (Риста или Крсте) Цвијетовића и она грофа Јововића. *Палата грофа Јововића* се данас зове Палата Питери (Palazzo Pitteri). У њој је седиште државних канцеларија, а налази се са десне стране централног градског трга Пјаца дел Унита (Piazza dell'Unità), одмах до Градске куће.

Палата Цвијетовића је изграђена 1893. године по пројектима архитекте Де Брујна. Учитељ тршћанске српске школе, Димитрије Владисављевић, предлагао је Вуку Караџићу да кнез Милош Обреновић дође у Трст и да купи ову кућу.³³¹

У *кући Лазаровића*, у улици Тригор број 9, становао је седам година принц Максимилијан Хабзбуршки, од 1850. па до 1857. године, све док није саграђен замак Мирамаре у који се потом преселио.

Велелепна је палата коју је *Александар Вукасовић* тестаментом оставио Српској црквеној заједници, а која је још у првом листу градске грунтовнице уписана као њено власништво. Палата се налази на Тргу Светог Антонија, а у њој је и један од најстаријих и најчувенијих тршћанских кафеа „Звезда Северњача“ (Caffè Stella

³³⁰ Mitrovic et al., 242-244.

³³¹ ibid, 241.

Polare), тик уз Канал Гранде, који је током целог 19. века допирао до самог срца града. Зграду је 1904. потпуно реконструисао и доградио јој један спрат инг. Карло Камбађо.³³² Одмах до ове зграде, трговац Јован Николић је био власник целог блока зграда.

Ту је и *Палата Куртовића* коју је за своју породицу дао саградити 1777. чувени Јово Куртовић, један од пионира српске заједнице Трста, као сведочанство свог пословног успеха. Палата се налази у најстаријој градској четврти Терезијана, које је и тада било срце града. По архивским изворима, Јово Куртовић је био власник неколико зграда, али се сећање изгубило и данас се зна само за ову.³³³

У истој четврти, на тргу Понте Росо, је и троспратна *Палата Драгутина Теодоровића*, скромнија од Палате Куртовића. У време када је подигнута била је једна од најимпозантнијих зграда нове терезијанске четврти. Скоро је незамисливо да је ова зграда данас потпуно запуштена. Породица Драгутина Драга Теодоровића није живела у овој кући, већ ју је обично уступала гостима. У њој су становали и Доситеј Обрадовић и Павле Соларић.

Српска фамилија Гопчевић оставила је Трсту *Палату Гопчевића* која заузима централни део дуж целе четврти Терезијана и гледа на канал Гранде. На фасади четвороспратне зграде налазе се четири статуе са ликовима кнегиње Милице, кнеза Лазара, Милоша Обилића и Косовке девојке. По жељи Спиридона Гопчевића, ова монументална зграда, симбол града Трста, требало је да кроз будућа покољења свет подсећа на славу српске историје³³⁴

У дому грофа Матије Ивановића, у *Палати Ивановић*, године 1933. и 1839. је боравио Петар II Петровић Његош који је свом домаћину посветио поезију под насловом „Глас становника гребена“.³³⁵

Ту је и прекрасна *Палата Вучетић*, саграђена 1836. године по налогу Михаила Вучетића, родоначелника ове српске тршћанске

³³² *ibid*, 221.

³³³ *ibid*, 222-225.

³³⁴ *ibid*, 225-230.

³³⁵ *ibid*, 231.

породице чији је палата била дом. Пореклом из Боке Которске, у Трст се доселио 1814. године, а већ 1851. био је власник пет трговина на велико од укупно 250 предузећа уписаних у регистар тршћанске Трговинске коморе. У српској заједници остаће запамћен по огромној новчаној донацији приликом изградње новог храма Светог Спиридона. У овој згради, на броју 8 Обале Назарио Сауро у срцу града, данас се налази Покрајинска управа за јавне радове.³³⁶ До ње је *Палата Јовановић*, коју Тршћани и данас тако зову.

Не могу се заобићи ни *Палата Рађеновића*, нити *Палата Шкуљевића* на Тргу Венеције, коју је Ристо Шкуљевић тестаментом 1911. године поклонио Српској православној општини Светог Спиридона,³³⁷ нити *Палата Бојовића* која носи име по Александру и Лазару, синовима банкара Гаврила Бојовића који се у Трст доселио из Сарајева.

Српској заједници оставила је зграду у улици Ћенова бр. 15 *Сузана Ризнић-Петровић*. Зграда је саграђена 1885. године.

10.2.3. Осигуравајућа друштва

Велика и брзо стечена зарада охрабрила је српске трговце да се упусте у нове облике пословања - осигуравајућа друштва. Српски трговци на велико покривали су робом и транспортом тржиште које је ишло од најудаљенијих тачака Средоземља све до унутрашњости аустријско-немачких простора. У прекоморској трговини и транспорту користили су бродове чији су били потпуни или делимични власници.

³³⁶ *ibid*, 233.

³³⁷ *ibid*, 238-239.

Претње сигурности биле су велике: од природних непогода и временских услова пловидбе и складиштења робе, па до напада грчких пирата и гусара сваке нације и соја. Осигурати робу је скупо стајало, али је тај трошак у времену велике трговачке експанзије могао да се претвори у инвестицију, ако би се осигураник и осигуравач стекли у истој особи. У том случају, трговац на велико је осигуравајућу премију на робу и на брод плаћао сам себи, пословао је сам са собом, а од разлике између губитка и зараде, био би увек на добитку јер, у области осигурања, у то време није постојала конкуренција, с обзиром на чињеницу да других осигуравајућих друштава на тршћанском простору није било.³³⁸

Наравно да је за оснивање осигуравајућег друштва била потребна повелика количина капитала, али српски трговци очигледно да су га имали, како сведочи градски судски регистар тога времена који каже да су у тада четири постојеће осигуравајуће институције: Осигуравајућој комори, Банци за осигурање и поморску размену, Новој банци и Новој осигуравајућој компанији, године 1805. Срби били власници између 15% и 20% укупног капитала компанија.³³⁹

Велики значај има и податак да су се српски трговци међусобно испомагали. Није била реткост да су, да би се осигурањем покриле далеко веће вредности од уплаћене премије, Срби укрштали гаранције и један за другога гарантовали. То посебно потврђује оснивање три нове осигуравајуће компаније почетком 19. века (Пријатељи осигуравачи, Врата сигурности и размене, Српско осигуравајуће друштво) на иницијативу и са капиталом тршћанских Срба који је ишао од 100 до 600.000 форинти.³⁴⁰

Од преко двадесет осигуравајућих друштава на подручју Трста, само једна је била искључиво српског имена и карактера. Било је то "Словенско друштво прекоморског осигурања" "Società slava di Assicurazioni marittime", основано 1830. године са 200.000 форинти

³³⁸ Dogo, 2009, 23.

³³⁹ Државни архив у Трсту, Поморско-трговачки суд, бр. 155-156, 160, 174, 2498-2499

³⁴⁰ *ibid*, б. 366.

капитала. Акционари су били двојица старина, Ристо Поповић и Ристо Цвијетовић, неколико Срба средњих година попут Марка Квекића, Шпире Поповића, Матије Драгичевића и Ђорђа Мекше који је био директор.³⁴¹ Он је био изабран и за члана Мешовите комисије осигуравача и трговаца за израду статута Аустријског Лојда, а потом је био и члан прве Лојдове Управе. Половином 30-тих година, Ристо Цвијетановић је био директор компаније "Банко Илирико" и акционар у десетак других.³⁴² Из млађе генерације, акционари су били деца трговаца и бродовласника: Шпиро Гопчевић, Петар Вукасовић, Петар Рађеновић, неколико Теодоровића и нови људи попут Херцеговаца Риста и Александра Опухића и Константина Симеуновића, сина Василија, сарајевског трговца који се у Трст доселио 1814.

Група српских акционара располагала је са више од половине укупног капитала ове компаније, што се могло поредити само са стањем из првих година века. Идеју о заједничком напору на пољу осигурања наметала је и околност да су скоро сви Срби акционари били истовремено и чланови управе Српске заједнице.

Ова компанија се угасила 1841. године, највероватније због малог капитала. У то време, масе капитала задобијале су далеко веће димензије. Довољан је пример компаније "Осигуравајућа комора" основане 1838. са капиталом од 2 милиона форинти. Интересантно је да је Ђорђе Мекша, дотадашњи директор српске компаније осигурања, одмах постао директор моћне "Осигуравајуће коморе". Са те нове позиције, током '40-тих година 19. века он је био и један од протагониста оснивања Лојда, стратешке пловидбене компаније аустријске монархије.³⁴³

И у овом сектору пословања, како се да видети, срећу се уобичајена имена тршћанских Срба, афирмисаних трговаца из претходних деценија и њихових синова и унука, који су полако и малим учешћима капитала, улазили у наслеђене или у нове послове.

³⁴¹ Dogo, 2009, 30.

³⁴² *ibid*; Државни архив у Трсту, *ibid*, б. 360.

³⁴³ Dogo, 2009, 30.

Незаобилазно је име Јована Вучетића који је 1853. године био члан Управе Лојда, највеће аустроугарске пловидбене и осигуравајуће компаније. Његов је потпис на пергаменту који је председник Управе, барон Морпурго, дао да се угради, симболично стављен у ковчежић, у темеље величанствене палате, седишта тадашње Лојд компаније. Палата је и данас седиште Лојда и налази се на левој страни најлепшег трга Трста и једног од најлепших у Италији.

Али, ту су и имена Срба која би се узалуд тражила у тршћанским регистрима трговаца, попут имена поморских капетана Јована и Николе Николића. Њихов огромни стечени капитал налази објашњења у заради прикупљеној током дуге и шаролике поморске каријере.

Сличан претходном је и пример браће Јова и Филипа Њетковића. Ниједан од њих није важио за великог трговца. Првом су биле довољне две деценије ситне трговине, а другом тек пар година активности у Трсту по доласку из родног Херцег Новог, да би се имена обојице наша, само пар година касније, међу именима акционара више осигуравајућих друштава, у истом рангу са партнерима попут грчког магната Карчотија. Такође је импресиван пословни успех и друштвени успон Антонија Квекића, године 1780. скромног обућара, а већ деценију-две касније акционара највећих тршћанских осигуравајућих компанија.

10.3. Значај и улога материјалног фактора у очувању културног памћења тршћанских Срба

Јасно је да је способна, предузимљива, образована и самосвесна српска заједница у Трсту створила огромно пословно

богатство и да је могла да улаже у културна добра, да подигне највећу цркву Трста, један од највећих светских храмова православља.

Исто тако, пословни успеси и богатство били су и чврста потпора српским просветитељима за које је српска заједница у Трсту често значила животну лимфу хранитељку. Из Трста се српска култура кретала преко свих европских ширина до Азије и преко Атланског океана до Калифорније. У Трсту је била једна од најбољих школа у аустријској царевини, која је неко време била и најчувенија српска школа, толико да је Вук Караџић из Беча послао свога сина на науке у тршћанску српску школу. Из Трста су у устаничку Србију, Херцеговину, Црну Гору полазили новац, оружје, али и борци. Из тршћанских српских домова су у Србију отишли и Доситеј и највиша српска интелигенција. Српска тршћанска интелектуална елита била је у непосредном контакту и сталној вези са интелектуалним врхом матице и највишим државним представницима: од Карађорђа до Обреновића и Карађорђевића. Одавде и потврда тезе да висок образовни ниво и економски статус досељеника јача и учвршћује везу са политичким, образовним и културним установама у матици и штити и развија идентитет.

Иако су само трећину свог капитала тршћански Срби уложили у некретнине, једноставно је немогуће испричати и набројати шта су све они у Трсту саградили, поседовали и Трсту оставили. Сигурно је да су ове грађевине доказ њиховог пословног успеха, непобитни споменици, истинске химне храбрости, способности, моћи и богатства. Некада понос Аустроугарске царевине, грађевине које су иза себе оставили тршћански Срби данас су културна добра града Трста и Италије, видљиви споменици српске тршћанске културе и значаја те културе у културном памћењу ширих размера: вишевременских и вишенационалних. Истовремено, оне су потврда значаја етничких мањина и њихове културе у развоју већинског друштва, па се очување тог културног памћења поставља као колективни императив културе међународне заједнице, не само као културни извор и баштина, већ и као показатељ и смерница за будућност.

XI. СРБИ, БЕРЗА, ГРАД: ПАРАБОЛА УСПОНА И ПАДА

Аустријске власти су храбриле натурализацију способних људи и на те су позиве Срби, било православци - било католици - спремно одговарали. За многе од њих Трст је био само место у ком су положили заклетву и примили карту о аустријском држављанству, али многи од православаца су постајали и чланови српске заједнице, те отварали нове циклусе поморске трговине и консолидовали живот у новој средини. Врло брзо, међутим, већ последње деценије 18. века, аустријске власти су показале да високо цене српску мањину и као пореског субјекта, подстичући тзв. „добровољна давања" за покривање ванредних ратних пореза.³⁴⁴ Нешто касније, локална тршћанска власт је закључила да би националним мањинама, тачније њиховој елити, могла да повери неку од званичних функција у циљу регулисања пословног амбијента који се ширио без икаквог реда и правила.

Трговински суд у Трсту ни случајно није успевао да обухвати и кодификује универзум и ресурсе свих српских тршћанских трговинских делатника. Осим тога, од регистрованих предузећа и трговаца добар део је задовољавао све услове потребне за упис на градску берзу, али их је једва половина подносила захтев. А од оних примљених и уписаних на берзу, 60-70 предузећа, мање од половине би се појављивала чак и на берзанским скупштинама.³⁴⁵ Стога је, на инсистирање владе, тршћанска берза 1804. године донела нови правилник који је проширивао могућности учлањивања и одредио формирање Берзанског савета³⁴⁶. Савет је требало да има 40 чланова, „способних и просвећених", а чланови Савета су између себе бирали 6 чланова сталне берзанске дирекције. Избор чланова вршен је по верско-етичком критеријуму, а први избор чланова Савета учинила је директно влада. Половина чланова била је из редова римокатолика, а

³⁴⁴ Marco Dogo, „Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-illirica di Trieste 1748-1908", in *Storia economica e sociale di Trieste*, a cura di Roberto Finzi e Giovanni Pagnek, vol. I Trieste: Lint, 2001, 12.

³⁴⁵ *ibid*, 13.

³⁴⁶ Државни архив у Трсту, Државни трговински регистар: Упутства владе Берзанском савету, бр. 668.

половина из редова других верских група. Међу њима били су и тројица Срба и то: Јово Куртовић, Стеван Ризнић и Тодор Мекша.³⁴⁷ Они су у то време, по богатству и по угледу, били први људи српске заједнице Трста. Ово је имало далеко већу тежину од чињенице да је од њих тројице само Мекша био уписан на берзу.

Учешће етничких заједница у јавној администрацији званично је било, дакле, признато. То је потврђено неколико дана касније и у структури провизорне градске управе на коју су аустријски органи пренели власт пре него што ће се, маја 1809. године, повући пред Наполеоновом војском. Српску етничку мањину је у градској управи представљао Мекша. Чак су и нове француске власти, формирајући 1812. градски савет који је помагао управу новоуспостављене француске власти, избалансирале 20-члани састав савета са „дванаест католика, три Јевреја, три Грка источњака, једним Србином православцем, једним калвинистом“.³⁴⁸ Србин православцац је овога пута био Стеван Ризнић.³⁴⁹

Током друге и треће француске окупације (три пута су Наполеонове трупе окупирале Трст: 1789, 1805. и 1809. године), богати српски трговци су добро осетили разлике и одговорности везане за положај и улогу градске економске елите. Јово Куртовић је био у групи од десет најпознатијих тршћанских трговаца који су током зиме 1805/06. године завршили у затвору тврђаве, да као таоци гарантују исплату новог и крајње високог ванредног опорезивања. Са њим су затвора допали и Стеван Ризнић и Матија Лазовић, а нешто касније и Ђорђе Теодоровић.³⁵⁰ Ризнић и Мекша били су и чланови комисије која је 1806. и 1809. добила задатак да расподели терет ванредног опорезивања по пореској способности виђених грађана, руководећи се њиховим власништвом над некретнинама и обимом капитала пословања. И опет је Ризнић, по крајњем обрачуну, био међу првих

³⁴⁷ Dogo, 2001, 13.

³⁴⁸ Pietro Kandler, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste*, Trieste, 1858, 161-2.

³⁴⁹ Dogo, *ibid.*

³⁵⁰ Almerigo Apollonio, *Trattato: Trieste tra guerra e pace 1797 - 1824*, Trieste: Archeografo triestino, S. IV, 1995, 285-6.

десет који су платили највећи порез у граду, док су се остали његови сународници налазили већином у средњем или у нижем пореском сталежу.³⁵¹

У међувремену, под ратним потресима, послови су опадали и трговинске компаније и осигуравајућа друштва су се гасила. Међу Србима у Трсту, августа 1811. године, још су биле активне само компаније Тодора Мекше, браће Ћирковића и Јована Рајовића који ће, убрзо потом, своју угасити.

11.1. Одлазак генерације великана

Осим опште парализе градске привреде, српску елиту је снажно погодио излазак са сцене генерације великана. Јово Куртовић је умро 1809. године у дубокој старости. Завештањем је богатство легатима поделио српским школама, градској српској цркви, сиромашнима, а такође и својој браћи и њиховој деци који су пословали у Чесме, у Смирни и у Амстердаму, а потом и сестри у Требињу. За универзалног наследника је одредио унука Максима. Пошто није извршено отварање тестаментa на суду, не зна се поуздано колики је био капитал остао иза Јова Куртовића. У сваком случају, његов унук Максим није наставио дединим стопама. Продао је компанију и живео лагодним животом велепоседника и виђеног члана тршћанске српске заједнице.³⁵²

Почетком треће Наполеонове окупације Трста 1809. године, Стеван Ризнић је послао свог шеснаестогодишњег сина Јована да

³⁵¹ Dogo, 2001, 13.

³⁵² *ibid.*

преузме пословање експозитуре породичне компаније у Одеси.³⁵³ У трговини преко Црног мора млађани Ризнић се одлично снашао, док је у Трсту поморска трговина заустављена блокадом британске флоте. Стеван је стога 1810. затворио компанију, да би је поново активирао 1812, годину дана пре смрти. Тестаментом је детаљно одредио расподелу капитала своје флоте од 18 бородова својој удовици и четворо деце, двојици синова и двома кћерима.³⁵⁴ Тек нешто више од десетог дела укупног капитала чиниле су некретнине: две зграде у Трсту и једна скупочена палата у Одеси. Остатак трговинског капитала наследници су одлучили да у потпуности оставе компанији „Стеван Ризнић“ која је претворена у деоничарско друштво и поверена најстаријем Стевановом сину Јовану, чији је пословни таленат био опште познат и признат. Само 25 година старог Јована Ризнића, трговинска комора Трста је 1818. године изабрала за свог берзанског представника. Јован Ризнић ће 1821. године откупити од браће и сестара власничке улоге и формирати властиту компанију, те увелико проширити пословање између Трста и Одесе.³⁵⁵ Исто тако, Јован Ризнић је један од протагониста ренесансе тршћанске привреде и њеног преласка из сфере трговине у сферу осигурања.

Године 1815. умреће Ђорђе Теодоровић. Са братом Петром је и он 1810. затворио компанију да би је 1814. поново отворио, али без већег ентузијазма, са пословним капиталом мањим од 90.000 форинти. Компанију је после смрти оставио тројици млађих синова.³⁵⁶

На крају је са сцене изашао и Тодор Мекша. Преминуо је 1817. године, а судско отварање тестаментa открило је незавидни положај његових наследника³⁵⁷, сина Ђорђа и две кћери, срећом добро удатих. Кредити за наплату били су велики, али су исто тако велика била и покојникова дуговања. Када су, ради наплате дугова, продате некретнине под хипотеком, наследницима није остало више од по

³⁵³ Dogo, 2009, 30-31.

³⁵⁴ Државни архив у Трсту, Трговинско-поморски суд, б. 318.

³⁵⁵ Dogo, 2001, 14.

³⁵⁶ Dogo, *ibid*; Државни архив у Трсту, Трговинско-поморски суд, б. 353.

³⁵⁷ Државни архив у Трсту, *ibid*, б. 318.

7.000 форинти наслеђа. Иако је врло могуће да је део имовине измакао оку судских власти, ситуација наследника била је далеко од добре. Без обзира на то, Тодоров син Ђорђе је успео да се способношћу и знањем наметне тршћанској пословној елити и постане угледни акционар и један од водећих пословних личности у свету осигурања.

11.2. Асимилација и заборав

Још је једна опасност запретила тршћанској српској заједници: ризик асимилације. Етничко препознавање Срба нестајало је потискивано њиховом друштвеном интеграцијом, али и њиховом социјалном и привредном шароликошћу. Крајем 19. века, на пример, лекар Јевгениј Гузина био је члан српске тршћанске заједнице, али нико од Тршћана у њему није препознавао Србина, већ само угледног тршћанског лекара.³⁵⁸ Број Срба у Трсту се постепено и упорно смањивао и крајем 19. века био сведен на свега 200 особа, што је представљало нешто више од хиљадитог дела укупног градског становништва. Младе генерације тршћанских Срба завршавале су школе одличним знањем италијанског, немачког, или француског језика, али једва да су знале свој матерњи, српски језик, нити је изван школе било прилике да га игде користе, на шта отворено указују речи Лазара Аничича, управитеља српске школе у Трсту.³⁵⁹ На такво стање настало крајем 19. века, челници српске тршћанске заједнице снажно су одреаговали, дајући нови полет и значај својој националној култури и обележјима. Године 1892. су одлучили да српски језик и ћирилично

³⁵⁸ Dogo, 2009, 31.

³⁵⁹ Миодраг Ал.Пурковић, *Историја српске православне црквене општине у Трсту*, Трст: СПЦО, 1960, 151.

писмо замени италијански језик у Књизи братства,³⁶⁰ у свим записницима и интерним списима и документима, те дали велики значај прослави Светосавског празника.

Хабзбуршке власти нимало нису забрањивале овакав национални полет и препород тршћанске српске заједнице. Њихова земља матица Србија била је од 1878. економски и политички сателит Аустроугарске и такво стање је остало све до 1903, када је присилном променом династије дошло до заокрета у српској политици, а он се на међународном плану одразио променом оријентира у правцу Француске. У знак репресалије, Аустроугарска је Србији наметнула тешки економски ембарго. Мањи потрес у конкретном животу становника, мада огромног симболичног значења, била је анексија Босне и Херцеговине из 1908. године.³⁶¹

Исте 1908. године у Трсту умире и богати српски трговац Ристо Шкуљевић. Био је то тешки удрац за тршћанску српску заједницу. Син Јована који се у Трст доселио из Дубровника, Ристо Шкуљевић се родио у Трсту 1843. године, школовао се у Швајцарској, а у више наврата је током 40 година био биран за председника Српске црквене заједнице. За српску цркву је много за живота учинио. После смрти, српској цркви у Трсту је оставио више од половине свог целокупног иметка, између осталог и некретнине које ће одолети свим каснијим политичким потресима и економској ерозији. Драгоцени легат којим ће Шкуљевић даровати Српску црквену заједницу у Трсту симболично затвара причу о групи српских досељеника који су се својим многоструким квалитетима: мудрошћу, обдареношћу, способностима и неуобичајеном храброшћу, наметнули хабзбуршком тршћанском друштву и одиграли једну од најзначајнијих улога свих времена у економском развоју града.³⁶²

³⁶⁰ Већ је речено да „братство“ чине стално настањени тршћански Срби, чланови Српске црквене заједнице Светог Спиридона (заједница), те ова реч означава институцију која управља црквом, школом, гробљем и целокупном имовином Заједнице. То се разликује од тршћанске српске заједнице, односно српске мањине, која подразумева све Србе присутне у граду, привремено или стално у њему настањене.

³⁶¹ Dogo, 2009, 31.

³⁶² *ibid*, 32

11.3. Култура памћења и заорава, интеграција и асимилација

На овом месту намеће се питање каква судбина очекује једну малену заједницу другачијег језика и друге вере од већине која је окружује? Може ли у таквим условима та заједница сачувати властити идентитет, своје различитости и специфичности и колико дуго може да опстане? Какве јој околности погодују, а какве неумитно воде од интеграције до асимилације у већинско друштво, што значи у утапање и губљење идентитета? Докле иду границе интеграције, а када и зашто се она неприметно претвара у асимилацију?

Овде све неумитно води ка културном памћењу, његовом значењу, елементима и функцији. Ако културно памћење видимо као друштвени апарат кодификације, складиштења, чувања и културне обраде прошлости, односно као прецизно одређени функционални оквир за стварање традиције, односа према прошлости и формирање идентитета, закључак наводи на постојање тог друшвеног апарата са свим својим функционалним структурама и институцијама комуникације. У специфичним ситуацијама и приликама у каквим се формирао културни идентитет тршћанских Срба, дакле у једној мултиетничкој средини унутар већинске италијанске културе, конфронтација српске са другим етничким групама је резултирала њеном јасном идентификацијом и идентитетом. Како би их средина лакше прихватила, дакле, ради боље и брже интеграције, та иста конфронтација је значила прихватање културних обележја већинског друштва, било оно аустријско или италијанско. У циљу постизања друштвеног успеха у туђој средини која је, поврх тога још и мултикултурална, што значи конкуренцију не само са већинским већ и са другим идентитетима, интеграција бива перфекционирана до

крајности. У овом моменту, врло је кратак и неприметан корак до асимилације. Како до ње не би дошло, неопходно је постојање активног и функционалног друштвеног апарата заштите културног идентитета, као заштите културног памћења. У случају тршћанских Срба, ово је била карика која се прекинула.

Ни њихово огромно материјално богатство, нити изградња велелепног храма и господских палата нису били у стању да надокнаде непостојање трајних институција у политици и култури, јединих у стању да подрже, кодификују и негују културно памћење, тај стамени, витални елемент одржања властитог идентитета. Срби у Трсту никада нису основали чак ни један српски лист. Једини покушај у том смислу било је покретање, 1849. године, ревије „Славјански родољуб“ која је изашла у шест бројева. Убрзо ју је заменио лист „Јадрански славјан“. И он је изашао у свега шест бројева и то у периоду од само 5 месеци, тачније од марта до јула 1850.

Насупрот Србима, италијанска интелигенција у Трсту још од последње деценије 18. века почиње медијски да јача свој идентитет у Аустријској царевини кроз литерарну и историографску активност, која долази до изражаја нарочито половином 19. века, дакле у периоду у ком се српска заједница њише на самом рубу асимилације. Највећа имена тадашње тршћанске италијанске културе пишу за тршћански књижевни лист „Ла фавила“ (La Favilla), који убрзо постаје симбол италијанске културе тог времена. Лист излази од 1836. до 1846. и даје велики простор српској култури. За овај лист пише, између осталих, и Николо Томазео (Niccolò Tommaseo), отац савремене италијанске граматике, Шибенчанин и по мајци српског порекла. Николо Томазео је аутор чувених „Искрица“, јединственог примера културног космополитизма тог времена, књиге поезије и размишљања, написане на српском и на италијанском језику. За књижевну ревију „Ла Фавила“ пише и Франческо Дал Онгаро (Francesco Dall'Ongaro), између осталог, аутор драме о Марку Краљевићу „Српски Херкул“. На страницама овог тршћанског листа и он, по примеру Томазеа, објављује серију

српских народних песама „Илирске песме" (Canti Illirici) које је превео на италијански.

У овом периоду у Трсту живе и делују и други носиоци италијанске културе, први италијански модерни историчари: Доменико Росети (Domenico Rossetti) и Пијетро Кандлер (Pietro Kandler). При овоме, не треба помислити да се ради о некој врсти националиста, револуционара или превратника. Реч је о главним личностима италијанске културе који су живели и радили у Трсту и били крајње лојални аустријски поданици, о интелектуалцима који су писали немачком, италијанском и српском, језицима које су одлично познавали и чија је употреба у оваквој мултиетничкој средини била уобичајена. Међутим, сви су они спонтано користили и привилеговали немачки: у пословању, администрацији, или у формалним актима, као језик царства и сигурно средство друштвеног раста ка највишим функцијама монархије.³⁶³

Кратког века биће у Трсту и једино тадашње српско културно друштво. Године 1849. Срби су у Трсту основали удружење „Славјанско друштво" које ће живети свега годину дана, тачније до 1850. Осим тога, тршћански Срби нису основали ни неко уметничко или културно удружење, нити позориште или неки клуб за састајање и дружење, одржавање семинара и конференција. Никада у Трсту није формирано чак ни српско певачко друштво, хор, нека организација младих.

Ови вредни, способни, одлучни, бескрајно храбри људи који су своје име и дело великим словима уписали у поморску и трговачку историју света и били визионари у свему, нису видели, па нису успели ни да остваре оно најважније: животно трајање себе кроз генерације. Нису успели да иза себе оставе живу, снажну и виталну српску мањину, способну да се одупре асимилацији.

Стога је разумљив очигледни заборав у који је пало српско историјско присуство у овом граду и чињеница да ни тршћанска, ни италијанска јавност не познаје, нити је свесна, огромног историјског

³⁶³ Ivetic, 206-207.

значаја српске заједнице за град Трст, јер не постоје, или су недоступни и заборављени подаци и сведочанства.

**XII. МУЧНИ 20. ВЕК: СРПСКА КУЛТУРА У ТРСТУ У
ПРОЦЕПУ ИДЕОЛОГИЈА**

12. 1. Идеолошки преврат, промена културног обрасца и значења националног идентитета

На прелому између 19. и 20. века, српско друштво и култура доживљава велике промене. У претежно патријархалну, традиционалну српску културу продиру утицаји грађанске културе, најпре у српским културним круговима у Аустроугарској, где је све присутнији и све моћнији грађански слој, а потом и у Србији. Традиционално српско културно наслеђе се постепено надграђује обрасцима вредности грађанских култура средње и западне европе и формира се нови културни образац.

Носилац овог новог културног обрасца с почетка 20. века на простору Балкана је превасходно српска грађанска интелигенција у чијем крилу почиње да се развија југословенска идеја солидарности и јединства блиских култура и народа. Ова југословенска идеја ће, постепено, почети да замењује српску идеју. Петар Пијановић у својој књизи *Српска култура 1900-1950* каже да је „та мисао истицала из вековних побуда народа које су биле везане за потпуно ослобођење од турске и аустроугарске власти“, те да се из ове мисли развила идеја о уједињењу тих народа у заједничку државу. Ова замисао, заједно са блиском културном идеологијом, пронашла је плодно тло првенствено међу српском интелигенцијом, међу струјањима и покретима блиским просветитељској и грађанској култури. Ставови о блискости народа који деле исти језик и сличну судбину налазимо и код оца српског просветитељства, Доситеја Обрадовића, који у свом првом штампаном раду, *Писмо љубезном Харалампију* (Лајпциг, 1983), манифесту српског просветитељства, тврди да од Будима до Јадранског мора живи један народ који једним језиком говори, упућујући да се закон и вера

могу променити, а род и језиок никада. Пијановић примећује да је идеологија југословенског јединства резултирала занемаривањем српске идеје па каже да „иако замисао није била нова, стицајем историјских околности она је све више добијала на значају“.³⁶⁴

Идеја југословенства је постепено Србе довела до потпуног одустајања, до добровољног одрицања од своје културе и идентитета, од својих вредности, те замене истих туђе вредности, истиче Пијановић и закључује да ће се ова историјска грешка дубоко одразити на целокупно српско национално тело, на његову историју и на његов културни и национални идентитет. Очекивања идеологије југословенства нису се остварила, а српска елита је одустала од своје традиције зарад идеје која није била, нити се показала, као интерес српског народа. У овом дугом периоду спровођена је искључива културна политика југословенства, обликовани су обрасци мишљења, вредности и понашања у којима је југословенство приказивано и наметано као „једини и прави пут у будућност“.³⁶⁵

Носиоци ове, за српски народ погубне идеје, били су парадоксално, каже Пијановић, највећи представници српске науке и културе тога доба. То је био, пре свих, Јован Скерлић до рата, а Јован Цвијић и Александар Белић у дужем раздобљу. Уз њих је био и Слободан Јовановић. Они су својим идејама о јединству Јужних Словена српском друштву, политици и двору оцртавали пут којим Срби и Србија треба да иду. Посредством културне и политичке идеологије, југословенска идеја је потискивала српску, урушавајући и слабећи српску културу и заједнички и појединачни српски национални идентитет. „Пошто су Срби у свести те елите били исто што и Хрвати и Словенци, мислило се да је пуна и права мера будуће државе југословенска заједница народа. У тим замислима културна идеологија у Срба била је претходница злосрећних државотворних идеја и државних творевина” - наставља Пијановић, истичући да је на

³⁶⁴ Пијановић, 2014, 19.

³⁶⁵ *ibid*, 23-24.

челу српске елите, као један од првих поборника идеје југословенства, био регент Александар Карађорђевић.³⁶⁶

Полазећи од погрешног става да се ради о једном „троплеменом“ народу, српска влада и скупштина одустају од свог националног и државног интереса у име једне идеје без основа и то у одсудном моменту за опстанак српске државе, на самом почетку Првог светског рата. Тада настаје документ, Нишка декларација (7. децембар 1914), којим Србија проглашава да јој је циљ ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу. Овакав став Србије имаће далекосежне последице и на националном и на међународном плану.

Идеологија југословенства показала је своју практичну неодрживост већ у првим данима заједничке државе. За разлику од Срба, Хрвати и Словенци су сматрали да је заједничка држава творевина настала на уговорном односу народа. У држави је већ од првих дана дошло до идеолошких размимоилажења компонената које су је чиниле, а раскол је растао. „Док је српска елита истрајно покушавала да очува 'српскохрватску' културу и југословенску државу, хрватска је чинила све да је разбаштини и да створи и заснује сопствену државност. Док се српска елита исцрпљивала у својим заблудама, хрватска је, уз подозрење према Србима и југословенској заједници, јачала на доследно вођеној хрватској идеји, чији је коначни циљ био национална држава.“³⁶⁷

Други светски рат ће донети епохалне промене глобалних размера. И овом рату, српски народ ће међу свим Југословенима поднети највеће жртве. Као највећи непријатељ Срба показала су се баш њихова југословенска браћа. Срби, носиоци југословенства, били су виђени и доживљавани као основна и највећа препрека остварењу хрватске самосталности. Тако се на удару непријатеља нашао не само српски народ, већ и српска култура и све је њих заједно требало уништити. Све српске друштвене и културне установе су у Босни и

³⁶⁶ *ibid*, 25.

³⁶⁷ *ibid*, 26.

Херцеговини, у Хрватској и у Далмацији биле престале да раде, а Србима је ускраћивано чак и ћирилично писмо.

Упркос томе, ни после рата неће доћи до промена у дезинтегрисаним снагама српског народа урушеног националног идентитета. Без обзира на чињеницу да су највећа страдања Срби претрпели од своје „једнородне југословенске браће“, све је било опроштено и скрајнуто у заборав ради нове заједничке државе, социјалистичке Југославије.³⁶⁸ Наставило са изградњом непостојећег „југословенског“ идентитета спровођењем идеолошког система вредности који је, као „својеврсна ментална дресура“, уграђиван у све сфере друштвеног и културног живота: у образовање, у науку, у културу, у стваралаштво и институције. Српски културни модел с краја 19. и почетка 20. века био је потпуно потиснут.

Највернији поборници југословенског културног обрасца и идеологије опет су били баш Срби, закључује Пијановић "жељни да покажу своју идеолошку правоверност и сународнике тобож ослободе наводне кривице и оптужбе за великосрпску хегемонију у Краљевини Југославији. Улоге су опет замењене: народ који је претрпео највеће жртве у оба светска рата и највише допринео стварању прве и друге заједничке државе, обележен је великосрпском кривицом."³⁶⁹

12.2. Негативни одраз југословенства на српску заједницу у Трсту и претња тихе асимилације

Ако се пође од чињенице да је заједничка држава била реализација погубне идеје коју је својим културнополитичким програмима изнедрила српска елита одустајући од своје националне

³⁶⁸ *ibid*, 27.

³⁶⁹ *ibid*, 28-29.

идеје, може се устврдити и да је удео културе и културне идеологије у стварању југословенства био свеобухватан, дубок и изузетно значајан. Југословенски културни образ и културни круг био је резултат услова који су га предодредили и омогућили, па је и његово деловање и зрачење имало далекосежне последице на национални дух српског народа. „Снажење или слабљење тог духа последично одређује садржај, домете и исходе у простору културног обрасца и, шире, у националној култури.”³⁷⁰ У маленој али снажној и веома утицајној српској тршћанској средини, потрес који је собом донео нови културни образац југословенства, био је изузетно снажан и исто толико погубан.

Као што је већ речено, 1. септембра 1793. године на Скупштини свеколиког братства, тршћански Срби су усвојили правилник - статут, који се врло мало разликовао од заједничког Статута из претходне грчко-српске заједнице. Носио је име „Статут и правила нације и братства илирскога донесена године 1748. у граду и бесцаринској луци Трсту” или пак, у преводу Вука Стефановића Караџића, "Статути и правила народа и братства Срба у граду и бесцаринској луци Трсту". Статут је одобрио 1793. године суверен, Франц II Хабзбуршки. Овај документ је остао на снази све до 1929. године.

С обзиром на новонастале политичке промене после завршетка Великог рата и стварања Краљевине Југославије, учинило се да је овај Статут превазиђен. Тако је 20. јула 1925. године у граду Нетуно крај Рима потписан нови споразум о Српској православној општини у Трсту. Потписале су га Краљевина Италија и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а претходиле су му две конвенције потписане у Риму 27. јануара и 2. јула 1924. године. По новом споразуму, Српска православна општина у Трсту престала је да буде и српска и православна: постала је југословенска. Наиме, члан 2. билатералне Конвенције прецизирао је да та заједница има „обележје верске установе народа српског, хрватског и словеначког”. Осим тога,

³⁷⁰ *ibid*, 79.

надлежност над њом је прешла са Италије на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.³⁷¹

Овај споразум, тзв. Конвенцију из Нетуна, по члану 5. саме Конвенције и по захтеву Краљевског конзулата Југославије, усвојио је гласањем Савет заједнице на седници од 12. децембра 1928, иако за то није био надлежан. Наиме, по слову Оснивачког акта Српске православне црквене општине, право на усвајање статута заједнице је искључива надлежност скупштине. У сваком случају, овај нови правилник је 22. априла 1929. и званично усвојио председник владе и министар иностраних послова Краљевине Југославије, а благословио га је Свети синод Српске православне цркве. Седницама Савета општине понекад би, по дужности, присуствовао и конзул Краљевине Југославије или неки његов изасланик, вршећи своју надлежност контроле, што је, *de facto*, значило поништење сваке аутономије тршћанске српске цркве и заједнице. Овакво стање остало је на снази све до почетка Другог светског рата.³⁷²

Пошто Италија никада није ратификовала Конвенцију из Нетуна, што значи да она у Италији никада није ни ступила на снагу, почетак рата и окупација Југославије дали су Италији повод да именује свог комесара који је управљао српском тршћанском заједницом. Таква ситуација својеврсне италијанске принудне управе над Српском православном црквеном општином трајала је до краја рата.

Улазак Титових партизана у Трст 2. маја 1945. године и преузимање власти довело је до нових потреса и промена. Сада су партизани на чело српске црквене заједнице именовали свог комесара, тршћанског учитеља Велимира Ђерасимовића. Период комунистичке страховладе у Трсту остаће запамћен као један од најдраматичнијих и најсложенијих у историји Српске православне црквене општине. Непријатељи цркве, а посебно Српске православне цркве, словеначки партизани су по упаду у град, још новембра 1943. године убили

³⁷¹ Bogoljub Stojicevic, „La comunità religiosa serbo-ortodossa oggi”, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 257.

³⁷² *ibid.*

тршћанског проту, пароха Петра Војновића, његову жену Милку и старијег сина. Млађем протином сину су поштедели живот. Дете су некуд са собом одвели и ту му се изгубио сваки траг.³⁷³

Партизани су Трст напустили 12. јуна 1945. године, али ће се скупштина Српске православне црквене општине сазвати тек 10. октобра 1948. године, с циљем да поново дефинише свој статус. Закључујући да је Статут из 1793. године застарео, а да је онај из 1928. неприхватљив, била је отворена процедура измена и допуна. Нови Статут је скупштина заједнице усвојила 28. августа 1950. године и он ће бити на снази све до 1967. када ће бити донет нов Статут.

У овом периоду великих потреса за српску црквену заједницу у Трсту, забележене су бројне негативне епизоде које ће прогресивно довести до удаљавања тршћанских Срба од своје цркве. Вероватно је ово био најтежи и најмучнији период у целокупној историји српске заједнице у Трсту. Незапамћени терор комунистичке догме у Титовој Југославији, заједно са својеврсном „идеолошком и менталном дресуром која је порицала и превредновала све оно што је по својој суштини било национално, грађанско и демократско³⁷⁴, било је савршено присутно у српској заједници у Трсту, пограничном граду, који се све до 1954. борио за своју нерешену судбину.³⁷⁵

Период после завршетка Другог светског рата је у српској тршћанској заједници обележен масовним удаљавањем Срба од своје примарне националне институције у Трсту, Српске православне црквене општине, моралним падом њених челника и свеукупним негативним трендом међуљудских односа унутар заједнице и изван ње. Нејасни односи управе црквеном имовином, несигурни и уздрмани правни оквири и самовоља појединаца омогућена променом идеолошких услова, били су најзначајнији разлози због којих су најпре српска тршћанска елита, а потом и остали српски чланови заједнице, у

³⁷³ *ibid.* О овоме и: *Српска православна општина у Трсту: Истина о догађајима у последњих 15 година.* Лондон: Copyright by Giralda, Каракас, Венецуела, 1962, 34.

³⁷⁴ Пијановић, 2014, 95.

³⁷⁵ Статус Трста је коначно решен потписивањем Лондонског меморандума 5. октобра 1954. године када је Трст дефинитивно припао Италији. Три недеље касније, 26. октобра 1954, у град је свечано ушла и италијанска војска.

периоду између 1952. до 1962. године, одлучили да се удаље од своје вишевековне цркве. Овај период је обележио страховладом и њен председник, крајње контроверзна личност, Драгољуб Вурдеља. Представљао се као ватрени заговорник и поборник тзв. Расколничке цркве, у САД познате као Новограчаничка митрополија на челу са владиком Дионисијем. Међутим, касније се испоставило да је био у блиским контактима са југословенским комунистичким режимом, па се претпоставља да је његово деловање било пилотирано из центара Озне, јер је постхумно одликован високим орденом Комунистичке партије Југославије.³⁷⁶

Први су из црквене општине удаљени, или су својом одлуком, у знак протеста, из ње иступили: др Милко Матковић, угледни руководилац тршћанског Лојда, др Марин Гопчевић, један од најугледнијих тршћанских лекара, адв. Манојло Квекић, трговци Коста Дамјанић и Душан Шаин, Душан Пламенац, инж. Душан Васић, учитељ и претходни управник Општине Велимир Ђерасимовић, бивши управник Општине инж. Сергије Грегорић, чувени књижевник и новинар Ђорђе Милошевић,³⁷⁷ секретар Општине кап. Ђура Квекић, учитељ Стеван Којадиновић, бивши одборник и ревизор рачуна Општине Милутин Милић, књиговођа Општине Живадин Петровић, бројни јереји и свештеници, и многи други угледни братственици и чланови црквене општине.

Идеја југословенства погодила је саму животворну суштину Српске православне црквене општине у Трсту. Многи Срби староседеоци су се повукли из братства црквене општине, а то је дало још више простора за самовољу новодошлица који су, у празном простору и у условима идеолошких потреса, могли несметано да одступају од правилника, да га инструментализују и примењују по властитом нахођењу. Тако су за братственике примане особе

³⁷⁶ Бора Драгашевић, *Стопама предака*, Београд: Институт за савремену историју, 2012, 248-249.

³⁷⁷ Чувени италијански новинар, преко 40 година уредник на италијанској државној тв кући РАИ, дописник лондонског Дејли Експреса, одликован орденом „Витеза Републике Италије“ и орденом „Цивилних заслуга Републике Италије“, четврти експонент српске тршћанске заједнице који је био њен почасни председник; ко-аутор је са Дејаном Медаковићем познате књиге *Летонис Срба у Трсту* (1987). Аутор је још две књиге о Србима у Трсту.

неправославне вере и других националности, или људи који су се једва сећали свог српског порекла и који су чак и своја српска имена променили (Perini је некад био Перовић, Gianni је некад био Јанковић, Gradesi Граовац, Guni Гуњић итд).³⁷⁸

Сазиване су изборне скупштине и доношене одлуке које би, потом, на жалбу опозиције италијанским властима, бивале редовно поништаване. Суђења би трајала, а скупштинске "одлуке" су се у међувремену, до њихових коначних судских поништења, примењивале.

На тим скупштинама-фарсама, бивали би комунистичким методама понижавани и избацивани из чланства стари братственици, а на њихова места би били „бирани" нови. Такав је, на пример, био случај са скупштини братства од 10. новембра 1957. године, када је католик и Хрват, Александар Видовић, стигао на скупштину на позив тадашњег председника Управе из Париза, изабран за одборника и ревизора рачуна. Он је тада, на тој истој скупштини, гласао за искључивање Срба, старих братственика, из братства. Пошто је италијански суд ову скупштину и њене одлуке поништио, а одлука о поништењу постала правоснажна тек 1960. године, сазив Управе са те скупштине је све време до правоснажности одлуке био на снази и деловао. На овај начин, српска црквена општина у Трсту је остала без свих својих највиђенијих чланова, без своје интелектуалне и културне елите, од којих су многи били заувек изгубљени за ову српску установу.³⁷⁹ Ишло се у томе толико далеко да су италијанске власти, на интервенцију црквене Управе (слањем лажних пријава о наводном недозвољеном политичком деловању), неколицину виђенијих Срба удаљиле из Трста или им ускратиле боравак у Италији.³⁸⁰ Масовно протеривање Срба староседелаца из братства црквене општине је настављено све до друге половине 80-тих година прошлог века, када

³⁷⁸ *Српска православна општина у Трсту: Истина о догађајима у последњих 15 година*, 42.

³⁷⁹ Очит је пример др Марина Гопчевића, чувеног тршћанског лекара који се никада више није вратио у чланство заједнице.

³⁸⁰ Такав је био случај учитеља Стевана Којадиновића, проф. др Лазе М. Костића, књиговође Управе Живадина Петровића и многих других.

долази до промене правца на српској националној политичкој и културној сцени.³⁸¹

Негативне последице промене културног обрасца са националног српског на југословенски погодиле су и српску тршћанску школу. По правилима и традицији, наставни језик у школи је био српски језик, а учитељи су морали бити Срби. У овом периоду, из школе су отпуштени српски учитељи, чиме је српска школа изгубила сваки значај за српску заједницу, па је број ученика ове школе драстично пао. Школа је 1935. године имала 80 ђака и четири учитеља, 1945. године је имала 30 ђака и два учитеља, а 1962. године свега 5-6 ђака и једну учитељицу, Суботић Катицу. Из ненаведених разлога, управник Општине је једног по једног отпуштао српске учитеље и директоре школе (Велимира Ђерасимовића, Стевана Којадиновића, Суботић Катицу), да би на место јединог учитеља и директора школе довео учитељицу Марију Бајц, Словенку и католикињу. Овим је отоврено прекршен члан 70. Статута који прописује да „редовни наставник школе може бити само српске народности и православне вере“. У неправилностима се ишло толико далеко, да је чак 31. октобра 1959. тадашњем проти Стевану Ластавици учитељица Бајц забранила да ученицима школе одржи час веронауке. Без српског језика и веронауке, за српске становнике Трста је постојање српске школе постало излишно. Све то заједно, било је погубно за ову стару српску тршћанску просветну установу и многи су били српски родитељи који су повукли своју децу из школе или би је уписивали у италијанске.³⁸²

Српска православна црквена општина у Трсту се, Статутом из 1967. године, определила за "Слободну цркву" (тзв. расколничку)³⁸³, што је још више засметало тадашњем југословенском комунистичком режиму. Тек ће се 1989. године, одлуком скупштине Српске

³⁸¹ *Српска православна општина у Трсту: истина о догађајима за последњих 15 година*. London: 1962. Copyright by "Giralda", Caracas, Venezuela 38.

³⁸² *ibid*, 39-41.

³⁸³ Драгашевић, 228-236.

православне црквене општине и на залагање њеног новог председника Душана Шаина, српска православна црква у Трсту вратити под окриље „мајке" цркве и ставити под надлежност Патријаршије у Београду, остајући на бранику своје славне прошлости и у свему верна Статуту својих отаца оснивача.

Статут Српске православне црквене општине је током година прилагођаван италијанском правном систему, па је овај данашњи практично онај донет 1967. године. Он је Указом председника Италије, званично ступио на снагу објављивањем у „Службеном листу" Италије (*Gazzetta Ufficiale*) 16. јануара 1967. године. Важност овог чина је у томе што је Италија званично признала институцију Српске православне црквене општине, одредила њену пуну аутономију, истакла њен значај, прецизирајући њен статус драгоценог историјског раритета и заштићеног културног добра. Овако дефинисан статус Српске православне црквене општине значи да српска црква Светог Спиридона и српско гробље у Трсту ужива перманентну бригу и заштиту италијанске државе, те да ће то остати тако чак и у случају да једног дана не буде било ниједног Србина на овим просторима. У оквиру исте процедуре, Град Трст је преузео неутуђиву и непреносиву обавезу да финансира рад два српска свештеника, ђакона, хора и гробара.³⁸⁴

У овом контексту, јасно се оцртавају два основна закључка: да се зрачење матичне културе из центра једнако снажно осећа и на периферији културног круга, као и закључак да периферној друштвеној заједници ослабљеног и дезорјентисаног културног обрасца прети опасност тихе асимилације.

Културно памћење је носећи стуб у изградњи и очувању националног идентитета, како је у то у претходним поглављима приказано и чињенично образложено. У кризним моментима, његов центар може да се привремено измести у периферне тачке културног круга, да би се потом поново враћао у матицу, једину животворну

³⁸⁴ Stojicevic, 257.

снагу очувања националне културе. Свако превирање у матици, неминовно се одражава и на периферију културног круга. Што је превирање снажније, то је зрачење матичне културе и њених културних образаца, као система општеприхваћених норми и утврђених вредности, из центра културног круга ка периферији јаче. Потреси се на периферним тачкама осећају тим више, јер се тамо зрачења матичне културе сусрећу и прожимају са другим културама из ближег и даљег окружења.

У већинском окружењу, мањина је неминовно на удару већинских културних образаца и, да би опстала, њен културни идентитет захтева високо изграђену структуру и снажну везу са матицом. Према томе, потреси и промене културних образаца у матици, деструктивно утичу на своје периферне тачке, што се јасно очитује на примеру тршћанских Срба. Идеолошка промена културног обрасца која из сржи преокреће дотадашњи, заснован на вековном културном памћењу српског народа, у српској тршћанској заједници довео је до потпуног расула. У таквој ситуацији, већинско окружење стаје у заштиту централне институције српске националне културе у трсту, Српске православне црквене заједнице. Ова замена улога матичне државе са државом домаћином, само краткорочно може да буде позитивна. На дуге стазе она, под велом заштите, утире пут тихој асимилацији мањине, јер преузима њене културне тековине, уграђује их и утапа у већинску, на основама и у обличју хибридног пограничног културног памћења властитог културног круга.

XIII. СРПСКО ПРАВОСЛАВНО ГРОБЉЕ У ТРСТУ

*Vita brevis, ars longa,
occasio praecipua,
experimentum periculosum,
iudicium difficile**

* Живот је кратак, дела трају, прилика је краткотрајна, подухват опасан, а суд немилосрдан. Хипократ: Афоризми, 1,1.

13.1. Теоријски и појмовни оквир значења смрти, симболика гроба и споменика и њихов удео у композицији културе сећања

Да би садржај из прошлости ушао у сећање групе, треба да у конкретном облику представља неки догађај, неку особу или неко место. Да би се неки садржај задржао у сећању групе, неопходно је да буде обogaћен значењем, да се транспонује у неку поуку, појам, или симбол. Потребно му је дати смисао да би постао елемент идејног система неког друштва и ознака припадности. У овом контексту велику важност добијају места сећања која постају збирне тачке личног и националног идентитета преко којих се одређена друштвена заједница препознаје.³⁸⁵

На најважније догађаје и личности из прошлости обично се подсећа ритуалима комеморације, па гробовима, гробљима и споменицима припада централно место у култури сећања. Запамћена смрт стиче смисао и постаје симбол вредности. Гроб је истовремено сведочанство континуитета и основа сећања па је тиме важна карика у формирању идентитета групе. Умрли постају вечни део колективног памћења нације или класе, па њихови гробови, споменици, сахрана и комеморација задобијају посебно симболичко значење. Мртви као део прошлости, утемељују идентитет групе.³⁸⁶ Тодор Куљић каже да је „гроб је кућа мртвих и ова метафора важи за све форме сахрањивања, од номада до данас.“³⁸⁷ Зато се о умрлима још од најстаријих времена водило рачуна: у праисторији су затрпавани камењем да их не би

³⁸⁵ Куљић, 2006,179-181

³⁸⁶ Асман, 52.

³⁸⁷ Куљић, *Танатополитика*, Београд: Чигоја, 2014, 57.

ископале животиње, а седелачки народи су почели да групишу гробнице у гробља.

Појава цивилизације доноси обичај исписивања епитафа на гробовима. У антици мртве почињу да сахрањују на за то посебно одређеним местима изван зидина насеља. У Старом Риму је био обичај да се мртви сахрањују под земљом у катакомбама, или у саркофазима постављеним на видним местима, обично поред кућа и путева. Римљани своје мртве доживљавају као врсту породичних божанстава (*divi parentum*) и заштитнике живих. Тек је закон о 12 таблица 451. године наредио измештање гробља изван насеља, меру коју је у 9. веку укинуо византијски цар Лав VI, па су све до 11. века гробови поново смештани у насељеним местима и то у близини цркве. Тако црква и простор у њеној непосредној близини постаје врло тражено место сахрањивања: имати гробницу што ближе цркви, значило је виши друштвени статус умрлог и његове породице. Најугледније личности су сахрањиване уз олтар.³⁸⁸ У средњем веку, у црквама се сахрањују краљеви и племићи, а најбогатији сами за живота подижу цркве у којима ће бити сахрањени.

Од половине 18. века гробља се, у западној Европи, из хигијенских разлога поново измештају изван насеља. Ово је и време наглог развоја медицине којој су потребни лешеве. Из мртвачница почињу лешеве да се масовно краду, а расте и страх од сахрањивања живих. С тим у вези је и налог Марије Терезије да се може сахранити само онај ко се не може разбудити дуванским димом.³⁸⁹

Романтицизам и 19. век уводи нови поглед на смрт. Идеализују се особине и личност умрлог, љубав породице и осећања се егзалтирају, па се и сам чин смрти и модернизује. Простор умирања се све више сужава на приватност породице, а грађанско друштво кроз церемонију сахране и димензије и богатство гробнице почиње да изражава друштвени углед и статус породице. Тако и сама гробља

³⁸⁸ Тако је 1478. с десне стране олтара сахрањена у римској цркви Ара коели босанска краљица, а српска принцеза и Немањина праунука (по женској линији која води од Милице Немањић, жене крза Лазара Хребелјановића) Катарина Косача, удата Котроманић.

³⁸⁹ Куљић, 2014, 96.

почињу да бивају огледало статуса: ничу породичне гробнице и почиње златно доба породичних маузолеја.³⁹⁰

У овом веку, шири се обичај формирања првих уређених градских гробаља. Она постају полифункционална и имају више идентитета: осим што су била јавна места за исказивање туге и сећања на мртве, гробља су сада добила и хигијенску и естетску улогу, служила и за приказ статуса и грађанског поноса и за испољавање моралног дуга према умрлом. Гробља дакле добијају и културни смисао, јер су се бол и сећање изражавали на више начина и у симболичком погледу били шаролики.³⁹¹

Ново време и промена културног смисла гробља, доноси промену и у погледу споменика који сада задобијају специјалну важност. Споменици више не означавају само место укопа, не служе само да би се у сећању задржало сећање на покојника, већ се кроз споменик симболично реконструише његов живот. Споменик постаје инструмент комуникације, њиме се породица покојника обраћа заједници па му осмишљава изглед. „Реч је о инструменталном незабораву - како то каже Куљић - гробови, споменици и сакрална места нису објекат живих, напротив, живи су њихов објекат.”³⁹²

Иако је споменик одувек био израз самовиђења групе заснован на памћењу, тек почетком 19. века задобија данашње значење. Споменици на уметнички и симболички начин сажимају и приказују неки важан догађај и представљају, попут камених фотографија, предмет и извор историје. Визуелан утисак споменика постаје веома значајан и остварује друштвено-интегративну улогу. Покојник се приказује у својој земаљској димензији, истичу се његове особине, допринос породици и друштву, његова личност и статус. Иконографска слобода споменика је велика. Куљић сматра да грађанска култура сахрањивања настоји да преко споменика укине

³⁹⁰ *ibid.*

³⁹¹ Куљић, 2014, 278.

³⁹² *ibid.*, 273.

дијалектику живота и смрти, јер покушава да очува посебност и индивидуалност појединца и после његове смрти.

Индустријализација и развој градова доноси нове промене. Средином 19. века простора на градским гробљима има све мање, па се смањује и број великих маузолеја и породичних капела. Гробови су сада превасходно породични и мањи, с тим што се друштвени статус умрлих исказује позиционирањем гроба: богатији и угледнији се сахрањују на виднијим местима и њихови споменици се праве од скупоценог мермерног материјала. Осим тога, гробови у овом периоду сведоче и о професионалној структури друштвених заједница. Иако се симболи професије умрлих: трговаца, морепловаца, ратника, спортиста, итд. срећу још у античким гробовима, после пада Старог Рима овај обичај нестаје, да би се поново појавио у периоду ренесансе. Од почетка 19. века, у изради споменика се афирмише стил класицизма. Враћа се у моду споменик са истакнутим професионалним симболима лекара, песника, скулптора, научника, филозофа, политичара, трговаца, банкара, новинара, једном речју, величају се људске способности. Мења се и визија жене, па она полако престаје да буде анонимна. Гробља су све већа и трансформишу се у уређене паркове. Цвеће постаје нови симбол смрти, а споменици, као облик јавне употребе уметности, бивају кодификовани и заштићени: и као културна добра и као извор историје.

13.2. Историографски приказ српског православног гробља у Трсту

За српски народ, обележен честим наметнутим територијалним померањима, чији је приватни и друштвени живот осујећиван честим ратовима и разарањима уз непрегледне људске и

материјалне жртве, места сећања имају посебан статус у вредносној скали културног памћења. У предасима између ратова, ликови и дела пострадалих бивали би чувани у сећању, причама и обредима редовно оживљавани и обнављани, те тако остајали дубоко похрањени у личној, али и у колективној меморији. Жртвени култ предака био је наук и путоказ новим нараштајима, а култура сећања окренута у будућност је постала део српске традиције. За колектив је била драгоцену порука прошлих генерација које су се жртвовале за будућност. Јунаци из прошлости су били протагонисти народних епских песама, док отац српског просветитељства, Доситеј Обрадовић, ратнике и њихову моралну вредност поставља на највише место, јер они за отаџбину жртвују најдрагоценије - сопствени живот. Исто тако, један од највећих лиричара српског романтизма, Јован Јовановић Змај (1833-1904) у песми „Светли гробови“ каже да гробови нису само раке, већ „колевке нових снага“, док Петар Пијановић примећује да је „На тим светлим гробовима без броја, темељена не само култура сећања него и идентитет народа, па и појединаца.“³⁹³

Култ претходних нараштаја и њиховог доприноса заједници и националном идентитету био је важан и у мирнодопским условима. То је посебно важило за периферне тачке српског културног круга, у којима је гроб - као место сећања - значио и конкретно материјално обележје, симболични траг прошлости и постојања заједнице. Дијаспорични српски народ се ритуално окупљао око своје цркве и око гробова својих предака. Што је заједница била снажнија, то су ова два главна симбола дијаспоре била монументалнија. Требало је и визуелно приказати и истаћи своје постојање и посебност.

У прво време је српска заједница у Трсту своје мртве сахрањивала заједно са Грцима у порти првобитне, заједничке старе цркве Светог Спиридона. Сахрањивање се обављало без икакве погребне церемоније. Тек је 1772. године царица Марија Терезија дала дозволу Србима и Грцима да саграде своје гробље. Када се 1785. године српска црква раздвојила од грчке, тршћански Срби су купили

³⁹³ Пијановић, 2014, 103.

земљиште у делу града Баријера Векја (Barriera Vecchia) и тамо сместили своје гробље. Истовремено су ту сазидали и гробљанску капелу.³⁹⁴

Век касније, услед урбанистичког ширења града и Наполеонових закона који су тражили да се гробља изместе изван стамбених квартова, српска општина је била приморана да га опет премести. Купљено је земљиште у улици Дела Паче (Via della Pace) и тамо је смештено садашње српско гробље. Уз гробље је 1825. године саграђена капела посвећена Светом Ђорђу и импозантна улазна капија са портирницом на гробљанском улазу, по нацрту архитекте Ферарија. Сви посмртни остаци умрлих су пренесени са старог гробља у граду на ново гробље.³⁹⁵

Капела Св. Ђорђа је мала, једнобродна грађевина са тремом складних пропорција изнад којег се уздиже отворени звоник. Уграђена у фасади, са леве стране улаза, налази се надгробна плоча коју је подигао Сава Дамаскин од Немета „у знак сећања на своју љупку супругу Екатерину, рођену Теодоровић, која је у својој двадесет четвртој години живота, након пет година часног брака, оставивши две миле ћерке" преминула 30. октобра 1930. године. Са исте стране, уклесана у поду, стоји камена плоча која сведочи да је на том месту сахрањена удовица Ана Георгијева Теодоровић, рођена Паликућа, преминула 26. јула 1833. године. Са десне стране улаза у капелу налази се плоча подигнута у сећање на Анастасију Ризнић, умрлу 27. децембра 1829. године којој су споменик подигла њена „благородна чеда Екатерина, Јован, Ана и Георгије." За гробницу породице Бајовића, Медаковић и Милошевић кажу да се препознаје по рељефу на споменику који приказује два младића око урне уз доминантну фигуру уснулог лава. Сlike на рељефу симболично представљају историјат породице. Покојник, богати тршћански банкар Гаврило Бајовић који је у Трст дошао из Сарајева почетком 19. века, приказан је

³⁹⁴ Медаковић и Милошевић, 124.

³⁹⁵ *ibid.*

као уснули лав, што дочарава његов друштвени углед и моћ, а младићи поред урне су његови синови Лазар и Александар.

Неколико десетина споменика на српском гробљу изузетне су уметничке и историјске вредности, што важи и за унутрашњост капеле. Иконостас капеле је велике лепоте. У средини иконостаса је осликана „Последња вечера“. На странама иконостаса су још три слике, а затвара га распеће које је са сваке стране украшено овалима у којима су насликани Богородица и Св. Јован.

У капели се налазе и два метална свећњака, дар Јована Милетића из 1777. године са угравираном посветом на грчком језику, јер је у то време српска црква била у заједници са грчком. Из 1800-тих година су четири иконе у капели са ликовима Св. Ђорђа, Богородице са дететом, Христа Краља и Св. Јована Крститеља. Са свода се спушта велики бронзани лустер, изливен у чувеној венецијанској Ливници Микјели (Fonderia Michieli), који је капели 1896. подарила породица Јована Шкуљевића.

На овом гробљу сахрањени су изданци познатих српских тршћанских породица, чији скуповени, помпезни и богато украшени споменици сведоче о њиховој финансијској моћи, друштвеном угледу и престижу. Неки су украшени рељефима у мермеру, други бистама оних који у њима почивају. Скулптуре, па чак и надгробне плоче, углавном су израђене у класичном стилу. Најчешћи детаљ су стубови украшени барелефом. Теме су углавном својствене класичном периоду: туга због растанка и бол за преминулом особом.

Тако је гробница новинара и лекара, др Димитрија Фрушића, Гробница др Димитрија Фрушића је израђена у класичном стилу. Украшена је рељефом који приказује дубоко замишљену жену у плашту, босих ногу, нагнуту ка урни у којој се налази прах покојника. Десну руку је ослонила на штап око које се обавила змија, тзв. Ескулапов штап, симбол лекаства који означава припадност професији.³⁹⁶ Споменик је вајарско дело високог уметничког значаја,

³⁹⁶ *ibid.*

израдио га је венецијански скулптор Антонио Боза, а припремни нацрт споменика чува се у венецијанском Музеју Корер.³⁹⁷

Гробница Јефtimiја Пјериновића из Сарајева препознаје се прелепом статуом жене на коленима, главе и леђа завијених у мараму, како се болно повија на гробу умрлог, погледа упртог у даљину, као да га тражи. До ње је гробница Фердинанда грофа Гецена и његове жене Катарине рођене Рађенковић. Следи гробница у којој су сахрањени Александар, Никола и Стефан Дуковић, па гроб Марка Вучетића, др Еугенија Гузине, гробница породице Опухић - Константиновић, па породице Александра Ковачевића, Драга Памучине из Херцеговине, породице Ћетковић.

Споменик Лазара Бајовића украшен је ликовима двојице младих људи близу урне са његовим пепелом, као и старим класичним мотивом уснулог лава.

Гробница Атанасије Цветковић, преминуле 1. јануара 1854. године, издваја се својом монументалношћу. На овој великој гробници коју је подигао њен муж Христифор Ристо Поповић, налазе се бисте чланова породице Поповић. Изванредно извајане украсне скулптуре дело су чувене тршћанске занатске радионице каменоресца Антонија Бозе.

Дуж источног зида гробља су раскошне гробнице породице Хаци-Конста, гробнице породице капетана Андрије Раичевића и породице Стевана Иванковића. И у изгледу ових гробница преовладавају традиционални, класични облици и форме. Изузетне је лепоте гробница Стевана Иванковића са скулптуром женске фигуре у седећем положају. У њој се препознаје Херцеговка у народној ношњи како плете венац. Аутор скулптуре је хрватски вајар Иван Рендић, а сачињена је 1883/85. године. Подножје гроба краси рељеф са попрсјем покојника, такође дело вајара Рендића који је у овом периоду живео и радио у Трсту.

Изузетне је лепоте и гробница породице Ковачевић, која је као и гробница Иванковића израђена у романтичарском стилу, са

³⁹⁷ Museo Correr, inv. cl. III, n. 2674.

алегоричном статуом у центру гробнице која приказује жену која седи, богињу Правду са вагом и мачем. Испред ње на постољима, налазе се бисте Александра, рођеног у Мостару, и његове жене Марије, Дубровчанке рођене Гашић.

Монументална је и гробница породице Шкуљевић Урађена је у камену и има облик античког храма са четири стуба. По целој ширини гробнице стубови носе плочу на којој пише: „Породица Шкуљевић из Мостара у Херцеговини“. Овде са осталима почивају Јован (умро 31. јануара 1881. у 79. години живота) и Ристо (умро 27. децембра 1908. у 55. години живота).

Данас су ове раскошне гробнице обрасле бршљаном и оронуте. Чланова српских породица више нема да о њима брину, одавно су и они умрли. Једино што је остало су приче у камену, летопис њихових малих и великих грађанских чинова. Њихови надгробни споменици, скамењени сведоци њиховог постојања са њиховим уклесаним именима и ликовима, приповедају залуталим посетиоцима о делима оних који су по чувењу прославили и силно својим делима задужили српски род. Сведоче о смелости, пословном успеху, свакако о постепеном успону сложенем друштвеном лествицом великог, аустроугарског па италијанског, многонационалног града. За век и по свог постојања у Трсту Срби су, као у трансу, обавили и закључили најсложеније људске процесе у којима се образовала читава једна друштвена класа. Кроз падове и подизања, било је узлета и духовних подвига у времену када је изгледало да ништа сем стицање иметка нема право да уступи корак пред узвишеним циљевима, пред родољубљем, једним од најважнијих обележја доба романтизма.

Просвећени и самосвесни, тршћански Срби заузели су и своје угледно место у формулисању политичких и културних идеала нације. Тим својим опредељењем они су себе трајно уградили у српских

национални идентитет. Њихова дела преживела су њихове личне судбине.³⁹⁸

³⁹⁸ Медаковић и Милошевић, 126.

XIV. ПРИСУСТВО САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ КУЛТУРЕ У ТРСТУ

Српска заједница у Трсту са својих десетак хиљада регуларно усељених особа, актуелно је најбројнија мањинска група у Трсту и највећа је српска групација у Италији. У погледу бројности Српске православне црквене општине, међутим, примећује се парадоксално мали број чланова. Два су основна разлога оваквог стања.³⁹⁹

Пре свега, усељеници у Трст већином припадају новом усељеничком таласу који је започео 90-година прошлог века и још увек траје. Порекло „нових“ усељеника свакако да је српско, али се ради о људима који су овамо стигли из различитих делова територије бивше југословенске државе, па су самим тим субјекти различитих културних баштина и различитих, често трагичних, судбина.

То их је свакако навело на различит став према већ постојећој, устаљеној, историјски присутној српској заједници, далеко мањој од ове новоформирајуће, навиклој на италијански и западњачки начин живота и понашања, а са већ изграђеном културом и осећајем припадности Српској православној црквеној општини. Резултат је био сличан као у другим земљама широм света: између „старе“ и „нове“ дијаспоре успостављени су међусобни односи обично пуни неразумевања и подозрења, који су малени српски расељени свет још више удаљили не само од матице, већ и од самог себе.

Други важан узрок међусобног неразумевања је у великој мери резултат незнања нових српских усељеника, њихов недостатак информисаности и недовољно познавање српске историје и културе, а посебно историје и значаја тршћанске српске заједнице.

Бивша југословенска социјалистичка држава била је формирана на скоро потпуној негацији улоге српске цркве у формирању националног културног памћења. Српска црква је деценијама била искључена из васпитног и образовног система државе матице. Идеолошки пориви ишли су чак и до исмевања српске цркве и

³⁹⁹ Stojićević, 257.

њених моралних принципа, а они који би ипак настављали да посећују цркву, сматрани су неком врстом грађана другог реда. Таква различито формирана мишљења и ставови, међусобно дијаметрално супротни, између новопридошлих Срба и староседелаца са развијеном свешћу о улози српске цркве као стаменог центра очувања културног памћења, наравно да нису ишла у прилог оживљавању уобичајеног, „устајалог“ живота тршћанске српске општине.

14.1. Нови став државе матице према дијаспори

Било је потребно много времена, скоро више од две деценије, да стање полако почне да се мења. До значајног помака дошло је преваходно захваљујући деловању државе матице и њеном новом ставу према својој дијаспори, која се више не сматра, као у Титовој Југославији, за непријатељски елемент кога треба маргинализовати, изоловати и проказати, већ као богатство, као драгоценост коју треба поново открити, сагледати, валоризовати и сачувати, и то не само као политички релевантан моменат у међународном контексту међудржавних релација и равнотежа, већ нарасе као јединствену националну, екстратериторијалну културну баштину и као значајан људски и економски ресурс.

У овом је контексту и потпуно нови подстрек српској тршћанској заједници од стране дипломатског представништва Србије у Италији, у овом случају Генералног конзулата Србије у Трсту. Српска нова политичка иницијатива види се и у критеријумима за избор дипломатских представника, са тенденцијом именовања на

кључне позиције афирмисаних и светски релевантних српских имена, уз подршку дипломата са вишедеценијским искуством.⁴⁰⁰

Нови тренд активности српске дипломатије усмерен је на валоризацију активности српске мањине и у подршци коју јој на бројне начине пружају дипломатска представништва. Видно је присуство највиших државних представника Србије у Италији на културним догађајима везаних за националну културу, чији су актери припадници српске дијаспоре. Такво понашање све до скора је била права реткост, а оно резултира бољим повезивањем матице и дијаспоре, али и приближавањем временски, културно и образовно дистанцираних усељеничких група српске дијаспоре.

14.2. Иницијативе заштите српске културне баштине у Трсту: јачање улоге и деловања историјских институција и подршке рада културних удружења

Захваљујући овом новом односу матице према дијаспори и успостављању нових видова сарадње, помало успавана, ионако малобројна Српска православна црквена општина у Трсту почела је да се буди. Не само у својим црквеним активностима, које се одвијају по традицији и вишевековним правилима, већ је, као подршка логистичке и моралне природе, постала основа за рад и активности Кола српских сестара и КУД-а „Pontes - Мостови”, те удружења српских грађана „Вук Караџић” и „Никола Тесла”.⁴⁰¹ Од изузетне је важности улога пароха, оца Рашка Радовића, не само у обављању све бројнијих

⁴⁰⁰ Генерални конзул Републике Србије у Трсту последњих година је прослављени кошаркаш, Драган Кићановић, а конзул је искусни професионални дипломата Љубомир Мирковић.

⁴⁰¹ Stojićević, *ibid.*

духовних активности, већ и у успостављању и развијању веза српске тршћанске цркве са другим верским заједницама града.

Изузетна је у домену културе лепа и мултифункционална сала „Ристо Шкуљевић“ која се налази у саставу здања цркве Светог Спиридона. У овој сали, потпуно опремљеној за сваку врсту културног догађаја, редовне су културне манифестације: промоције књига, концерти, конференције, предавања, како на српском језику, тако на италијанском. Чести су и културни догађаји организовани у сарадњи са италијанским државним институцијама из области културе, спорта, просвете, науке и сл. Осим тога, у сали се одржавају и разни течајеви намењени одраслима и деци, а ту је и седиште дечјег хора КУП „Pontes“, чији су чланови српски и италијански малишани. Малишани су и полазници српске школе „Јован Милетић“ која данас, нажалост, броји само 60 ђака. Богољуб Стојићевић наводи и да се у школи се учи ћирилично писмо, историја и географија, те да јој је примарни циљ очување српских корена и изворне културе код деце српских усељеника.

Чест је случај и да Српска православна црквена општина самостално организује и финансира важне догађаје у промовисању српске културе. У томе је кључна улога њеног председника, инж. Златимира Селаковића, на челу Управе чији је задатак да по стриктним правилима управља изузетно великом имовином црквене општине. То не значи само пуку администрацију постојеће, већ и константно пословно увећавање имовине, захваљујући чему Управа гради и развија мрежу културних активности, не зборављајући при томе хуманитарни аспект своје мисије. Интересантан је и податак да је активност у Управи и администрацији искључиво добротворне природе, где сви раде без икакве новчане или друге материјалне надокнаде, ослањајући се искључиво на свест о припадности српској заједници у Трсту и о улози коју је она имала кроз векове, а коју ваља наставити.

14.3. Реаговања у Италији и перспективе развоја

Уважавање српске културе је последњих година у Италији постало изузетно приметно, а посебно у регионима Фурланија - Јулијска Венеција⁴⁰², Венето и Ломбардија, где је присуство и деловање српске заједнице најбројније и најактивније. Истиче се често присуство ректора Тршћанског универзитета на најважнијим догађајима културе везаним за Србе и Србију, баш као и присутност највиших институционалних представника Италије.⁴⁰³

Огроман успех постигла је и изложба „Људи Светог Спиридона. Срби у Трсту 1751-1914“, организована од 17. јула до 4. новембра 2009. године у замку „Сан Ђусто“. Било је то први пут од почетка 20. века да Српска православна црквена општина излази у јавност, поносно приказујући јединствено културно благо које вековима чува. Запањена тршћанска, али и италијанска јавност није била мање изненађена од оне српске. Дивљење и неверица били су потпуни. Невероватно посећена, медијски је пропраћена као право откриће. Организатори изложбе били су Управа Града Трста, Генерални конзулат Републике Србије и Српска православна црквена општина у Трсту.

Изложба, чији је иницијатор био тадашњи председник Српске православне црквене општине, Богољуб Стојићевић, организована је у част 140 година од освећења српске цркве у Трсту и 240 година од прве службе која је служена на старословенском језику у

⁴⁰² Град Трст је административни центар покрајине Фурланија - Јулијска Венеција. Ову покрајину треба разликовати од Фурланије (административни центар је град Удине) и Венета (административни центар је Венеција).

⁴⁰³ О овоме податак да је Италија званично отворила обележавање Стогодишњице почетка Великог рата представљањем књиге аутора ове дисертације „За српску војску - једна заборављена прича“ у Олтару Отаџбине у Риму у присуству министара одбране Италије и Србије, као и начелника Војске Италије и Србије. Књига је представљена и у Трсту, у Сали „Ристо Шкуљевић“, али и у једном од најлепших здања општине Града Трста „Salone degli Incanti“ уз учешће ректора Тршћанског универзитета.

овом граду. Поставка препуна експоната, представљена је као својеврсни историјски роман, испричан аутентично и непосредно, укрштајући историјске чињенице са историјатом тршћанских Срба и њихових породица у стварању културе. Изложба је осмишљена с циљем да недвосмислено покаже економски и културни значај српске заједнице у развоју Трста и Европе.

Један од резултата нових тенденција у развоју и валоризацији српске културе у свету, у овом случају у Италији, а посебно у Трсту, јесте и пажња коју је италијанска страна почела да посвећује српским културним и историјским споменицима на својој територији. У позитивну тенденцију спада и детаљна анализа стања српске цркве, што је резултирало почетком рестаурације драгоцених мозаика и новим пресвлачењем црквене куполе старинским оловом, чиме је црква поново заблистала као драгуљ, на понос не само Италијана Тршћана, чија је ово највећа црква, већ и на дику српске заједнице.

Са своје стране, Управа српске православне црквене општине обновила је унутрашњост својих просторија у саставу цркве. Посебно је захтевна била рестаурација вредног старинског степеништа. Наравно да су и ови радови били подстицај сагледавању властитих националних вредности и буђењу свести о улози тршћанских Срба у историји и култури Европе, али и на чињеницу да су Срби својим културним памћењем дали одлучујући подстицај савременој српској култури. Тако је нова улога српске културе поново успоставила и афирмисала, према себи самој и према свету, своју двојаку димензију и дубљи смисао равноправног чиниоца и актера светске ризнице духа.

Знатна је и подршка коју добија од италијанских грађана свака хуманитарна акција организована у корист српског народа, што је наравно, резултат рада српске дијаспоре на ширењу српске културе и њеног културног памћења на тлу Италије. Препознавање доприноса српске културе националној култури земље домаћина осетно је уздигло углед Србије, посебно у светлу догађаја који су потресли Балкан током последњих деценија прошлог века. У томе, несумњиво, апсолутни примат у целој западној Европи припада Трсту и тршћанској Српској

православној црквеној општини, засигурно највећем, најбогатијем и најзначајнијем екстратериторијалним културним центром Србије, док је Српска православна црквена општина још увек једина српска духовна установа институционално укореењена, дубоко поштована и прихваћена у Италији.

У перспективи већ видимо и рад на признавању Српске православне цркве као равноправне са осталим, већ признатим вероисповестима на тлу Италије, чиме би се пружила и могућност финансијске подршке српској тршћанској цркви из државних фондова земље домаћина. Исто тако, узима маха и пројекат о формирању информативног радио програма на српском језику при државној радио-телевизији Италије (РАИ) са седиштем у Трсту, пројекат у који је укључена, уз покрајину Фурланија - Јулијска Венеција, и Република Србија. Даљи подстрек савременој српској култури у Трсту свакако ће дати и међурегионални споразум о специјалним односима између ове италијанске покрајине и Србије, који ће још једном потврдити виталност економских и културних веза успостављених пре више векова.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Култура је, у најширем смислу, у науци схваћена и као складиште и носилац сећања, целокупног људског прошлог искуства. Само сећање се превасходно везује за појединца, за његов емотивни и спознајни однос према искуству и прераста у памћење кроз неки друштвени и културни апарат, кроз процесе у којима се учинак сећања памти, чува и проучава. За разлику од сећања, које обухвата и ненамерно опажање и несвесно реаговање, памћење је смишљени однос према прошлости, који може да формира како појединац, тако и друштвена група. Складиштење, чување и културна обрада сећања и памћења води ка формирању културног памћења.⁴⁰⁴

Памћење служи да задржи сећање о моментима који су за нас најважнији, који чине основ и корене нашег идентитета. Зато примарна функција памћења није просто конзервирање, већ селекција сећања. Такође, памћење се не бави толико нашом прошлошћу, колико нашим садашњим понашањем и будућим изборима. Сећање се кодификује у културно памћење, а оно формира морал и идентитет јединке и друштва, дакле азбуку његове будућности. Сећање и памћење нам омогућавају да себе пројектујемо у будућност и руководе нашим радњама на основу стеченог искуства. То значи да је чување и неговање памћења изузетно важно, да је од виталног значаја како за појединца, тако за колектив. Одузимање или негирање права на историјско памћење значи и одузимање права на будућност.

Културно памћење је од примарне важности и за очување слободе. Појединац или друштвена група кроз културно памћење формирају властити културни идентитет. Без културног памћења, приморани смо на униформисање у туђе моделе личности и група, на

⁴⁰⁴ Марија Богдановић, Аљоша Мимица, 270.

прихватање туђих вредности. Одатле се с разлогом закључује да губитак културног памћења значи губитак културног идентитета, а тиме и губитак аутономије и слободе.

Раздвојени од матице и у окружењу већинског народа, мањинске етничке групе често не успевају да одрже и сачувају своје културно памћење и идентитет, па се асимилију и губе, а понекад и дефинитивно нестају са историјске сцене. Насупрот томе, што је културни идентитет мањине изграђенији и јачи, он ће снажно утицати и трајно обележити друштвена кретања већинског окружења, формирајући средину мултикултуралних обриса и специфичног културног идентитета.

Управо се ово догодило у случају тршћанских Срба, чиме се потврђује горе наведена претпоставка студије, али и неминовност тихе асимилације мањина у одсуству виталне споне са матицом и њеног апарата складиштења културног памћења. Баснословно материјално и духовно богатство тршћанских Срба, њихов светски реноме, знање и способности, пословне, родбинске и пријатељске везе са најугледнијим личностима политике, науке и културе у матици и у расејању - ништа од тога није могло да надомести непостојање било каквог друштвеног или културног апарата, јединог у стању да, кроз своје процесе кодификује, ускладишти, сачува, негује и развија нагомилану културну баштину тршћанских Срба, да задржи, сачува и разграна њихово укупно културно памћење.

Чињеница да Срби у Трсту никада нису основали ниједан српски лист, да чак нису имали ниједно уметничко или културно удружење, нити позориште, неко место за окупљање и разговор, просторије за своје манифестације и догађаје; да све до последњих деценија није постојало ни српско певачко друштво, хор, или нека организација младих - потврђује закључак о њиховој асимилацији и утапању у већинско окружење као неминовном исходу недостатка друштвеног апарата који кодификује, институционализује и трајно чува целину националног идентитета мањине.

У овом процесу, културни идентитет српске мањине снажно се уградио у већинско друштво преносећи му и вредности свог културног памћења. Потврде ове тезе су безбројне. Срећу се у српским презименима Тршћана исписаних типичним завршним „х" (Giuricich, Volcich, Gorcevic, Jovanovich, Radesich ...) по коме их широм Италије одмах препознају као Тршћане, али и у називима улица, споменика и палата, у монументалној српској цркви коју сви Тршћани без разлике препознају као највећи градски верски монумент. Идентитет српске тршћанске заједнице неизбрисиво је уграђен у повест тршћанске, аустроугарске и италијанске медицине. Чим се уђе у тршћанску Главну болницу, која је и данас једна од најугледнијих у Европи, мермерна спомен-плоча лево од главног улаза показује пут ка неурологији - „Гопчевићевом одсеку", а мало даље, с десне стране, уздиже се биста другог тршћанског Србина, др Ђорђа Николића, оца италијанске урологије. Најмодернија болница Аустроугарске, и друга по величини у царевини, тршћанска Главна болница, од припајања Трста Италији названа именом Његошеве унукe Јелене, пројектована је, саграђена и организована по хигијенско-здравственим инструкцијама српског тршћанског лекара др Димитрија Фрушића.

Ова студија јасно оспорава почетну претпоставку да висок образовни ниво и економски статус досељеника може да очува њихов национални идентитет у већинском окружењу.

Свакако, што су српски досељеници били образованији и што је њихов економски статус био виши, утолико је њихова веза са политичким, образовним и културним установама у матици била чвршћа, а идентитет у расејању заштићенији. Међутим, заштита идентитета пуком везом са матицом није била довољна за његово очување, без обзира на културни, научни и економски значај појединаца и дијаспоре. Никаква веза са матицом није могла да надомести активно ангажовање те матице у упориштима својих грађана у расејању нити изградњу и постојаност матичног друштвеног апарата складиштења и развоја културног памћења тршћанских Срба у њиховом новом животном простору.

С друге стране, не налази апсолутну потврду ни претпоставка да је чврста веза са матицом и очување идентитета директно зависно од високог образовног и материјалног статуса припадника дијаспоре. Ово се јасно очитује у дубокој подељености матице и тршћанских Срба у периоду великих политичких и идеолошких потреса и неслагања почетком прошлог века, који су одредили скоро столетни прекид веза и дубоки раздор између матице и тршћанских Срба, без обзира на њихово високо образовање и завидни друштвени статус. Најпре стварање југословенске државе и свесно потирање српског културног идентитета унутар и изван граница матице, а потом дубока идеолошка размимоилажења стремљења социјалистичке Југославије и тршћанских Срба, задали су тешки ударац културном идентитету тршћанских Срба и дефинитивно поспешили њихову асимилацију.

Реченим се формулише закључак да, у погодним друштвено-политичким периодима, висок образовни и економски статус дијаспоре може да буде снажан фактор снажења веза са матицом и јачања и очувања културног идентитета Срба у расејању, али да у неповољним околностима не може самостално да делује, те захтева додатну подршку и подстицаје.

Оспорава се претпоставка да споменици културе, као епицентри културног памћења, могу самостално да буду стожери очувања културног идентитета мањине. Историја тршћанских Срба је јасно и непобитно показала да ниједан споменик културе није у стању да, у кризним ситуацијама и условима губљења веза са матицом, самостално буде стожер очувања културног идентитета мањине. Историјски споменици јесу несумњиви фактор културног памћења, али без институционализованог система и апарата заштите, они се губе и нестају, било физички, било асимилацијом. За постојање таквог апарата заштите неопходна је политичка воља, при чему је, опет, одлучујућа улога матице и њених органа. Свако губљење везе са матицом неминовно уводи у проблематику очувања културног идентитета мањине, а у којој мери ће се оно одразити, зависи од низа чинилаца: историјских и политичких услова, укорењености дијаспоре,

њеног значаја и статуса, степена изграђености културног идентитета, постојања и броја културних институција дијаспоре, деловња медија и система комуникација, и многих других елемената.

Колико год била снажна и кроз векове стамена, ни сама српска црква, у Трсту одувек заштићена као споменик културе и са посебним статусом, није била довољна да тршћанским Србима замени и надокнади друштвени значај и зрачење, пре свега световних институција националног идентитета, чији процеси живота и трајања сами по себи кодификују друштвено памћење и претварају га у културно, формирају духовну препознатљивост и морал друштвених група. Понављањем тих процеса, из дана у дан јача се и развија културни идентитет, непрекидно га ревитализује и штити, али и намеће окружењу обележја и културно памћење мањинске групе, па ту мањинску групу већина, као такву, и препознаје. Таквих световних институција српских досељеника у Трсту или није било, или су оне биле кратког даха и привременог карактера. Да би се развиле и дубље укорениле, овакве институције нужно траже везе, зрачење, присутност, бригу и ангажовање матице.

Иако српска тршћанска црква никада није потпуно прекидала са својим радом остајући ослонац и епицентар културног и духовног живота и заштите српског културног идентитета, ни њена монументална духовна снага није била довољна да Србима у Трсту замени матицу. Њена улога епицентра културе се у дугом периоду раздора и игнорисања од матице постепено претворила у искључиво конзервирање памћења у архивима, библиотеци, трезору, заштити православних ритуала, гробља и имена. „Светли гробови“ (Јован Јовановић Змај) не могу самостално да произведу довољно покретачке енергије, без обзира што је код Срба гроб снажно емотивно место сећања. Тек је промена друштвених услова у матици, уз долазак у Трст и околину нових генерација српских досељеника, довела до побољшања околности и унела нових подстицај у окамењено културно памћење тршћанских Срба.

Приливом нових досељеника, лагано се буди и обнавља српска културна баштина у Трсту, иако на потпуно нови начин. За разлику од својих претходника, ови „нови“ Срби у Трсту располажу моћнијим образовним него материјалним капиталом. Попут њихових претходника, и они по правилу говоре више европских језика. Додатно се информишу се преко српских медија, повезују електронском друштвеном мрежом (social network), оснивају своје хорове, спортска и фолклорна друштва и клубове, у тесним су контактима са матицом, састају се и друже у српским световним институцијама; за многе српска црква Св. Спиридона и даље представља основни (и у Италији једини институционални), али не и искључиви стуб националног идентитета.

Сигурно је да током скоро три века трајања тршћанским Србима нису недостајали ресурси за институционализовање, чување и снажење националног српског идентитета. Осим тога, често су били визионари и мецене. Градили су споменике и храмове и остављали свуд по свету трајне белеге свога постојања. Али су сметнули с ума да ниједан храм не живи без својих верника, баш као што нема државе без народа. Основно обележје народа је његов језик. Без људи који ће се свакодневно њиме служити, језик замире. А да би језик живео, потребни су услови за његову употребу. У већинском окружењу, ти услови значе институције и комуникацију, образовне установе, медије, везе са матицом, културна збивања, удружења, клубове, организације младих и, коначно, признавања, уважавања и идентификацију унутар већинског окружења.

Земља матица тршћанским Србима није увек била на помоћи: устаничка Србија, потом кнежевина, па краљевина, потресана ратовима и унутрашњим политичким и социјалним превирањима, остала је далека, крхка и нестабилна. Ни у две Југославије није било упоришта и ослонца за тршћанске Србе. Закупљена властитим преживљавањем, Србија није имала ни снаге, ни времена, ни простора за проблематику дијаспоре. Без стимуланса и потпоре матице, тршћанским Србима било је скоро немогуће да, као друштвена и

етничка група, опстану у већинском окружењу, да задрже сећање о себи, као основу властитог идентитета. Препуштени сами себи, нису били у стању да обезбеде јасну препознатљивост и институционализују своје бивствовање у туђој земљи.

Тршћански Срби никада нису жалили новца за просвећивање и материјално су помагали српску културу у свим крајевима света где су Срби живели, па се основни разлог губљења њиховог културног идентитета сагледава баш у светлу прекида везе са матицом. Постепено и неумитно, Тршћански Срби су се претакали у већинско окружење, богатећи га својим особеностима, док су сами духовно нестајали и губили се. Нису ни приметили моменат у коме су заборавили да су Срби, а када се то догодило - њима то као да више није било важно, или су се осетили беспомоћним. Чак ни окружење их више није видело као Србе. Дошло је, једноставно, до тихе асимилације у којој појединци не губе друштвени значај, углед и част. Напротив. Они и даље остају у самом друштвеном врху, али губе - постепено, неумитно и дефинитивно - своје српско обележје.

Очит приказ овог процеса видимо на примеру двојице савременика, др Ђорђа Николића, оца италијанске урологије, и Евгенија Поповића, италијанског револуционара, политичара, интелектуалца. Др Николић (1852 - 1925), баш као и Поповић (1842-1931), припада другој генерацији Срба усељеника у ове просторе и у самом је врху италијанске и европске елите. Италија обојици још за живота указује највише могуће процести. Међутим, већ на самом почетку Великог рата, док се Србија бори за опстанак, др Николић залаже сву своју имовину као гаранцију ратне позајмице - Италији. Ово јасно сведочи о његовој (не)свести о идентитету. Несумњиво је да се ради о великом патриоти, достојном сину српских усељеника. Једино што он не види више Србију, већ Италију, као своју отаџбину.

Различит је пример његовог вршњака Евгенија Поповића, који се такође образовао у најбољим школама свог времена. Током студентских дана, Поповић упознаје Гарибалдија, постаје ватрени поборник уједињења Италије и, раме уз раме, са Гарибалдијем је у

првим редовима најтежих и најкрвавијих битака (Аспромонте, Трентино, Ментана, Монтеротондо). Његов отац Драго новчано помаже херцеговачке устанике, превише стар да им се и сам придружи, али га под оружјем у борби против Турака замењује син Евгеније, добровољац у редовима војске кнеза Николе Петровића. Евгеније Поповић је себе увек сматрао само Србином, што му нимало није засметало да у Италији, као италијански херој и један од фактичких стваралаца италијанске државе, ужива највише могуће поштовање, уважавање и углед. А о коликом се угледу радило, најбоље сведочи чињеница да му је, када је требало да оперише очи, краљ Италије, Виторио Емануеле III, послао свог личног лекара из Рима у Трст, ради консултација.

На примеру др Ђорђа Николића и Евгенија Поповића најбоље се сагледава деликатност процеса тихе асимилације. За разлику од Поповића, др Николић није имао никаквих веза са матицом: без икакве комуникације са својим српским суграђанима, он носи своје српско име и културно обележје, али се осећа - и јесте - Италијан, а таквог га и његово окружење види.

Ови вредни, способни, одлучни, бескрајно храбри тршћански Срби, који су своје име и дело великим словима уписали у поморску и трговачку историју света и били визионари у свему, нису успели да сагледају, па ни да остваре, оно најважније: животно трајање себе кроз генерације. Нису успели да иза себе оставе живу, снажну и виталну српску мањину, способну да се одупре асимилацији. У таквој ситуацији, не треба да изненади што у Трсту више скоро да нема потомака српских породица које су себе уградиле у славу Трста, које су баш у овом граду изродиле и свету подариле славне морепловце, моћне трговце и банкаре, чувене лекаре, астрономе, новинаре и знамените политичаре. Данашњи Тршћани са презименима која су некада означавала најугледније српске породице, данас су само Италијани; тако се осећају и, у највећем броју случајева, немају никакве везе са Српском православном црквеном општином која је,

актуелно, још увек једина сигурна веза и саговорник између нових српских усељеника и града.

Изазов за нове генерације досељеника из Србије у Трст је обнављање и афирмација огромне српске културне баштине у овом граду, при чему су оне данас једини животворни фактор пласирања српских културних вредности у Трсту и Италији. Ово налази потврду у све бројнијим и посећенијим сусретима и манифестацијама српске културе, али и у позитивним одговорима већине, о чему је опширније било речи у претходном поглављу. Присутност нових генерација српских усељеника и њихова изграђена свест о властитом културном идентитету, несумњив су чинилац пласирања српских културних вредности у расејању: својим изграђеним културним особеностима, српски досељеници намећу се већини и наводе је на препознавање и уважавање тих специфичности. Овај закључак уједно у потпуности потврђује помоћну почетну претпоставку ове студије, да су нове генерације српских досељеника у Трст снажан фактор пласирања српских националних вредности већинском окружењу.

Исто тако, непорецив је значај савремених средстава масовне комуникације у обнављању, очувању и развоју културног идентитета Срба у Трсту. Њиховим посредством, везе са матицом су свакодневне и моменталне, одвијају се у реалном времену, а размена информација је реципрочна. Најновији трендови тржишта масовних комуникација усмерени су управо на тзв. етничке медије, односно на дистрибуцију у иностранству „непрерађених“ информација телевизијских канала из свих делова света у оригиналном формату, сателитски или путем електронских медија. То значи брисање временских и географских препрека, при чему су, у свим деловима света, у сваком моменту и у реалном времену (уз природна ограничења наметнута временским зонама), присутни и приступачни медији из скоро свих земаља света. Тиме се несумњиво потврђује друга помоћна хипотеза студије о значају развоја савремених средстава масовне комуникације, који успорава процес асимилације и омогућава социјално, етничко и културно прилагођавање без губљења веза с матицом.

Већ је примећено да, ако се прати развој српског грађанства, „пример тршћанских Срба сведочи о једном посебном типу који се могао развити искључиво у једној привилегованој, слободној луци, у чијем залеђу је стајала читава једна снажна империја”.⁴⁰⁵ Чим су се обогатили, тршћански Срби су се могли, са више или мање жара, везати и за Србе у областима свога порекла, оних осталих у местима из којих су се доселили у Трст, или пак за оне ослободилачке, револуционарне покрете у којима се рађала обновљена српска држава.

Живот тршћанских Срба текао је стално постављен између космополитског и универзалног, свесно-националног и опште-словенског осећања. „Стиче се утисак да су, живећи између ових супротности, стицали и снаге и мудрости да нађу неку средину и да живот обоје специфичним особеностима, апсолутно јединственим и непоновљивим у српском друштву.”⁴⁰⁶ Медаковић и Милошевић пишу да су Срби са великоварошком супериорношћу сачуваном од примеса икакве охолости и лажног господства, у својим домовима пријатељски и гостољубиво примали све путнике намернике који су им са разних страна Балкана доносили вести о свом раду и о напорима да најпре обнове своју државу, а затим да што пре надокнаде своју вековну заосталост, као и да што пре почну да раде на достизању просвећеног европског света.

Нема појединца међу водећим Србима на прелому 18. у 19. век који се није обрео у Трсту и који није закуцао на врата ових друштвено успешних људи. А та врата су стално била отворена и они би увек наишли на пријатељски осмех, лепу реч и утеху тршћанских Срба, дубоко свесних да и најмањом приложеном помоћи, одзивом на претплату за понуђену књигу, могу да послуже своје роду и отаџбини коју су често сматрали за далеко пространију него њихове градске међе. Навикли на ширине видика бескрајних морских путева, они су, како је примећено, у својим пространим домовима визионарски

⁴⁰⁵ Ernst Bruckmuller, „The importance of Trieste for the Austro-Hungarian empire”, in *Triest und Osterreich im 18. Jahrhundert. Osterreichische Osthefte*, vol. 27, Vienna, 1985, Heft 3, 300-330.

⁴⁰⁶ Медаковић и Милошевић, 154-156.

распростирали државне границе своје праве отаџбине. За неке од тршћанских Срба пак, те границе су биле тек пуко географско питање: Србија је за њих била духовни, а не географски простор и распростирала се и зрачила свугде где су Срби живели.

Не само да су били пословни људи највишег европског ранга, вешти финансијски магнати, већ су знали и умели да осете и препознају праве духовне вредности свога сиромашнога народа. О томе речито говори њихов однос према Доситеју Обрадовићу, прихватање Вука Карацића у најтежем моменту његове реформаторске битке, култ Његоша кога су у Трсту дочекивали као истинског српског великана. У сваком моменту тршћански Срби су јасно изражавали своју пуну грађанску свест, осећајући се с правом и поносом као део целине народа који је до средине 19. века још увек био лишен своје државе и своје сталне духовне и политичке престонице. Поред Беча, Будима и Сремских Карловаца, ту улогу су неко време преузели и тршћански Срби, а у томе је, у ствари, и њихова највећа историјска заслуга. У сваком кризном моменту, када су потреси и прекретнице угрожавале остварењу српског националног сна током 19. века, тршћански Срби нису имали дилеме у ком правцу да усмере своју наклоност и помоћ.

У овој ретроспекцији не треба изгубити из вида да су се Срби у Трст доселили само неколико деценија раније, те да су у почетку били приморани да се суоче и да изађу победници у мучном процесу прилагођавања новим животним условима које намеже нова средина. Морали су да се образују и прихватају нове начине привређивања и пословања, да из корена мењају матрицу свог дотадашњег живота и рада, да се суочавају и регулишу односе са другим, далеко бројнијим национално свесним друштвеним групама: у најкраћем, да прихвате животне изазове непоновљиве у матици и у целом српском роду.

Из досадашњих сазнања о тршћанским Србима јасно израња њихова национална свест. Димензије и домашаји доприноса тршћанских Срба у стварању и развоју српске националне свести и културе вероватно се никада неће у потпуности моћи да сагледа, јер их

је немогуће прецизно измерити. Очигледно је да су тршћански Срби верно и пажљиво пратили националне и културне токове у матици, непрекидно пружајући доказе своје духовне оданости, све до момента свог биолошког гашења, нових друштвено-политичких превирања и потреса и наговештаја доласка нових времена.

Тршћански Срби су потврда значаја и непролазности културног памћења, јер су блиставом славом свога духа, свести и моћи - чиме су преко стотину година били на самом челу модерне Европе и света - уткали себе у будуће време и својим заслугама се уписали златним словима у динамику и разуђену повест културе и националног идентитета српског народа, кога су струје историје трајно населиле на балканску ветрометину.

Дела тршћанских Срба стога се могу, осмишљеним деловањем матице и расејања, функционализовати као неисцрпно културно и духовно извориште, као пример и потврда животворности древног схватања по коме су културни споменици обележја живота, а не смрти.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Архиве

Архив Србије, Београд

Arhiv Srpske pravoslavne opštine u Trstu

Архив Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, Београд

Archivio di Stato di Trieste

Монографије

Аврамов, Смиља, *Алтернативни модел светске заједнице. Цивилно друштво и невладин сектор*, Београд: Игам, 2009.

Аврамовић, Зоран, *Култура*, Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Agarito, Girolamo, *Compiuta e distesa descrizione storico-pittorica della fedelissima città e porto franco di Trieste*, Vienna: 1826.

Alberoni, Francesco, *Consumi e società*, Bologna: Il Mulino, 1964.

Alberoni, Francesco, *Statu nascenti. Studi sui processi collettivi*, Bologna: Il Mulino, 1968.

Alberoni, Francesco, *Classi e generazioni*, Bologna: Il Mulino, 1970.

Alberoni, Francesco, *Movimento e istituzione*, Venezia: Sonzogno, 1977.

Alberoni, Francesco, *Pubblico e privato*, Milano: Garzanti, 1987.

Alberoni, Francesco, *Genesi*, Milano: Garzanti, 1989.

- Apollonio, Almerigo, *Trieste tra guerra e pace 1797 - 1824*, Trieste: Archeografo triestino, S. IV, Voll. LV. 1995.
- Ara, Angelo e Claudio Magris, *Trieste - un'identità di frontiera*, Torino: Einaudi, 1982.
- Асман, Јан, *Култура памћења*, Београд: Просвета, 2007.
- Babudieri, Fulvio, *Industrie, commerci e navigazione a Trieste e nella regione Giulia dall'inizio del settecento ai primi anni del novecento*. Milano: Giuffrè Editore, 1982.
- Базих, Миљојко, *Идентитет и културно наслеђе Срба*, Београд: Научна КМД, 2007.
- Бајац, Владислав, *Бекство од биографије*, Београд: Архипелаг, 2013.
- Bianco Fiorin, Marisa, *La chiesa di San Spiridone e la comunità serbo-ortodossa a Trieste*, Trieste: Rotary Club, 2014.
- Богдановић, Марија и Аљоша Мимица, *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Bodei, Remo, *Libro della memoria e della speranza*, Bologna: Il Mulino, 1995.
- Бојовић, Злата, *Историја дубровачке књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- Boch, Marc, *Apologia della Storia o il mestiere di storico*, Torino: Einaudi, 1998.
- Вајт, Лесли, *Наука о култури*, Београд: Култура, 1970.
- Велимировић, Николај, *Сабрана дела*, Линц: Глас цркве, 2001.
- Вујић, Јоаким, *Аутобиографија*, Манастир Бездин: 1933.
- Гавриловић, Андра, *Знаменити Срби 19. века*, Загреб: Наклада и штампа (деон. друштва) "Српске штампарије", 1901.
- Generini, Ettore, *Trieste antica e moderna*, Trieste, 1884.
- Голубовић, Загорка, *Човек и његов свет*, Београд: Просвета, 1973.
- D'Antiga, Renato, *Guida alla Venezia bizantina. Santi, religione e icone*, Padova: Casadei Libri editore, 2005. Издање на српском језику: *Византијска Венеција. Свеци, реликвије и иконе*, Ниш: Центар за црквене студије, 2008.

- Деретић, Јован, *Соларић Павле*, Загреб: Енциклопедија Југославије, 1968.
- Деретић, Јован, *Културна историја Срба*, Београд: Народна књига, 2005.
- Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Зрењанин: Sezam book, 2013.
- Derrida, Jacques, *Glas. Campana a torto*, Milano: Bompiani, 2006.
- Derrida, Jacques, *Al di là delle apparenze. L'altro è segreto perchè è altro*, Milano: Mimesis, 2010.
- Derrida, Jacques, *Storia della menzogna*, Roma: Castelvecchi, 2014.
- Десница, Бошко, *Историја Котарских ускока 1646-1684. и 1684-1749*, Београд: САНУ, књига XIII, свеске I и II, 1950, 1951.
- Десница, Бошко, *Стојан Јанковић и ускочка Далмација: изабрани радови*, приредио Срђан Воларевић, Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
- Di Vittorio, Antonio, *Između mora i kopna: gospodarsko-financijski aspekti Dubrovačke republike u Novom vijeku*, Dubrovnik: PGM Ragusa, 2002.
- Dogo, Marco, *Profitto e devozione: La comunità serbo-illirica di Trieste 1748-1908*, Trieste: Lint, 2000.
- Дошеновић, Јован, *Численица или наука рачуна*, Будим: Штампарија Краљевског унгарског универзитета, 1809.
- Драгашевић, Бора, *Стопама предака*, Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Ivelić, Vlado, *Pomorski život na jedrenjacima i parobrodima*, Herceg Novi: Narodna knjiga, 2009.
- Ivetic, Egidio, *I Balcani dopo i Balcani. Eredità e identità*, Roma: Salerno, 2015.
- Ivetic, Egidio, *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300-1900)*, Roma: Viella, 2014. У српском преводу: *Границе на Медитерану*. Београд: Архипелаг, 2016.

- Илић, Милош, *Социологија културе и уметности*, Београд: Научна књига, 1974.
- Kandler, Pietro, *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1858.
- Клосовска, Антоњина, *Масовна култура*, Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Ковачевић, Божидар, *Доситеј Обрадовић у првом српском устанку*, Београд: Просвета, 1953.
- Koselleck, Reinhart, *Futuro passato. Per una semantica dei tempi storici*, Bologna: Clueb, 2007.
- Koselleck, Reinhart, *Il vocabolario della modernità. Progresso, crisi, utopia e altre storie di concetti*, Bologna: Il Mulino, 2009.
- Костић, Мита, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи 18. и 19. века*, Београд: САНУ, 1952.
- Крестић, Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд: Политика, 1991.
- Крестић, Василије, *Срби у Угарској 1790-1918*, Нови Сад: Матица Српска, 2013.
- Куљић, Тодор, *Култура сећања*, Београд: Чигоја, 2006.
- Куљић, Тодор, *Социологија генерације*, Београд: Чигоја, 2009.
- Куљић, Тодор, *Танатополитика*, Београд: Чигоја, 2014.
- La grande Trieste: 1891-1914. Ritratto di una città*, Trieste: Comune di Trieste, 2015.
- Љушић, Радош, *Димитрије Давидовић (1789-1838)*, Београд: Службени гласник, 2013.
- Медаковић, Дејан и Милошевић, Ђорђе, *Летопис Срба у Трсту*, Београд: Југословенска ревија, 1987.
- Милетић, Мирко и Невена, Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Београд: Мегатренд, 2012.
- Милкић, Миљан, *Трићанска криза у војно-политичким односима Југославије са великим силама 1943-1947*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

- Milossevich, Giorgio et al, *I serbi di Trieste: storia, religione, arte*, Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli - Venezia Giulia, 1978.
- Milossevich, Giorgio, *Il tempio di San Spiridone*, Trieste: B. Fachin, dopo 1999.
- Мимица, Аљоша, *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Mitrovic, Marija et al., *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 2009. Издање на српском језику: *Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*, Београд: Сlio, 2007.
- Младеновић, Александар, *Павле Соларић, Јован Дошеновић и Сава Мркаљ о српском књижевном језику свог времена. Зборник о Србима у Хрватској*, Београд: САНУ, 1991.
- Новаковић, Стојан, *Српска библиографија за новију књижевност 1747 - 1867*, Београд: Српско учено друштво, 1869.
- Новаковић, Стојан, *Историја српске књижевности*, Београд: Државна штампарија, 1871.
- Новаковић, Стојан, *Васкрс државе српске*, Београд: Српска књижевна задруга, 1904.
- Обрадовић, Доситеј, *Сабрана дела*, Београд: Просвета, 1961.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд: Нолит, 1979.
- Павић, Милорад, *Историја српске књижевности предромантизма*, Београд: Досије Научна књига, 1991.
- Павловић, Миливоје, *Култура од до*, Београд: Центар ССО Србије, 1980.
- Павловић, Миливоје, *Књига о химни*, Горњи Милановац: Дечје новине, 1990.
- Павловић, Миливоје, *Српска знамења*, Београд: Чигоја, 2007.
- Павловић Шиљег, Даница, *Спонзорство у култури*, Београд: Чигоја, 2013.
- Петровић, Илија, *Они који не осташе овде: југословенски пионири у Америци*, Београд: Штампарија Јовановић, 1933.

- Пијановић, Петар, *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- Пијановић, Петар, *Српска култура 1900-1950*, Београд: Службени гласник, 2014.
- Pirjevec, Jože, *Trieste, città di frontiera*, Trieste: Lint, 1989.
- Pirjevec, Jože, *Vuk Stefanović Karadžić. La Serbia e l'Europa*, Trieste: Stampa Triestina, 1999.
- Писма из Трста - Никифор Вукадиновић Димитрију Руварицу*, Београд - Трст: Српска православна црквена општина у Трсту, Архив Србије, 2011.
- Picot, Agostino, *Enciclopedia monografica del Friuli-Venezia Giulia*, Udine: Istituto geografico De Agostini, 1983.
- Првуловић, Владимир, *Економска дипломатија*, Београд: ПС Грмеч - Привредни преглед, 2001.
- Првуловић, Владимир, *Компаративни политички системи*, Београд: Мегатренд, 2005.
- Првуловић, Владимир, *Савремени политички системи*, Београд: Мегатренд, 2012.
- Proust, Marcel, *Alla ricerca del tempo perduto*, Torino: Einaudi, 1978.
- Пурковић, Миодраг Ал, *Историја српске православне црквене општине у Трсту*, Трст: Српска православна црквена општина, 1960.
- Rescinti et al., *Genti di San Spiridone. I Serbi a Trieste 1751 - 1914*, Trieste: Silvana Editore, 2009.
- Самарцић, Радован, *Велики век Дубровника*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Sbutega, Antun, *Ljudi iz Boke*, Kotor: Pomorski muzej Crne Gore, 2012.
- Sirovich, Andrea, *I martiri della Serbia*, Trieste, 1875.
- Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд: Рад, 1953.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, Београд: Службени гласник, 2002.

- Српски духовни простор*, Зборник Академије наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 1999.
- Srpska pravoslavna opština u Trstu: Istina o događajima za poslednjih 15 godina*, London: Copyright by "Giralda", Caracas, Venezuela, 1962.
- Стајић, Васа, *Н. Томазо - Љ. Вуличевић: српски писци*, Београд: Народна просвета, 1933.
- Стајић, Васа, *Одабрани стихови Лукијана Мушицког*, Београд: Геца Кон, 1938.
- Станковић, Милка, *Прометеј са Балкана. Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Београд: РО"Борба", 1989.
- Stefani, Giuseppe, *I Greci a Trieste nel Settecento*, Trieste: Monciatti, 1960.
- Стефановић Караџић, Вук. *Сабрана дела. Преписка I-XI*, Београд: Просвета, 1989.
- Стојковић, Бранимир, *Европски културни идентитет*, Београд: Просвета, 1994.
- Стојковић, Бранимир, *Идентитет и комуникација*, Београд: Чигоја, 2002.
- Tamborra, Angelo, *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*, Roma: Istituto per la Storia del Risorgimento italiano, 1986.
- Томандл, Миховил, *Споменица Панчевачког српског црквеног певачког друштва*, Панчево, 1938.
- Томић, Зорица, *Културна политика и политика идентитета*, Београд: Мегатренд Универзитет, 2009.
- Тасић, Милутин, *Доситеј Обрадовић*, Београд: НИЛ, 1994.
- Туторов, Милан, *Мала Рашка, а у Банату, Зрењанин*: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, 1991.
- Туторов, Милан, *Сева муња, биће опет буна, Зрењанин*: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, 1995.
- Fleming, Tomas, *Montenegro, the divided land*, Rockford: Rockford Institute Cronicles Press, 2002.
- Halbwachs, Maurice, *La memoria collettiva*, Milano: Unicopli, 2007.
- Holeček, Jozef, *Crna Gora u miru*, Podgorica: Cid, 2002.

- Camillucci, Daria, *Il confine di Tito*, Trieste: Ibiscos Editrice Risolo, 2007.
- Carotenuto, Aldo, *La nostalgia della memoria*, Milano: Bompiani, 1988.
- Carotenuto, Aldo, *Integrazione della personalità*, Milano: Bompiani, 1992.
- Carotenuto, Aldo, *Jung e la cultura del XX secolo*, Milano: Bompiani, 1995.
- Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*.
Београд: Марсо, 2011.
- Cova,Ugo, *Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine: Del Bianco Editore, 1992.

Чланци и документи

- Bianco Fiorin, Marisa, „La prima chiesa di San Spiridone. Notizie storiche e testimonianze artistiche", in *Le genti di San Spiridone. I Serbi di Trieste 1751-1914*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 185-190.
- Bianco Fiorin, Marisa, „Arte delle icone. Teologia, teoria pittorica, tecnica di esecuzione", in *Le genti di San Spiridone. I Serbi di Trieste 1751-1914*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 229-230.
- Богдановић, Бранко и Ненад, Љубинковић, „Срби топове носили на рукама", у *Војна историја Балкана*, Београд: Фонд Руски витезови, 2013.
- <http://www.forum-srbija.com/viewtopic.php?f=392&t=16178&start=70>,
08.02.2016.
- „Breve storia della Comunità serbo-ortodossa di Trieste", *Spazio di Magazine*, Trieste, 2009.
- Bruckmuller, Ernst, „The importance of Trieste for the Austro-Hungarian empire", у *Triest und Osterreich im 18. Jahrhundert. Osterreichische Osthefte*, vol. 27, Vienna, 1985, Heft 3, 300-330.

- Vežić, Aida. „Uloga kulture i kulturnih industrija u lokalnom ekonomskom razvoju“, 2015, <https://crvenared.wordpress.com/publications/uloga-kulture-i-kulturnih-industrija-u-lokalnom-ekonomskom-razvoju-aida-vezic/> 10.10.2015.
- Вукашиновић, Рајко, „Два Требињана - Томо Вуковић и Јован (Јово) Куртовић, у *Глас Требиња*, на сајту www.zapadnisrbi.com, 23.05.2016.
- Vucinich. V. Nicholas, „*Literary activities among San Francisco Bay Area Serbs 1878-1918*“ in *Serbian Studies*, vol. 2, no. 2-3, Spring/Fall 1983, p. 79-88.
- Гавриловић, Андра, „Доситеј у Трсту“ у *Годишњица Николе Чупића*, 23. књига, Београд, 1905.
- Голубовић, Загорка, „Социјална основа антрополошке импликације 'масовне културе'“, у *Наше теме*, Београд, година XIII, број 8, 1969.
- Dogo, Marco et al., „Vuk Stefanović Karadžić: La Serbia e l'Europa“, in *Stampa Triestina*, Trieste, 1990.
- Dogo, Marco, „Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-illirica di Trieste, 1748-1908“, in *Storia economica e sociale di Trieste*, приређивачи Roberto Finzi e Giovanni Panjek, vol. I. Trieste: Lint, 2001.
- Dogo, Marco, „La comunità serbo-illirica di trieste 1751-1914“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 19-37. У српском преводу објављено под насловом „Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједница у Трсту 1751-1914.“ у *Светлост и сенке*, приређивач Марија Митровић, Београд: Клио, 2007.
- Drabeni, Mirna, „Il restauro del paramento esterno e delle coperture della chiesa di San Spiridone“ in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 249-257.
- Драшковић, Душко, „Рађање српских химни“, у *Вести*, 2013, фељтон.
- Дурковић Јакшић, Љубомир, „Објављивање српских буквара у Трсту 1849“, у *Библиотекар*, књига V. Београд, 1953.

- Дурковић Јакшић, Љубомир, „О првим српским штампаним књигама у Трсту“, у *Библиотекар*, књига VII, св. 1-4, Београд, 1955, 147-153.
- Дурковић Јакшоћ, Љубомир, „О помоћи тршћанских Срба Карађорђеу и устаницима“, у *Гласник, службени гласник Српске православне цркве*, књ. XXXV, Београд, 1955.
- Дурковић Јакшић, Љубомир, "Прилог историји православне црквене општине", у *Богословље*, 1970, 79-132.
- Žiћ, Igor, „Dva Spiridona Gopčevića, dvije tragične sudbine" u *Sušaćka revija*, broj 61, Rijeka, 2009.
- Ивић, Павле и Митар, Пешикан, „*Српско штампарство*“, у *Пројекат Растко*, Историја српске културе.
www.rastko.org.rs/isk/isk_09.html, 12.02.2016.
- Indelicato, Alberto, „L'Italia e la Serbia 1778-1914“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 39.
- Janićijević, Radojka, "Tršćanski brodovlasnik Spiridon Gopčević", u *Glasnik Pomorskog muzeja u Kotoru*, 2005, 59-76.
- Јанковић, Зорица, „Два века од Доситејевог доласка у Србију. Востани и возбуди се“, у *Време*, број 867, 16.08.2007, култура.
- Килибарда, Весна, „*Италијанске теме у Његошевом животу*“, у *Матица црногорска*, јесен 2013, 87-106.
- Kovačević, Branislav i Marijan Miljić, „Vuk i Njegoš" u *Crna Gora i Crnogorci u Novoj Evropi*
http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/cg_i_crnogorci_u_novoj_evropi.htm, 14.11.2015.
- Kos, Ana, Djurdjija Borovnjek, Jelica Reljic, „La scuola serba 'Jovan Miletic' di Trieste 1782-1914“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 163-165.
- Костић, Мита, „Српско трговачко насеље у Трсту у 18. веку“, *Историјски часопис*, V/1954-1955, Београд, 1955.
- Кривокапић, Наташа, „Слободно вријеме и масовна и потрошачка култура“, у *Социолошка луча* II/1, 2008. www. socioloskaluca.ac.me

- Крстановић, Здравко, „Животопис Павла Соларића", у *Гозба: сабране песме Павла Соларића*, Београд: Српско културно друштво "Зора", 1999, I књига; електронско издање у Пројекат Растко, 26. април 2000 и Портал Билогора.
<http://bilogora.rs/index.php/2014-03-07-23-09-44/2014-03-10-23-46-19>
- Куљић, Тодор, „Антиспоменик", у *Политика*, 23. август 2013, рубрика "Међу нама"
- Lazarević di Giacomo, Persida, „La letteratura serba in esilio a Venezia tra la fine del '700 e l'inizio del '800", in *Pagina Zero - Letterature di frontiera*, n. 9, Udine: 2006.
- Lenoci, Leonardo, „La Confraternita della Comunità serbo-ortodossa di Trieste", in *Quaderni storici. Le confraternite Cristiane e Mussulmane*, 2, Trieste: EUT, 2001, 165-180.
- Манојловић, Лазар, „Доситеј, учитељ који траје", у *Мост, часопис за науку и културу*, број 212-213, година XXXII, Мостар: јули-август, 2007.
- Messina, Michela, „Frussich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 69-71.
- Messina, Michela, „Gorcevich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 72-75.
- Messina, Michela, „Kvekich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 76-82.
- Messina, Michela, „Popovich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 105-131.
- Messina, Michela, „Skuljevich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 136-147.
- Messina, Michela, „Risnich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 132-135.
- Mitrovic, Marija, „La biblioteca della Comunità serbo-ortodossa nel contesto culturale serbo", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 175-178.

- Пантић, Мирослав, „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“, у *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, бр. 24/3-4, Београд, 1961, 206-235.
- Павић, Милорад, „Српска књижевност и просветитељство“, у *Историја српског народа*, 4. Том, 2. свеска. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Pozzetto, Marco, „Gli uomini che hanno fatto Trieste“ in *La bora*, година IV, број 5, 1980.
- Polegubić, Adolf, „Povratak, integracija ili asimilacija? Razgovori o hrvatskoj dijaspori“, u *Biblioteka "Diaspora croatica"*, Frankfurt am Main: Hrvatski dušobrižnički ured, 2006, knjga 8, 116.
- Поповић и др., „Архив Српске православне црквене општине у Трсту, 1749-1950: Попис архивске грађе“, Београд: Архив Србије, 2007.
- Rescinti, Lorenza, „Covacevich“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 61-68.
- Rescinti, Lorenza, „Opulich“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 88-104.
- Rescinti, Lorenza, „Teodorovich“ in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 148-154.
- Rescinti, Lorenza, „Vucetich“, in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 155-161.
- Савић, Милисав, „Сећање на Доситеја“, у *Вечерње новости*, 25.03.2011, култура.
- Савковић, Нада, „Боравак Доситеја Обрадовића у Трсту“, у *Зборник матице српске за књижевност и језик*, Нови Сад: Матица српска, 2008, књига LVI, 607-622.
- Самарцић, Радован, „Српска књижевност и просветитељство“, у *Историја српског народа*, 4. Том, 1. свеска. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Соларић, Павле, „Предисловије“, у Петер Вилом, *Сверх воспитанија к' человјекољубију*, Венеција: штампарија Пане Теодосијева, 1809.
- Spirito, Pietro, „I Serbi a Trieste tra storia, arte e commercio“, in *Il Piccolo*, Trieste, 2010.

- Spirito, Pietro „Sulle tracce della cultura serba in città", in *Il Piccolo*, Trieste, 2010.
- Старчевић, Срђан, „Мит о јунаку, производ душе", у *Одбрана*, број 140, Београд, 15. март 2016, специјалан прилог.
- Stener, Franco, „Le campane delle chiesa serbo-ortodossa di San Spiridone a Trieste", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 224-225.
- Стефановић Карацић, Вук. *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч: штампарија Јерменског манастира, 1849.
- Stojanovich, Traian, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant", у *The Journal of Economic History*, XX, 2. June 1960, p. 285.
- Stojićević, Bogoljub „La comunità religiosa serbo-ortodossa oggi", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste: Silvana editoriale, 2009, 257-258.
- Субашић, Борис, „Срби топове носили на рукама", у *Вечерње новости*, 23. фебруар, 2013, репортажа.
- Томашевић, Радован, „Отргнути мирисни цвет бујног нашег врта", у *Српско наслеђе. Историјске свеске*, број 3, Београд: „Глас", март 1998.
- Томић, Јован, „Кад је и с којим смером основана словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млецима", у *Глас Српске краљевске академије*, бр. 133, Београд: 1929, 29-73.
- Trencsenyi, Balazs and Michal Kopecek, „National romanticism: The Formation of National Movements: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770-1945)", *CEU (Central European University) Press*, Budapest, 2007.
- Ћирић, Соња, „Међу лавом и Дрокуном", у *Време*, бр. 1266, 09.04.2015, интервју: Злата Бојовић,
- Фин, Моника, „Венеција и српска књига", у *Глас библиотеке*, Падова: Универзитет Падова, 1982 19/2012, 79-100.
- Церовић, Љубивоје, „Срби у Одеси: у салонима госпође Амалије", у *Српско наслеђе, Историјске свеске*, број 5, Београд: „Глас", 1998.

Cosenzi, Antonella, „Nicolich", in *Le genti di San Spiridone*, Trieste:
Silvana editoriale, 2009, 84-87.

Čučić, Vesna, „Le Bocche di Cattaro e Trieste" in *I Croati di Trieste*, a cura
di Damir Murković, Trieste: 2007, 99-117.

